

VILÁG- TÖRTÉNET

5. (37.) évfolyam 2015. 2.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

SZARKA LÁSZLÓ

A SOKNEMZETISÉGŰ BIRODALMAKTÓL
A MULTIETNIKUS NEMZETÁLLAMOKIG

GYARMATI ENIKŐ

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA
AZ I. VILÁGHÁBORÚ CENTENÁRIUMÁNAK
ANGOLSZÁSZ TÖRTÉNETI IRODALMÁBAN

MILE BJELAJAC

SZERBIA A NAGY HÁBORÚ KITÖRÉSÉNEK
100. ÉVFORDULÓJA KAPCSÁN KIBONTAKOZÓ
TÖRTÉNÉSZPÁRBESZÉDBEN

ÁBRAHÁM BARNA

A SZLOVÁKKÉRDÉS NEMZETKÖZI DIMENZIÓI
AZ I. VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

SZEMLE

FARKAS ILDIKÓ, DEMETER GÁBOR ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők

Bottoni Stefano (felelős szerkesztő)
Bíró László (szerkesztő), Farkas Ildikó, Martí Tibor,
Skorka Renáta (rovatvezetők)
Katona Csaba (olvasószerkesztő)

Szerkesztőbizottság

Glatz Ferenc (elnök), Anderle Ádám, Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Papp Imre, Pók Attila, Poór János

TARTALOM

A Nagy Háború regionális olvasatai (Szarka László)	165
--	-----

Tanulmányok

Szarka László: A soknemzetiségű birodalmaktól a multietnikus nemzetállamokig. Kelet-közép-európai nemzet- és államépítő nacionalizmusok az I. világháború éveiben	171
Gyarmati Enikő: Az Osztrák–Magyar Monarchia az I. világháború centenáriumának angolszász történeti szakirodalmában	193
Mile Bjelajac: Szerbia a Nagy Háború kitörésének 100. évfordulója kapcsán kibontakozó történészpárbeszédben	217
Ózer Ágnes: Szerbiában a helyzet változatlan. Az I. világháború szerbiai megítélése és a legújabb külföldi szakirodalom recepciója	241
Ábrahám Barna: A szlovákkérdés nemzetközi dimenziói az I. világháború éveiben. Historiográfiai áttekintés	257
Kürti László: Identitás és propaganda Manno Miltiades I. világháborús művészetében	289
Gabriela Dudeková: Család és túlélési stratégiák az I. világháborúban. Hosszú távú változások a szlovák társadalomban	311

Szemle

Kokugagu a Meidzsi-kori Japánban. A modern japán nemzettudat kialakulása (Farkas Ildikó)	333
A Balkán-háborúk képe a francia szakirodalomban (Demeter Gábor)	338
Az albán tűzfészek szerepe a világháború kirobbanásában (Demeter Gábor)	341

Jelen számunkat szerkesztette: Szarka László

A Nagy Háború regionális olvasatai

1914 nyarán Európa nagyhatalmai közt formailag a Szerbiával és Belgiummal szembeni osztrák–magyar, illetve német hadüzenetek, majd az erre mozgósítással válaszoló Oroszország, Franciaország és Nagy-Britannia fellépése nyomán robbant ki az I. világháború. Ténylegesen sokkal inkább a 20. század eleji gazdasági, politikai, katonai erőviszonyok képlékennyé válása, a nagyhatalmak európai, ázsiai, afrikai pozícióharca tette megkerülhetlenné a két szövetségi rendszer közötti konfliktust, s annak 50 hónapig tartó pusztítását. A Nagy Háború emlékezete minden bizonynyal éppen a pusztítás mértéke, a 12 millió ember életét kioltó gépiesített, tömeges halál feldolgozhatatlan emléke és az európai civilizáció működését átalakító következményei miatt maradt mindmáig, az utolsó háborús veteránok halála után is élő és fájó emlékezet.¹

Aligha véletlen, hogy a mostani centenárium hatalmas emlékezeti anyagot talált minden hadviselő országban, s nemcsak a központi gyűjteményekben, hanem a városi, regionális levéltárakban, s persze a családi és egyéb magángyűjteményekben. Eddig ismeretlen vagy feldolgozatlan katonalevelek, fényképek nehezen felmérhető mennyiségben, katonai és hátországi naplók, filmfelvételek ezerszámra bukkantak fel, nem is beszélve az egyre féltettebb családi ereklyeként őrzött háborús emléktárgyakról, kitüntetésekről, korabeli újságokról. A napjainkban – az új digitális eszközök elterjedésével sokak számára elérhető, s így – immár aligha megkerülhető nemzetközi forrásbázis nemcsak a modern hadtörténetírásban, hanem a háborús hétköznapiak kutatásában vagy például az eszme- és nemzetiségtörténeti elemzésekben is egyre inkább magától értetődően teszi kötelezővé a különböző elemzési és nézőpontok figyelembevételét. Ez a kihívás a világháború által győztes és vesztes államokra, a francia és német, majd szovjet-orosz szövetségesekre felosztott Kelet-Közép-Európában is kezdte éreztetni hatását. A világháború centenáriuma jelentős monográfiák, tanulmánykötetek megjelentetésére, kiváló dokumentációs, elemzési portálok beindítására, illetve gazdag dokumentációval és sok új értelmezéssel gazdagított kiállítások megrendezésére, valamint nemzetközi,

¹ A centenáriumi historiográfiai megközelítéseknek szentelt összeállításunkban az I. világháború kelet-közép- és délkelet-európai regionális sajátosságait elemző tanulmányok olvashatóak. Ezek többsége a *Kelet-közép-európai nacionalizmusok az első világháború éveiben* címmel, 2014 októberében elindított K 113004 számú OTKA kutatási program keretében készült.

országos, regionális konferenciák megszervezésére adott alkalmat. Emellett komoly interpretációs viták, tematikailag, módszertanilag innovatív megközelítések teszik igazán a nemzetközi történetírás kiemelt fontosságú eseményévé a mostani évfordulót.

Mindez önmagában persze nem ad elégséges magyarázatot arra, hogy a Nagy Háború miért váltott ki a szokásos évfordulóknál jóval nagyobb érdeklődést. A háborús felelősség kizárólag a központi hatalmakat terhelő teorémája végképp meghaladottnak tűnik, s ezzel együtt az eredendően interkontinentális méretű konfliktus szemellenzős nemzeti olvasatai felett is kezd eljágni az idő. A hagyományos politika- és hadtörténeti szempontokat új megközelítések egészítették ki az elmúlt egy-két évtizedben: a hátszár, a nagyvárosok, a megszállt övezetek, a katonai erőszak, a totális háború és a militarizált gazdasági élet, vagy éppen a lehetséges békecélok, békeformák vizsgálata.

A százéves nemzeti történeti kánonok mellett a transznacionális és regionális elemzési keretek adnak lehetőséget a hagyományos elfogultságok, részrehajlások meghaladására. A cseh, román, szlovén, osztrák történetírás kritikus háborús önképei mellett a 2014-ben megjelent két átfogó igényű magyar monográfia, s az utóbbi öt évben Magyarországon megjelent tanulmánykötetek is jelzik, hogy a magyar historiográfia is számot vetett a nemzetközi szakmai kihívásokkal.

A háború előzményeinek, kiváltó okainak, a részt vevő államok döntési motívumainak, érdekeltségeinek sokoldalú elemzése már húsz-huszonöt évvel ezelőtt elkezdődött. Fritz Fischer német és nemzetközi vitákat kiváltó könyveinek, a Bismarcktól Hitlerig megrajzolt téziseinek átfogó kritikája alapján egy új konszenzus lehetősége kezd körvonalazódni. Ebben a háború generációs és kulturális emlékezetét szakszerű vizsgálatoknak alávető francia, olasz, angolszász, német kutatásoknak éppoly nagy szerepe volt, mint az 1989 utáni kelet-, kelet-közép- és délkelet-európai historiográfiai teljesítményeknek. A háborús harcvonalak és a hátszár szoros, de ellentmondásos viszonyrendszere éppúgy kritikai elemzések tárgyává vált, mint a családok, a nők megváltozott helyének vagy éppen a humanitárius és békemozgalmak szerepének a vizsgálata.

A történelemmel való németországi szembenézés, a kritikai történelemértelmezés, a történelem társadalmi méreteiben történő feldolgozásának (*Geschichtsbewältigung*) permanens vitái jól jelzik a mindig is többszólamú, de a professzionalitás kritériumait szem előtt nem tévesztő német történetírás nagy teljesítményeit. Európa keleti felében különösen izgalmas a 20. századi európai államrendet befolyásoló birodalmi és nemzeti nacionalizmusok konfliktusa. A soknemzetiségű dinasztikus birodalmak és a határaik közt élő nemzeti mozgalmak nemzet- és államépítő nacionalizmusainak a kérdésköre aligha oldható meg eredményesen és tartós érvénnyel kizárólag nemzeti keretek közt. A rendkívül összetett és folyamatosan kaleidoszkóp módjára változó nemzeti dominanciaviszonyoknak a részeként a kezdetben a háború által is erősödni látszó dinasztikus, birodalmi lojalitások fokozatosan meglazultak, meggyöngültek. A kezdetben magától értetődő dinasztikus és állampolgári hűség a háborús események, a civil és a katonai hatóságok gyakran brutális fellépése, a milliós nagyságrendű menekülthullámok vagy ép-

pen a fokozódó rendőrségi, katonai üldöztetések hatására előbb az állam iránti bizalmatlanság, majd a saját nemzeti érzelmek és érdekek megfogalmazása, kifejezése irányába tolódott el.

Folyóiratunkban a centenárium nemzetközi történetírásának néhány fontos tematikai és módszertani újítására szeretnénk felhívni a figyelmet. A háborús nacionalizmusok és a szerb, szlovák nemzeti emlékezetek, történeti kánonok összefüggései, illetve a háborús felelősség újraértelmezése kapott kiemelt figyelmet. A családok és a nők hátországi szerepe, illetve a háborús propagandában sajátos funkciót betöltő karikatúra témájával próbáljuk érzékeltetni a Nagy Háború gazdagon rétegzett emlékezetét.

Mostani lapszámunkban az első két historiográfiai tanulmány azt vizsgálja, hogy a Nagy Háború nyugati, keleti és közép-európai kollektív emlékezetében, historiográfiai értelmezéseiben milyen új elemek figyelhetők meg. Szarka László tanulmánya szerint Európa három nagyrégiójában az egymással szemben álló soknemzetiségű dinasztikus monarchiák mindegyike megpróbálta saját kisnemzeti nacionalizmusait pacifikálni. Az ellenséges nagyhatalmak esetében éppen ellenkezőleg, a háterszág fellazítására, fellázítására, forradalmasítására igyekeztek felhasználni a nemzeti-nemzetiségi mozgalmak feszítő erejét. A centenárium nemzetközi és magyar szakirodalma alapján megállapítható, a birodalmak nem domináns nemzeti társadalmában fokozatosan teret nyert az önálló nemzetállamok kialakításának gondolata. Az Osztrák–Magyar Monarchia, s azon belül a Magyar Királyság nemzetiségi mozgalmainak háborús szakaszában a magyarországi román, szlovák, szerb, horvát, rutén nacionalizmus mérséklésére, pacifikálására törekvő magyar kormány azért nem lehetett képes megakadályozni a nemzetiségi törekvések radikalizálódását, mert azok igen gyorsan internacionalizálódtak, azaz bekerültek a világháború során végletesen konfliktusossá vált nagyhatalmi erőterbe. Ennek kezelésére a wilsoni önrendelkezési elv is csak felemás módon bizonyult alkalmasnak.

Gyarmati Enikő az Osztrák–Magyar Monarchia világháborús szerepvállalásának, a birodalom felbomlásának historiográfiai áttekintése során három kérdésre koncentráva ismerteti a centenáriumi nyugat-európai, elsősorban angolszász irodalomból kirajzolódó új eredményeket. Elsőként a háborús felelősség „végtelenített vitáinak” jelen állapotáról szólva az „osztott” és „súlyozott felelősség” koncepciójának fokozatos térhódítását mutatja be. A diskurzus legújabb fejleményeiből pedig – a történelempolitikai befolyásoltság visszaszorulását regisztrálva – a felelősségszintek megoszlását, a politikai, katonai elitek döntési mechanizmusait, sőt egyre inkább a meghatározó személyiségek készségeit, motivációját is figyelembe vevő kutatásokat emeli ki. A mértékadó transznacionális szakirodalomban mára már háttérbe szorult a Monarchia szétesését mint egyfajta szükségszerűséget kezelő tézis, amelyet jórészt a magát száz éve makacsul tartó hanyatláselméletre lehet visszavezetni. A centenáriumi irodalom kiemelkedő nagy összefoglalásai kiegyensúlyozott és méltányos képet adnak az ausztriái és a magyarországi nemzetiségpolitikai folyamatokról, ugyanakkor általában továbbra is néhány fő mozzanat bemutatására és általánosító megítélések reprodukciójára szorítkoznak. Ez is jelzi, hogy a magyarországi esetben a kérdéssel

érintettként foglalkozó közép-európai kutatások külön-külön milyen nehezen épülnek be a nemzetközi historiográfiai folyamatokba.

Külön figyelmet érdemel az I. világháború megítélésével kapcsolatban a szerb historiográfia, amely a nemzeti szempontok miatt különösen érzékenyen reagál a nemzetközi trendekre. Mile Bjelajac, a belgrádi Szerbiai Modern Kori Történeti Intézet tudományos tanácsadójának tanulmánya a háborús felelősség kérdésének Szerbiára való kiterjesztését, Szerbia és a nagyszerb nacionalizmus bűnbakká tételét az 1960-as évek óta kialakult konszenzus indokolatlan megkérdőjelezésének tartja. A szarajevói merényletre, annak szerbiai szálaira vonatkozó szerbiai és nemzetközi diplomáciai forrásanyagokra támaszkodó elemzésével a szerző vitatja a centenáriumi nemzetközi szakirodalom revíziós törekvéseinek létjogosultságát, s arra a következtetésre jut, hogy az osztrák–magyar diplomácia a merényletet, s az annak veszélyét előre jelző jelentéseket eleve a Szerbia megbüntetésére irányuló katonai lépések kontextusában kezelte. Mile Bjelajac szerint Bécs Berlin elvárásainak megfelelően a merényletet a Szerbia elleni támadásra kiválóan alkalmasnak bizonyult ürügyként tudatosan használta fel.

Ózer Ágnes a szerb történészek, köztük Mile Bjelajac legfontosabb centenáriumi munkáit, illetve a közvéleményt befolyásoló szerbiai public history megnyilvánulásait vizsgálva több fontos és összetett jelenségre hívja fel a figyelmet, a belül – a többi kelet-közép-európai nemzeti történetíráshoz hasonlóan – erősen tagolt szerb történetírásnak az évforduló kapcsán kialakult egységes felépítését elemzi. Az egyöntetű álláspont válasz a nemzetközi történetírás „westernizált”, „revíziós irányzatára”, amely úgymond új források és adatok nélkül, jórészt a politikai változásoknak és elvárásoknak akar megfelelni, és az I. világháború kitörésének okozói közt Szerbiát, a szerbséget (is) hangsúlyosan megjelöli. A változatos háttérrel, pártállással rendelkező szerb történészek egybehangzóan elutasítják Szerbia ártatlanságának megkérdőjelezését, a nemzeti szempontok figyelmen kívül hagyását a transznacionális történetírásban. Fontos szempontja a tanulmánynak annak bemutatása, hogy az I. világháború szerb emlékezete az elmúlt száz év alatt sokszor megváltozott, amit részben a jugoszláv és a szerb állami kontextus, részben az ideológiai háttér módosulásai, a bel- és külpolitikai befolyásoltság könnyen kimutatható jelenségei idéztek elő.

A magyarországi szlovákkérdés összetettségét Ábrahám Barna tanulmánya azoknak az opcióknak a számbavételével és elemzésével érzékelteti, amelyek a szlovákságnak és a felső-magyarországi szlovák többségű régióknak a háború utáni lehetséges sorsával függtek össze. A hungarofil elképzeléseknek a magyar miniszterelnök rövid ideig tartó és felemás szlovák érdeklődése is nyomatékot látszott adni. Ezzel szemben Ferenc Ferdinánd halála után a „Nagy-Ausztria” föderatív átrendeződésétől remélt „Slowakenland” merő illúziónak, a polonofil jövőképek pedig inkább csupán elszigetelt ötleteknek bizonyultak. A jelentős – jobbára azonban inkább csak szellemi-kulturális – előzményekre visszatekintő ruszofil megoldást a világháború menete, illetve a bolsevik forradalom iktatta ki a reális tervek sorából. A cseh–szlovák együttműködés helyett a szlovákkérdés háború utáni megoldását eldöntő, a politikai emigrációt irányító Beneš és Masaryk egységes csehszlovák

nemzetprojekciója vált meghatározóvá. A tanulmány az érdekes filológiai adalékok, háttérelmzések mellett egyértelművé teszi, hogy a szlovák nemzetépítő nacionalizmus a világháború éve alatt szembesült a különböző államjogi megoldások belső ellentmondásaival, előkészítetlenségével, ami mögött valójában a formálódó szlovák politikai elit differenciálódása, megosztottsága éppúgy felfedezhető, mint a Monarchia és Magyarország birodalmi struktúrájának fennmaradását fenyegető külső és belső változásokra való készülődés.

Kürti László Manno Miltiades (1879–1935) görög származású, pancsovai születésű magyar művész-sportember világháborús karikatúráit elemzi a háborús propagandában egyebek közt a külső és belső ellenséggel szembeni megvetés fokozására alkalmas rajzok vizsgálatakor a nacionalizmus Georges Orwell által tárgyalt habituális sajátosságainak fogalomrendszerét alkalmazva. Manno a magyar királyi 5. lovashadosztály önkéntes népfelkelő hadnagyaként harminc hónapon át szolgált. Ezalatt egyszerre osztozott a hazafias magyar huszártisztek gyakran végzetes harctéri megpróbáltatásaiban, illetve a tisztekre jellemző kicsapongó életvitelben. Ez utóbbi részeként a tiszt gőg, az elfoglalt területek lakosságával szembeni lenéző magatartás, a galíciai frontokon mindennapos antiszemitizmus éppúgy megjelenik Kürti László elemzésében, mint a művész Manno karikatúráiban fellelhető önironia, társadalmi önkritika, a háború értelmetlenségét sugalló és olykor-olykor a pacifizmusig is eljutó akasztófahumor. Manno karrierje a háború után az Orwell által leírt nacionalista magatartásra jellemző megszállottság, a Horthy-korszak nemzeti-keresztény értékrendjével, az irreális revíziós reményekkel való azonosulás jegyében, az 1919-es ellenforradalmi események antiszemita hangvételét, vezérkultuszát kiszolgálva folytatódott, és így módon vált a művész a magyar tisztikar és a Horthy-korszak emblematisztikus személyiségévé.

A politikátörténeti megközelítésekől tudatosan tartózkodó összeállításban a társadalomtörténeti elemzések példaként külön színt képvisel Gabriela Dudeková, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében dolgozó pozsonyi történésznek a felső-magyarországi szlovák családok, különösen az asszonyok háború alatti helyzetét, illetve a bevonult családfők és az otthon maradtak változatos túlélési stratégiáit elemző tanulmánya. A családtagok háborús levezetése, illetve a Szlovák Néprajzi Társaság oral history forrásanyaga alapján a szerző mind a besorozott férfiak, mind pedig a civilek, köztük a családfenntartókká előlépett asszonyok esetében nemcsak a stratégiák funkcióját, hanem azok hasznát és sikerességét is vizsgálja. Gabriela Dudeková fő következtetése, hogy a társadalmi változások egy része már korábban megkezdődött (például a nők munkába állása), de a háború különösen nagy lökést adott a nemek közötti viszonyok alakulásának. A háború a szexuális kapcsolatok moráljára is hatással volt, emellett kihívást intézett a korábbi családfői-apai tekintély ellen is.

Szemle rovatunkban Demeter Gábor két könyvismertetése olvasható. Catherine Horel szerkesztésében Párizsban jelent meg a 20. század eleji balkáni konfliktusok történetét vizsgáló projekt második kötete, amely a Balkán-háborúkkal foglalkozik. A kötet tanulmányai a háborúk történeti hátterét, a nagyhatalmi beavatkozás alternatíváit, illetve a konfliktus historiográfiai értékelését elemzik. A másik

recenzeált kötet az 1913. októberi albán–macedobolgár felkelés századik évfordulója alkalmával vezető bulgáriai tudományos intézmények és a szkopjei Bolgár Kulturális Klub által közösen megrendezett konferencia anyagait adja közre.

Mindent összevetve, az I. világháború következményei közt talán a legtartósabbnak az európai államrendnek a breszt-litovszki, versailles-i és a sevrès-i békeszerződésekkel történt radikális átalakítása bizonyult. Ennek általában csak a nemzeti történetírásokon belül tematizált fontos előzménye a soknemzetiségű dinasztikus birodalmak és a határaik közt élő nemzeti mozgalmak nemzet- és államépítő nacionalizmusainak a kérdésköre. A Világtörténet mostani száma a kelet-közép- és délkelet-európai nacionalizmusoknak ezt a rendkívül összetett, belpolitikailag radikalizálódott, nagyhatalmi, geopolitikai megközelítésben pedig rendkívüli mértékben felértékelődött folyamatát, illetve a kérdéskörnek a nemzetközi – angolszász, német, kelet-közép- és délkelet-európai – historiográfiában megmutatkozó eredményeit vizsgálja. A szerkesztő reméli, hogy az álláspontok ismertetése és ütköztetése elősegíti az olvasók ismereteinek bővülését.

Szarka László

THE GREAT WAR'S INTERPRETATIONS IN REGIONAL APPROACH

The centenary of the Great War gave birth to many comprehensive monographs, profound debates on explanations and both thematically and methodologically innovative approaches first of all with emphasis upon transnational aspects. As a result in the international historiography of the Great War the complex evaluation of this overimportant event became an absolute imperative.

As the long-lasting consequence of the First World War we may consider the complete restructuring of the European state system achieved by the peace settlements in Brest-Litovsk, in Versailles and in Sevres. The most controversial issue of the nation- and state-building efforts within the borders of the multi-national dynastic Empires leading up to these catastrophic events is represented almost only in the national historiographies. This edition is dedicated to the evaluation of the extraordinarily complex process of nationalism in Central-Eastern and South-Eastern Europe which on the one hand had been radicalised within the Empires, on the other hand had undoubtedly been promoted to the most important problem in terms of geopolitics and from the point of view of the Great Powers. In addition to the strong dynastic loyalties at the beginning of the war the war events, the brutal treatment by the civil and military authorities, the millions of refugees and the intense harassment of the nationalities gave way to national feelings and interests.

This volume of studies focuses on the debates and results in the international – English, German, Central and Eastern-, respectively South-Eastern European – historiography. Special attention is paid to the Serbian nationalism and the Balkan-question hotly debated by the Serbian and the international historiography. Family strategies against any war tribulations as well as the way how arts were used as means of critics concerning the circumstances of the war are also reflected here.

A soknemzetiségű birodalmaktól a multietnikus nemzetállamokig

Kelet-közép-európai nemzet- és államépítő nacionalizmusok
az I. világháború éveiben

Az I. világháború a 20. századi európai történelem alakulását alapvetően negatív irányban jelölte ki. Részben mert teljes egészében egyik hatalmi tényező sem érte el a célját, s ez táptalajul szolgált a szélsőséges ideológiák hatalomra jutásának, részben pedig azért, mert a mindkét szövetségi rendszer részéről szorgalmazott integrációs célok helyett a hidegháború végéig a kontinensen folyamatosan a szembenállás és a dezintegráció, illetve az államideológiák szintjére emelt nacionalizmusok küzdelme jellemezte a nemzetek közti kapcsolatokat. Maguk a győztesek sem tekinthették magukat a háború nyerteseinek, hiszen a nemzetek közti ellenségeskedés, a végletesen kiélezett gyűlölet nem szűnt meg a háború befejeztével. Mindeközben a vesztesekkel azonos módon megtapasztalták az európai civilizáció elpusztíthatóságát.¹

A kiegyezési béke, a tényleges megbékélés lehetőségének meghíúsulása miatt esély sem volt arra, hogy a központi hatalmak közép-európai szövetsége az érintett nemzetek támogatásával megvalósulhasson. A Mitteleuropa-vízió – a térség demokratikus társulása helyett – az egész kontinenst gazdaságilag, politikailag ellenőrizni képes német „Weltpolitik” eszközévé vált, amelyet a pángermánok és a német hadsereg radikális tábornokai a szövetséges államok mellett a balti–ukrán, a balkáni, illetve a belga–holland területeken is alkalmazni kívántak.² A központi hatalmak részéről támogatott oroszországi bolsevizmus következményeként a Lenin által feltételezett világforradalom eszméje szintén kudarcos elképzelésnek bizonyult: a szocialista forradalom a rövid ideig tartó közép-európai próbálkozások után, a 20. század első felében az Orosz Birodalom határain belül maradt.³ S végül

1 „Most már látjuk, hogy a történelem szakadéka eléggé mély ahhoz, hogy mindenki elférjen benne. Érezni, hogy a civilizáció ugyanolyan sérülékeny, mint az élet.” Paul Valéry: *La crise de l'esprit* (Paris, 1924) című könyvét idézi Guelton, 2014. 187. A „nemzetek és nemzeti érzelmek nagy háborújaként” is aposztrófált I. világháború újraértelmezésének egyik fontos lehetőségét a 20. század végi európai integrációs folyamat kínálta fel. Audoin-Rouzeau–Becker, 2006. 16–17.

2 A központi hatalmak gazdasági együttműködésétől a vámuunióig, sőt akár a szorosabb politikai szövetségig terjedő Mitteleuropa-terveknek csak a központi hatalmak győzelme esetén lett volna realitása. A Friedrich Naumann által kidolgozott elképzelésről, illetve a pángermán szövetség által szorgalmazott tervekről lásd: Rauchensteiner, 2013. 496–504.; Mommsen, 2004. 94–108.

3 Az oroszországi bolsevik forradalom világháborús kontextusához például: Berkman, 1991; Németh, 2014; Jahn, 1999.

az európai államrendet radikálisan átalakító wilsoni demokratikus és nemzeti önrendelkezés elve is fölöttébb ambivalens módon valósult meg, magában hordozva a II. világháborúhoz vezető revansizmus és revízió, illetve az ezekre épülő szélsőjobboldali mozgalmak térhódítását.⁴

Mindezek következtében a Nagy Háború európai hatása elsősorban az erőviszonyok képlékennyé válását, a tartós világrend helyett az átmenetiség jelét magán viselő dezintegráltságot, illetve a „nemzeti kultúrák egymással szembeni oszloposodását” eredményezte, ami az 1950-es évekig minden racionális integrációs elképzelésnek gátat szabott. A kelet-, kelet-közép- és délkelet-európai régióban pedig mind ezt tovább súlyosbították a békekonferencia által a győztes hatalmak döntőbíráskodásával kijelölt határok és az azokhoz kapcsolódó – belső és külső nemzeti, etnikai, kisebbségi – konfliktusok az új nemzetállamokban.⁵ Wolfgang Mommsen fenti állításával szemben a lengyel Włodzimierz Borodziej úgy látja, hogy amíg a nyugat-európai, illetve a vesztes államok megközelítésében talán érvényesnek tekinthető az „őskatasztrófa”, illetve az 1914-től 1945-ig tartó „második harmincéves háború” metaforája, Kelet-Európa nagyobb része szempontjából ez a fajta világháborúkép nem feltétlenül állja meg a helyét. Szerinte ugyanis ma a térségben Budapest kivételével nem tartják civilizációs katasztrófának az 1914–1918 között történeteket.⁶

A centenáriumi történeti elemzések – az elmúlt évszázad történelmének prizmáján át vizsgálva a száz évvel ezelőtti háborús eseményeket – számos fontos szemléleti, tematikai, módszertani újítást, újdonságot hoztak.⁷ Többen is megpróbálták kritikai szempontok szerint tisztázni azokat az értelmezési fogalmakat, amelyek részben az emlékirat-irodalom nyomán folyamatosan jelen lévő, heroizált vagy éppen diabolizált háborúképpel függnek össze. A Georg F. Kennan nyomán az elmúlt harminc év egyik értelmezési kulcsfogalmává emelt 20. századi őskatasztrófa („great seminal catastrophe”) kifejezés használata is differenciálódott. A kennani fogalmat az I. világháború vonatkozásában három szemantikai komponens nyomatékosítja. A világháború kétségkívül meghatározó törésvonalnak bizonyult a 19. századi polgári fejlődés, illetve a 20. századi posztmodern világ között, ami az idealizált nyugati polgári értékrendre nézve több szempontból is katasztrófális következményekkel járt. Másodsorban az 1914–1918 között végzetesen kiéleződött gazdasági, szociális, nemzeti, ideológiai konfliktusok egyfajta sárkányfogként a II. világháborúval folytatódó katasztrófásorozatnak is okozói lettek. S végül a korábbi fogalmi, történeti, gazdasági és kulturális bizonyosságok elvesztésével, az anyagszátok tömeges pusztításának korábban soha nem tapasztalt méreteivel a Nagy Háború szintén cezúrát jelentett.⁸

Az elmúlt évtized nemzetközi szakirodalmában több más új módszertani megközelítés is megjelent. Közöttük a legfontosabbaknak a totális háború kommu-

4 Berger–Miller, 2014.

5 Mommsen, 2004. 10–11.

6 Borodziej, 2014.

7 A világháború nemzetközi szakirodalmának historiográfiai értékeléséhez lásd például: Kramer, 2014. Kramer tanulmányának ismertetése magyarul: Gyarmati, 2015.

8 Vö. Kennan, 1979; Winkler, 2011; Conter–Jahraus–Kirchmeier, 2014; MacMillan, 2013.

nikatív és kulturális emlékezetének a sokoldalú és mélyreható elemzését vagy a világméretű háború megítélésében a nemzeti szempontok helyett a transznacionális értelmezések előtérbe kerülését mondhatjuk. Ez utóbbi tette például magától értőddővé a háborús felelősség providenciális felfogása, azaz a központi hatalmak kizárólagos felelőssége helyett a háborúban részt vevő országok osztott felelősségének mélyreható, régi és új vitákat kiváltó vizsgálatát.⁹ A frontvonalak és a hátszország összefüggéseinek minden korábbinál mélyebb elemzése, a nők társadalmi szerepének, a militarizált gazdasági termelés ellentmondásainak az előtérbe kerülése tűnik a leggyakoribb innovációnak.¹⁰ Ezek mellett a kiemelten sokat vizsgált témakörök mellett az egyéni és kollektív identitásoknak, lojalitásformáknak, valamint a nacionalizmusoknak a háborús átalakulása is minden korábbinál nagyobb figyelmet kapott. Ebben a tanulmányban ez utóbbi jelenségek kelet- és közép-európai historiográfiai kontextusát vizsgálom. A jelzett hangsúlymódosulások, köztük a birodalom-, illetve nemzetépítő nacionalizmusok háborús funkcióinak kiemelése már jórészt az előző húsz évben is megfigyelhető volt.¹¹

A nacionalizmusok háborús átváltozása

Amióta az európai történetírásban a nemzeti fogalomkör elsődlegessé vált, nemzet(iség) és állam(iság) folyamatosan változó, de mindig szorosan egybekapcsolódó viszonyrendszere alapvetően meghatározza a történetírás értelmezési fogalmait és kereteit. A 20. század közepéig ez volt a helyzet még az olyan eredendően nemzetek fölötti, transznacionális jelenségek, folyamatok tárgyalása esetében is, mint az európai felvilágosodás, a 18–19. századi európai demográfiai, gazdasági fejlődés vagy éppen az I. világháború. Azt követően, hogy a polgári forradalmaknak köszönhetően a törvényes jogegyenlőség és a szabadság eszméje összefonódott a – népnyelvek, történeti, néprajzi, kulturális kollektív identitások talaján körvonalazódó – modern nacionalizmusokkal, a nem domináns nemzetek, azaz az önálló államisággal nem rendelkező mozgalmak egyre erőteljesebben törekedtek saját államjogi helyzetük megerősítésére. A történetileg kialakult, területileg egybe tartozó népcsoportok kollektív önazonosságában ezek a forradalmian megújult és területileg rögzült nemzeti önképek, programok váltak meghatározóvá. Létrejöttük után a francia, olasz, német, illetve a balkáni nemzetállamok még hosszú ideig Kelet-Európa multiethnikus birodalmaival, Nyugat-Európában pedig a négy nemzetet magában foglaló Egyesült Királysággal együtt alkották a 20. század eleji európai államrendet. Az is fontos része volt a nemzet- és államépítő nacionalizmusok világ-

9 Ennek egyik legerőteljesebb példája a centenáriumi irodalom nagy visszhangot kiváltó munkája: Clark, 2012. Német kiadása: Clark, 2013.

10 A nők háborús viszonyok között gyorsan változó helyzetéről, családi, társadalmi, munkaerő-piaci, politikai stb. szerepének világháború alatti radikális átváltozásáról lásd például: Hämmerle–Überegger–Bader Zaar, 2014; Hämmerle, 2014.

11 A modern nacionalizmusok, nemzeti, nemzetiségi mozgalmak és ideológiák háborús szerepéről: Kruse, 1997. 167–176.; Müller, 2002; Cornwall, 2000, 2004; Walkenhorst, 2007.

háború előtti feltételrendszerének, hogy a multietnikus birodalmak Franciaország kivételével dinasztikus monarchiák voltak, ahol az uralkodó és a dinasztia iránti hűség az állampolgári lojalitás legfontosabb elemei közé tartozott.

Kelet-Közép-Európa birodalmi szerkezetének 1918 utáni nemzetállami átalakulását az érintett nemzeti historiográfiák máig egymástól eltérően értelmezik. A nemzeti egyesülés motívuma és története dominál ma is a román, a lengyel és részben a cseh és a szlovák történetírásban. A szerb, a horvát és a szlovén álláspont Jugoszlávia felbomlása óta differenciálódott, de a délszláv állam létrejöttében az integrációs mozzanat továbbra is kulcskérdés maradt. A magyar megközelítésben a dezintegráció szempontja dominál, míg az osztrák értelmezési keretek közt egyszerre van jelen a birodalom felbomlásának, megkésett átalakítási kísérleteinek, az osztrák-német egyesülés alternatíváinak és az osztrák függetlenség narratívája. A Habsburg-monarchia nemzeti-nemzetiségi elitjeit a 19. század elejétől, de különösen 1848-tól folyamatosan foglalkoztatta az aktuális, illetve az ideális állam kérdése. A nemzetépítő nacionalizmusok számára nemzeti szempontból az ideális végső célt magától értetődően az önálló, független nemzetállam jelentette. A birodalmak gazdasági, bel- és külpolitikai előnyeiről 1914 előtt valójában egyetlen nemzeti mozgalom sem akart végleg és teljesen lemondani. A nacionalizmusok államépítő funkciói ennél fogva alapvetően a multietnikus birodalmakon belüli államjogi helyzet javítását, a nemzeti társadalom és régió autonóm hatásköreinek megszerzését, bővítését, s időről időre a birodalmak valamilyen belső föderatív átalakítását szorgalmazták.

Miként határozza meg a nemzetközi szakirodalom a háborús nacionalizmus fogalmát? Az európai közvélemény sokáig túlnyomó része által elképzelhetetlennek, másik része által megkerülhetetlennek és – egy folyamatosan gyarapodó tábor által – kívánatosnak tartott világháborús konfliktus kialakulásában Wolfgang J. Mommsen szerint az európai kultúra „radikális nacionalista átértelmezése” jelentette a kulcsmozzanatot. Az európai bel- és külpolitikai folyamatok, döntések minden területére kiterjedő nacionalista mozgósítást szerinte két dolog tette szükségessé. Egyrészt az európai nemzeti társadalmak és a kialakulásuk különböző szakaszaiban lévő nemzetállamok politikai vezetői részére a rendkívüli háborús helyzetben egyedül a radikális nacionalista mozgósítás kínált esélyt hatalmuk és háborús céljaik társadalmi bázisának kiépítésére. Az általános választójog hiányában vagy kezdeti szakaszában aligha találtak volna más hatékonyabb legitimációs eszközt. A multietnikus birodalmak esetében azonban ez az instrumentárium kezdetől fogva kétélű fegyvernek bizonyult. Minthogy a domináns és a nem domináns nemzeti mozgalmak egyaránt az állam saját nemzeti szempontok szerint való átalakítására törekedtek, a háborús nacionalizmusok kezdetől fogva komoly belpolitikai kockázatokat hordoztak magukban. Mommsen szerint a nagynemzeti és birodalmi nacionalizmusok nemzeti, háborús programjaiban, céljaiban kezdetől fogva megjelentek a történelmet szociáldarwinista alapon a nemzetek vetélkedéseként, egymással vívott küzdelmeként értelmezett imperialisztikus szempontok is.¹²

¹² Mommsen, 2004. 20–21.

Ezek természetesen nemcsak az államközi kapcsolatokban váltak az antagonisztikus szembenállások ideológiai magyarázatává, hanem a soknemzetiségű birodalmakon, tartományokon belül a nemzetiségi viszonyokban, a többségi és a nem domináns nemzeti társadalmak együttélésében is új szakasz kezdetét jelentették. Kiváltképp, hogy minden nemzetiségnek előbb-utóbb egyaránt akadt nagyhatalmi ellensége és protektora. Az Osztrák–Magyar Monarchia, s azon belül Magyarország nemzetiségei: a szerbek, románok, rutének, szlovákok, illetve legtöbbször még a csehek és a lengyelek tömegei is saját részarányuknál nagyobb katonai áldozatokat hoztak az állam, a dinasztia, a császár és a király lojális alattvalóiként. Ugyanakkor a nemzetiségi elitek a háború kirobbanásakor azonnal felismerték, hogy helyzetük, bel- és külpolitikai súlyuk az európai konfliktus következtében radikálisan megváltozott, lojalitásuk pedig felértékelődött.

A nemzetépítő nacionalizmus demokratikus, integráló tartalmai a háborús hisztéria kontinentális léptékű elterjedésével igen gyorsan lecserélődtek, és radikális, xenofób, rasszista elemekkel telítődtek. Nemcsak Pétervár (Peterburg) német nevét változtatták meg Petrográdra, V. György angol király is lemondott szász-coburg-gothai hercegi címéről és a dinasztia nevét Windsorra változtatta. Párizsban, Moszkvában megváltoztatták a német utcanevet, miként a központi hatalmak országaiban is igyekeztek eltüntetni minden francia, brit vagy orosz emléket, kulturális nyomot. A franciák, az angolok és a németek – vagy ahogy a brit propaganda a németeket Belgium lerohanása, az ottani kegyetlenkedések után nevezte: a „Hunok” –, az osztrákok, a magyarok és az oroszok, a szerbek, valamint általában a szlávok és a germánok globális konfliktusaként felfogott világháború ideológiai érvrendszere azután hamarosan kiegészült a demokrácia és a teokrácia, a civilizáció és a barbárság küzdelmének argumentációjával.¹³

Hasonlóképpen látja a nemzeti-nemzetiségi kontextus felerősödését és radikalizálódását a kérdéskörrel több éven át, nemzetközi kutatási program keretében foglalkozó Jörn Leonhard is. Szerinte a háborús nacionalizmus egyik elsődleges funkciója a különböző társadalmi rétegek, etnikai, vallási csoportok esetében paradox módon egy sajátos lojalitás-mimikri kialakítása volt. Ez egyrészt védetté tette őket, másrészt saját csoportérdekeik szempontjából megteremtette a társadalmi, politikai bázisát saját státusuk elismerésének, későbbi javításának, az államon belüli mélyebb integrációnak – vagy ha arra lehetőség adódott –, saját autonóm pozícióik kialakításának. Mindez – a kivétel nélkül minden részt vevő állam részéről honvédő háborúként felfogott és kezelt hadviselésnek alárendelten – országonként változó elemekből álló, de funkcióját tekintve többé-kevésbé azonos háborús nacionalizmus kialakulásához vezetett. A birodalmi elitek nemzet- és honvédő nacionalizmusa kezdettől fogva a háborús mozgósítást, az ellenségekkel szembeni küzdelmet szolgálta, s ennek jegyében a nemzet belpolitikai egységét, a pártviszályok, parlamenti ütközések felszámolását, a nemzeti egység

13 Ullrich, 2014. 376–383.

(„Burgfriede”, „union sacrée”, „party truce”) jegyében a központi kormányzat korlátlan hatalmát eredményezte.¹⁴

William Mulligan az Oszmán Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia, s azon belül „a szláv, román, germán világ ütközőzónájában elszigetelt magyarság” szempontjából a háborús nacionalizmusnak igen korán megjelenő államformáló szerepében, azaz az államoknak új legitimitást és új konzisztenciát biztosító hatásában látja a nemzeti tényező jelentőségét. Ebben a folyamatban Mulligan az antant és a központi hatalmak nemzetiségi propaganda- és „forradalmasító” aknamunkájában az Oszmán Birodalom esetét tekinti meghatározónak.¹⁵ A központi hatalmak oldalán háborúba lépett Oszmán Birodalom katonai és politikai vezetése a Balkán-háborúk negatív tapasztalataiból okulva egyre inkább a nemzeti-vallási értékek alapján megújuló Törökországot tekintette céljának. Mulligan szerint a muzulmán vallástól remélt török–arab egység fennmaradását a britek, illetve az anatóliai örményeket felfegyverző oroszok és a nagy Görögország létrehozásáért az antanthoz csatlakozó Elefthériosz Venizélosz vezette görög erők egyformán veszélyeztették.

Az ifjútörök vezetés a tengerszorosok sikeres megvéddésével, az örményellenes genocídium beindításával válaszolt az antant támadásaira.¹⁶ Az Enver pasa, Dzsemaal pasa és Talaat pasa irányítása alatt egységessé vált török katonai és politikai elit a keresztényellenes muzulmán egység megerősítését tekintette az Oszmán Birodalom túlélése kulcsának. Mulligan szerint az anatóliai örménység elleni genocídium jelezte a török nemzetállami logika etnikai tisztogatástól sem visszariadó radikalizmusát. Azét a nemzetállamét, amelynek hasznáról, mint az új európai államrend alapjáról, a világháború „valódi értelméről” Tomáš G. Masaryk, a csehszlovák emigráció megszervezője a londoni King’s College újonnan alapított Szlavisztikai Központjában 1915-ben tartott előadást. Az európai kism nemzetek jogait, egyenjogúságát a háború legfőbb céljaként megjelölő Masaryknak ez a programadó előadása fontos érveket adott az antant háborús célpolitikáját és propagandáját alakító műhelyeknek, egyszersmind megteremtette az alapját a kelet-közép-európai kism nemzetek emigrációk együttműködésének.¹⁷

Kezdetől fogva megjelentek és fokozatosan erősödtek ugyanis a háborús nacionalizmus propagandisztikus és ideologikus funkciói. Különösen azt követően, hogy bekövetkezett az európai értelmiség, a tudósok, írók, művészek pálfordulása, az „írástudók árulása”.¹⁸ A honvédő háború logikáját elfogadó, emiatt a korábbi elvi

14 Leonhard, 2014. 260–262.

15 Mulligan, 2014. 88–99.

16 Albrecht, 2014. 91–108. A török álláspontokról lásd: Palabiyik, 2015.

17 Albrecht, 2014. 101–103.

18 Julien Benda 1927-ben kiadott könyve kapcsán Babits Mihály így próbálta felmenteni a világháború éveinek magyar íróit: „Ha van nemzet Európában, melynek legjava írástudói nem követték el ezt az árulást: a magyar az. Pacifisták voltunk, és ma – hadd legyünk csak nacionalisták! Magam is az vagyok. De ennek a nacionalizmusnak ugyanaz a lényege, ami a pacifizmusunké volt: az erőszak elvének tagadása. Mi kétszeres joggal tiltakozhatunk az Erőszak ellen, kik egy pillanatra sem ismertük el ezt az elvet, melyet ma már a Szellem emberei is hajlandók elismerni bús világgrészünkön, akik azelőtt oly egyértelműleg tagadták.” Babits, 1986. „A harcoló tudomány faji kisiklásáról” értekezve Audoin-Rouzeau és Becker a háborúval való értelmiségi azonosulást elemelve „az önfeláldozás és áldozatkésztség ideálképét”, a kulturális patriotizmus

háborúellenességet feladó szociáldemokraták, és persze az egyházak is, háborúpárti alapokra helyezkedtek. Az európai internacionalizmus, pacifizmus korábban erősnek tűnt pozíciói 1914 nyarán-őszén, hónapokon belül megrendültek, és a háború végéig már nem tudtak érdemben újrarendeződni. „1914 augusztusának eszméje”, a háborús megtisztulás és megújulás reménye átmenetileg megteremtette a nemzeti egységet, a háborús nacionalizmus mindenki által pozitívnak hitt megjelenési formáját. A politikai pártok közt megkötött hazafias paktumok, belpolitikai megállapodások rövid ideig csökkentették a társadalmi és a nemzeti csoportok közti feszültségeket.

A nemzeti egységretorikát támasztotta alá a nemzetiségek körében is összességében sikeresen lezajlott mozgósítás. Még a kezdettől fogva illojalitással és árulásra való hajlandósággal gyanúsított cseh ezredek is rendben bevonultak. A mozgósítással szembeni ellenállás jelei majd csak az 1914. október–novemberi megdöbbentően magas veszteségek után jelentek meg, s nemcsak a központi hatalmak országaiban, hanem Oroszországban is.

Jórészt ezzel függött össze a háborús nacionalizmus alapvető negatív funkciója: a hatalmas veszteségekről, a megszálló és védekező hadseregek által kölcsönösen elkövetett kegyetlenségekről érkező hírekkel egy időben megjelent a gyűlöletkeltés, a minden idegent, más nyelvűt, más vallását gyanúsnak, kémnek, veszélyforrásnak és ellenségnek tekintő magatartás. Az egész világsajtót bejárta szerbiai, belgiumi kegyetlenkedések mellett a franciaországi, galíciai, olaszországi frontokon is minden oldalon történtek embertelen megtorlások, ártatlan civiláldozatokat követelő katonai fellépések. Ezek hatása a közvetlenül kiváltott ellenérzésen, gyűlöleten túl hosszú évtizedekre beivódott a kollektív emlékezet nacionalista mélyrétegeibe.

A világháború kirobbanását követő mobilizáció során igen gyors és erőteljes változások kezdődtek a nem domináns nemzetiségek politikai elitjében, majd fokozatosan a katonák és a civilek közt is. Az 1914. júniusi–júliusi szolidaritás és lojalitás, majd az augusztusi háborús lelkesedés a csehek, horvátok, szerbek, olaszok, szlovének, illetve a lengyelek és románok esetében ugyancsak mulékony és törekény jelenségnek számított.¹⁹ A dinasztikus alapozású birodalmi nacionalizmus a frontokon harcoló katonák közt és a hátszágban igen gyorsan megkopott. A bevonuláskor elhangzott lelkes hazafias beszédek helyett a parancsszavak, a halál soha korábban nem tapasztalt közelsége és tömegessége vált meghatározó tapasztalattá. A túlélési stratégiák és lehetőségek megválasztása, az otthoniakkal való kapcsolattartás jelentette az élet, a hazáért elszenvedett sebesülések, a hősínek mondott halál pedig az áldozatok értelmét.

A világháború kirobbanása, a frontélmények, a milliós nagyságrendű hadifogság tapasztalatai, a hátszági megpróbáltatások, az ellenséges nemzeteket kímeletlenül és folyamatosan támadó propaganda eszközei és az ezek nyomán egyre

propagandacélokra való felhasználását, a francia, brit civilizáció és a német „Kultur” fogalmának szembeállítását emelik ki. Audoin-Rouzeau–Becker, 2006. 114–115.

19 Az 1917 őszéig tartó tömeges lojalitásmegnyilvánulásokról és a cseh elítelt katonák, városi elemek kezdetől fogva jelentős ellenállásáról lásd: Šedivý, 2014. 164–170.; Kubů–Šouša, 2015. 241–245.

erőteljesebb nemzetiségi gyűlölködés, antiszemitizmus, szlávellenesség sokszorosan próbára tették a multietnikus birodalmakban együtt élő nemzetek, nemzetiségek nemzeti identitását és lojalitását.²⁰ Jól jelzi a korabeli magyar közvélemény aggodalmait a magyarországi nemzetiségek háborús nacionalizmusaival szemben Berzeviczy Albertnek, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének, Tisza István politikai bajtársának és intímusának a naplója, amely több helyen is hangot ad félelmének, hogy az ország integritását veszélyeztető nemzetiségi mozgalmak a sorozatos katonai kudarcok nyomán kezelhetetlenné válnak.²¹

A 19–20. század fordulójától kezdődően egyre erőteljesebben autonomista, illetve szeparatistikus, függetlenségi potenciált is magukban hordozó kisnemzeti mozgalmak a világháborús konfliktusban a többségi nemzetektől eltérően nem a birodalmak megerősödését, sokkal inkább azok radikális átalakítását, föderalizálását, vagy éppen – a nem domináns nemzetek vezetői körében egyre gyakrabban remélt – felbomlását várták. Ennek megnyilvánulásait a nacionalizmusok – mint az etnokulturálisan, nyelvileg körülhatárolt terület népességének együvé tartozását és társadalmi egymásrataltságát szolgáló ideológiáknak – szimbolikus térkijelölő, történelempolitikai akciói jelentették. A nemzeti területek önállóságára és egységesítésére irányuló törekvés, a nemzeti tér kijelölését és körülhatárolását sokáig elsődleges feladatként kezelő nemzeti tudományosság, akárcsak a politika mindent átható nacionalizálódása a modern európai nemzetek kialakulásának jellegadó sajátosságává vált.²²

A kelet-európai nem domináns nemzeti társadalmak függetlenségi, szeparatista nacionalizmusai számára a délkelet-európai folyamatok jelezték az áttörés lehetőségét. A Balkán-félsziget 19. század elején elkezdődött nemzetállami átalakulása – az Oszmán Birodalom fokozatos visszaszorulásával, katonai, politikai vereségével párhuzamos folyamatként – a 20. század elejére végső szakaszába érke-

20 A 2010–2015 közt magyar szerzők, illetve szerkesztők által jegyzett monográfiák, tanulmánykötetek közül a háborús nacionalizmus kérdéskörével Bihari Péter, illetve Hajdu Tibor és Pollmann Ferenc munkája foglalkozik a legtöbbet. Bihari a háborús nacionalizmusokban megjelenő faji, „vérségi” értelmezésnek, a szociáldarwinizmus gyorsan teret nyert elméleti kereteiből kiindulva, a nemzetközi szakirodalommal összhangban, azt hangsúlyozza, hogy a „faj mítosza”, a „fajok harcaként” felfogott nemzeti fejlődés miként járult hozzá a 19. századi polgári nacionalizmus militarizálódásához, a gyorsan szaporodó fajelméletek ellenséggépző szerepének felerősödéséhez (Bihari, 2014. 49–53.). Hajdu és Pollmann a háttországban kezdettől fogva feszültségeket okozó magyarországi nemzetiségi ellentétek kiéleződése, a polgári és katonai kormányzat gyakran érzéketlen fellépése, illetve a nemzetiségi kérdés általános rendezetlensége kapcsán elemzik a magyarországi kisebbségi nacionalizmusok és a többségi magyar nacionalizmus viszonyát (Hajdu–Pollmann, 2014. 63–78.).

21 Berzeviczy a miniszterelnökkel folytatott 1915. június 19-i beszélgetése után egyebek közt ezt írta naplójába. „...amikor a mi szövetséges seregeinknek az offenzívája mindhárom harcvonalon meghíusultván, illetve megállván, nyilvánvalóvá lett, hogy olyan elhatározó győzelemre, aminőre szükségünk lett volna, hogy nemzetiségeinket teljesen megfékezzük, s a Balkánon fölünyes pozíciót foglaljunk el, többé kilátásunk nem lehet. (...) Az ország elpusztul ebbe a háborúba.” Berzeviczy, 2014. 88.

22 Penrose, 2002. 277–297.; Hroch, 1985. 12–14. A nemzet területének meghatározása, politikai programokba emelése a nemzeti territorialitás a háborús nacionalizmusok szempontjából többrendbelileg is kulcsfontosságú feladat volt. A nemzeti határok birodalmakon, illetve a birodalmakat alkotó tartományokon, királyságokon belüli kijelölhetlensége egyszerre kínált propagandaeszközt és politikai fegyvert az átmeneti passzivitás után ismét szervezkedő nemzetiségeknek. Erről cseh–német relációban lásd: Haslinger, 2010. 209–222.

zett.²³ A 19. századi kelet-, kelet-közép-európai nem domináns, azaz külön államisággal nem – vagy például a magyarok, lengyelek, horvátok, rutének, valamint az Oroszországhoz került finnek esetében csak birodalmi keretek közt – rendelkező nemzeti mozgalmak többsége szintén kialakította már azt az elképzelést, amely a „saját” nemzeti terület minél pontosabb kijelölését és minél teljesebb államjogi önállósítását célozta.²⁴

Az 1809 óta Oroszországon belül autonómiát élvező Finnország területének nemzeti körülhatárolásában és tudatosításában például szerepet játszott a természeti képekből, történeti, néprajzi és földrajzi leírásokból összerakott „tájkép”, amely a finn nemzeti mozgalom és a finn irodalom hatására a 19. század folyamán vált politikai értelemben is a finnek hazájává, s amely a nemzeti függetlenség gondolatát is kiérlelte.²⁵

A kelet- és kelet-közép-európai multietnikus birodalmak és az újonnan létrejött nemzetállamok egymás közti konfliktusainak egy része a nagyhatalmi érdekellentétekre, más része a nacionalizmusok egyszerre szeparatista, illetve integráló jellegére volt visszavezethető. A birodalmak nem domináns nemzetiségi mozgalmainak szomszéd nemzetekhez, államokhoz való erős kötődése, a délszláv, csehszláv, lengyel, nagyromán, ukrán egységtörekvések irredenta irányultsága jelentős mértékben járult hozzá az európai erőviszonyok képlékennyé válásához.²⁶ Emiatt 1867 után az osztrák–magyar diplomácia, különösen a magyarországi állami és a magyar nemzeti részérdekeket szívügyüknek tekintő külügyminiszterek, diplomaták megpróbálták jószomszédi viszonyt kialakítani az újonnan létrejött szerb, román, albán, bolgár nemzeti királyságokkal.²⁷ A Monarchia határain belül pedig Bécs és Budapest a délszláv tartományokban igyekezett súlyt helyezni arra, hogy biztosítsa a nemzeti nyelv használatát, a szerb és muzulmán egyház autonómiáját, a szerb, horvát, szlovén kultúra fejlődését.²⁸ A kis nemzetek nacionalizmusai 1914 előtt nemcsak a délkelet-európai válságövezetben érvényesültek. Skandináviától a Baltikumon át az egész kelet-közép-európai térségben és persze az Egyesült Királyságban is megjelentek a hasonló államjogi törekvések.

23 Danielle Conversi a nacionalizmuselméleteket osztályozva azt hangsúlyozza, hogy a modern nemzet- és államépítő nacionalizmus a térbeli határok meghatározásáért folytatott küzdelem: „A határok pontosabbá váltak, s egyre nehezebb megváltoztatni valakinek nemzeti hovatartozását, miközben a nemzeti kereteken belül nagyobb lett az osztályok vagy csoportok közti társadalmi mobilitás. Tehát a nacionalizmus egyidejűleg törekszik a külső határok megerősítésére és a belső határok eltörlésére.” Conversi, 1998. 42.

24 Nikula, 1963. 61–64.

25 Häyrinän, 2008. 483–498.

26 Az Osztrák–Magyar Monarchián belüli nacionalizmusokat szeparatista nacionalizmusok gyűjtőnév alatt tárgyalja Breuilly, 2001. 125–150.

27 Ausztria–Magyarország külpolitikájának érdektagságról lásd: Rumpler, 1989. 86–94.; Diószegi, 2001. 22–49., 182–202.; Diószegi, 1987. 134–141.; Somogyi, 2001. 139–166.; Hannig, 2011. 35–56. A kapcsolatok gazdasági okairól, kereskedelmi háttéréről legújabban: Demeter, 2014. 33–44.

28 A 20. század eleji horvátországi, erdélyi, bácskai, bánáti és felső-magyarországi nemzetiségi konfliktusokból okulva Tisza István igyekezett revízió alá vonni az asszimilációt középpontba állító magyar nemzetiségi politikát. A dualizmus kori magyar nemzetiségi politikáról lásd: Katus, 1980. 410–488.; Gogolák, 1980. 1207–1303.; Vermes, 1985. 232–251.; Bjelajac, 2014. 47–70.; Banac, 1987. 43–48.

A nemzetiségi viszonyok kiéleződése

A Német, az Orosz és az Oszmán Birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia multietnikus szerkezetéből adódóan a világháború kirobbanását követően – a valamilyen értelemben ellenségnek vagy akár csak gyanúsnek tekintett – nemzetiségi, külföldi állampolgárok milliói kerültek nehéz helyzetbe. Jóllehet szisztematikus népiirtásra csak az Oszmán Birodalmon belül került sor az örményekkel szemben, kezdettől fogva súlyos nemzetiségi konfliktusok alakultak ki a négy birodalmon belül.²⁹ A galíciai zsidóság mellett Ciszlajtániában főleg a csehek és az olaszok, Magyarországon az északkelet-magyarországi rutének, az erdélyi és kelet-magyarországi románok váltak a háború kirobbanását követően gyakori megfigyelések, üldöztetések célpontjává. A nemzetiségi elitek egy részét internálták. A délvidéki, horvátországi, boszniai szerbek ellen folyamatosak voltak a katonai közigazgatás eljárásai és az ott élő más nemzetiségűek inzultálása. Az erdélyi magyarság az 1916. évi román betörés során, az erdélyi románság viszont a sikeres román hadjáratot követően szembesült egzisztenciális fenyegetettségekkel.

A magyarországi háborús nacionalizmusok összetett jelenséggörének részletes, körültekintő elemzése ma még inkább csak jelésszerűen van jelen a magyar és a nemzetközi történetírásban, s általában Tisza nemzetiségi politikájának bemutatására korlátozódik.³⁰ Pedig az ország számára már önmagában a korlátozott szerbiai háború is több kockázatot jelentett, mint előnyt. A háborús konfliktus nemzetközi kiszélesedése pedig kezdettől fogva ellentétes volt a Monarchia, különösen pedig Magyarország érdekeivel, mivel lehetetlenné tette a magyarországi nemzeti- és kisebbségi kérdések belpolitikai keretek közt történő megoldását. A világháború kirobbanásának súlyos következményei voltak a magyarországi nemzetiségi politikában: a balkáni hadműveletek miatt a szerb- és a horvát-, majd az északkelet-magyarországi orosz betörés nyomán a ruszin- és a szlovák-, Románia ambivalens magatartása következtében pedig a románkérdés külpolitikai kontextusa igen nagy mértékben át- és felértékelődött. A nagyromán, délszláv és csehszlovák egységtörekvések, hasonlóan az ausztriai olasz, lengyel egyesülési szándékokhoz, fokozatosan internacionalizálták az addig elsődlegesen belpolitikai problémát.³¹

Az annexiós válság, a rutén skizmaper, a csernovai templomszentelés szlovák konfliktusa, de különösen a Balkán-háborúk egyértelművé tették, hogy a Magyar Királyság területén élő románok, szerbek, rutének, szlovákok milyen erős szállakkal kötődnek a Monarchia másik részében, illetve a Monarchia szomszédságában élő néptársaikhoz. Ekkor alakult ki a cseh Kramář vezetésével és a konzervatív szlovák, szerb, bolgár politikusok részvételével az a neoszlovák mozgalom, amely a

29 Az olasz nemzeti sacro egoismo, a Pétervár fenyegetése ellenére a központi hatalmak oldalán háborút indító Bulgária Rómához hasonló területszerző ambíciója vagy éppen a valamennyi nagyhatalom által szorgalmazott lengyel újraegyesítés sok-sok konfliktusa jól jelzi Mulligan szerint, hogy a birodalmi és kismemzeti háborús nacionalizmusok kezdettől fogva magukban hordozták a nemzeti önrendelkezés ellentmondásait, területi és határvitáit. Mulligan, 2014. 106–113.

30 Az összetett kérdéskör leegyszerűsítő megközelítésére például lásd: McMeekin, 2013. 45–46., 115–117.

31 Diószegi, 2001. 152–155.; Janz, 2013. 18–24.; Gyáni, 2014. 82–91.

kelet-közép-európai szláv nemzetek pragmatikus együttműködését szorgalmazta.³² A magyarországi nemzetiségi mozgalmak vezetői azonban tisztában voltak azzal, hogy a szarajevói merényletet és a nagyszerb törekvéseket elítélő közvéleménnyel nem tanácsos nyíltan szembefordulni. Ez a magyarázata annak, hogy 1914 nyarától a nemzetiségi lojalitási megnyilatkozások mellett Magyarországon nemzetiségi el-lenvéleményt csak a szerbek fogalmaztak meg.³³

A magyarországi nemzetiségi konfliktusok hátterében meghúzódó, egyik legnyilvánvalóbb okot Tisza István a következőképpen határozta meg 1914 elején: „...a nemzetiségi kérdés, ez lélektani kérdés. Ennek a megoldása a lelkekben kell, hogy folyjon. Ennek a megoldása semmi egyéb, mint az, hogy a magyar állampolgári érzés a lelkekben erősebb legyen a faji kérdésnél. És ez hogyan érhető el? Ez csak azoknak az intézkedéseknek az összességével érhető el, amelyek alkalmasak arra, hogy a magyar állampolgársági érzést domináló erejűvé tegyék a lelkekben.”³⁴ Felismerve ennek a minden kisebbségi kérdés mögött meghúzódó lojalitás-dilemmának a súlyát, komolyságát, 1913–1915 között erőteljes kísérleteket tett arra, hogy meg-egyezzen a magyarországi románság egyházi, politikai képviselőivel, hogy azután ennek a román paktumnak az általánosítható elemeit egy jól körülhatárolt jogi el-járás keretében a többi magyarországi nemzetiségre is kiterjessze.

Ami a szerb háborús nacionalizmus, s annak magyarországi vonatkozásait illeti, az Osztrák–Magyar Monarchia Szerbia ellen vezetett sikertelen 1914. évi há-borúiban, majd az 1915. októberi hadjárat nyomán az osztrák–magyar hadsereg és civil hatóságok által létrehozott Szerbiai Kormányzóságban több fontos változást rögzíthetünk. A dél-magyarországi szerb nemzetiségi kérdés kezelésében a buda-pesti kormány mindvégig igyekezett mértéktartó maradni. A magyarországi szerb pártok, egyházi intézmények előjárói közül csak a nyíltan Szerbia-párti vezetőket vagy a háború ellen fellépő értelmiségieket internálták.³⁵ Az osztrák–magyar polgá-ri közigazgatás nagy súlyt helyezett például arra, hogy a szarajevói merénylet nyo-mán meg tudják fékezni a bosznia-hercegovinai, horvátországi és délvidéki szerbek elleni általános gyűlölethullám és tömeghisztéria kialakulását. Hasonlóképpen a délvidéki szerb egyház részéről is megpróbálták – a rendkívül nehéz helyzetben – megőrizni a folyamatos kommunikációs csatornákat és lehetőségeik szerint tom-pítani a helyi konfliktusokat.

A háborús nacionalizmus logikája azonban ezeket a dualizmus kori rutinel-járásokat már szinte teljes egészében hatástalanná tette. Az 1914. őszi szerbiai had-járat nyomán kölcsönösen elkövetett és a támadó hadsereg részéről gyakran a civi-

32 Vyšny, 1977. 135–137.

33 Diószegi, 2001. 194–196.

34 Tisza, 2011. 251.

35 Tisza több alkalommal is tiltakozott az ellen, hogy az osztrák–magyar hadsereg tisztjei a háború kirobba-násakor a boszniai, dél-magyarországi és horvátországi szerbekkel szemben is úgy lépjenek fel, mint az ellenséges Szerbia állampolgáraival. „Legyen meggyőződve róla Méltóságod – írta 1914. augusztus 23-án Zmejanović verseci szerb görögkeleti püspöknek –, hogy a magam részéről mindent elkövetek, hogy a hazai szerbség zöme ilyen hazaáruló irányzatok vádjával alaptalanul ne terheltessek, de a mai viszonyok között s tekintettel a katonáink ellen elkövetett számtalan merényletre nem zárkozhatom el nagymérvű övrendszabályok szükségességének elismerése elől.” Tisza, 1924. 2. köt. 78–79.

leket sem kímélő kegyetlenkedések, törvényteleniségek rövid pár hét alatt – az 1848–1849-es polgárháborúk kiélezett konfliktusai során tapasztalt – ellenállást és gyűlölethullámot váltottak ki. Különösen a Šabacnál, Valjevónál, Kolubaránál gyakran egyenruha nélkül harcoló komitácók által elkövetett tömeges megtorlások militarizálták a katonák és a hátország népességének nemzeti identitását.³⁶

A budapesti kormány a háború második hónapjában szembesült az osztrák–magyar katonai hatóságok felkészületlenségével az átmenetileg megszállt szerbiai területeken. Minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy Szerbia katonai legyőzését követően azonnal megjelenjen a lehetőleg magyar irányítás alatt álló polgári közigazgatás is. Tiszának ezt a törekvését, Szerbia vereségét követően, 1916 januárjában Thallóczy Lajos kormányzó megbízásával átmenetileg és csak viszonylagosan siker koronázta. Máig vita tárgyát képezi, vajon az osztrák–magyar hadsereg és közigazgatás által megszállt Szerbiai Kormányzóság területén sikerült-e mérsékelni az osztrák- és magyarellenes szerb nacionalizmust. Vannak vélemények, hogy a megszállás elleni partizánmozgalmak folyamatosan ébren tartották az ellenállást. Más vélemények szerint az okkupációs rendszer képes volt úrrá lenni a megszállt Szerbia civil népességének ellenállásán.³⁷

Tisza a kudarcot vallott 1914. évi szerbiai hadjáratok, illetve az 1915 őszi Szerbia katonai legyőzését és megszállását követően létrehozott osztrák–magyar katonai és polgári kormányzat működésének megítélésében egyaránt felettebb kritikus volt. Ennek legfőbb oka az volt, hogy – miként a szarajevói válság idején, úgy a világháború éveiben mindvégig – a legfontosabb magyar különérdek az annexiómentes balkáni béke elérése volt, a szuverenitás és integritás kérdésében pedig egyfajta kölcsönös garanciális rendszer kialakítása szerepelt célként. Ezzel a magyar kormány szerette volna megakadályozni a Monarchia népességén belüli szláv túlsúly további megerősödését. Tisza bírálta az osztrák és részben horvát vezetés alatt álló katonai közigazgatás érzéketlenségét a szerbiai katonai és polgári megszállási kormányzatban. Nagy erőket mozgósított annak érdekében, hogy Thallóczy Lajos személyében magyar polgári kormányzója legyen a szerbiai civil megszállási hatóságnak.³⁸

A magyar miniszterelnök ideig-óráig II. Vilmos német császárt, Theobald von Bethmann-Hollweg német kancellárt, valamint a német hadvezetést is meggyőzte arról, hogy Magyarország az erdélyi és a többi nemzetiségi kérdésben csak a győztes háború után léphet fel reformtervekkel. Szerinte minden engedmény a gyengeség jelének számított volna. Ennek megfelelően a pozícióőrző magyar háborús államnacionalizmus Tisza István 1917. áprilisi bukásáig nem változott.³⁹

36 Brendel–Debruyne, 2014. 235–238.

37 Gumz, 2009. 112–123.

38 Erre lásd például Tisza levelét Burián István külügyminiszternek, 1915. december 1-jén: „...nézetem szerint okvetlenül szükséges most eldönteni s a hadvezetőség tudomására hozni, hogy a szerbiai közigazgatás berendezésénél a magyar kormánnyal érintkezésben és lehetőleg avval egyetértőleg kell eljárni. Kíváncs volt, ha a katonai parancsnok személyét is megbeszelnék velem. (...) Különben fődolog volna Thallóczyt mielőbb oda kapni.” Tisza, 1924. 4. köt. 302.

39 Jól példázza ezt Tisza Ferenc Józsefnek címzett 1915. december 3-i memorandumának érvelése, amely szerint a délszláv probléma súlya elsősorban a magyar államiság kohézióját veszélyezteti. Emiatt Tisza

A Monarchia „kifelé gravitáló” nemzetiségei, nemzetei számára az 1914–1915. évi orosz betörések után az olaszok háborúba lépése jelentett erős jelzést. Az 1915. április 26-án az antanttal megkötött londoni titkos egyezményben Róma vállalta, hogy Dél-Tirol, Trieszt, Valona és Dalmácia jelentős részének odaígérése fejében egy hónapon belül hadat üzen a Monarchiának. 1915–1916 fordulóján a bécsi külügyminisztériumból a külföldi délszláv és csehszlovák emigrációs mozgalmakról rendszeresen érkező jelentések alapján a magyar miniszterelnökség kezdte világosan felismerni a magyarországi nemzetiségek és nemzetiségi régiók elszakadásának veszélyét a világháború után. A nagyhatalmi diplomácia fokozatosan növekvő érdeklődése a Monarchia belső viszonyai iránt nagyon rövid időn belül megváltoztatta a magyarországi nemzetiségi kérdés eredeti bel- és külpolitikai kontextusát és súlyát. Ezt az ellenzéki román, szlovák és szerb politikusok kezdetben inkább ösztönösen, mint tudatosan, később egyre célratörőbben felismerték, és politikájuk alapjává tették.⁴⁰

Oszták részről legújabbán egy jól dokumentált kollektív monográfia szerzői a Monarchia háborús hadvezetését erős kritikának vetették alá. A háborús felelősség Ausztria–Magyarországra eső részének, a katonai erőszak eszkalálódásának, a hadifoglyokkal szemben és az elfoglalt területeken tanúsított bánásmódnak kendőzetlen képét adó tanulmánykötetben külön tanulmány foglalkozik a hátországot és a frontvonalat egyaránt sújtó, gyakran ártatlanok életébe kerülő jogtalanságokkal, kegyetlenkedésekkel.⁴¹ A szomszéd nemzetek esetében a háborús nacionalizmus térnyerését a nemzetállami függetlenség előjátékának, az államépítő nacionalizmus, azaz a nemzeti mozgalmaknak a részeként tárgyalják. Ezzel a cseh, román, lengyel, szlovén historiográfiai hagyománnyal és örökséggel azonban éppen a centenárium kapcsán többen is szakítottak.

Birodalmi lojalitás és a háborús nacionalizmus

A neoszláv mozgalomnak a 20. század eleji balkáni konfliktusokban kialakult, pragmatikus együttműködést szorgalmazó programváltozatai jól jelezték, hogy a térség nemzetállami átalakulása, „balkanizálódása” a Monarchia nem domináns szláv nemzeti mozgalmait is megszólította. A transzlajtániai, azaz a magyarországi nemzetiségek mozgalmaiban a 19. század végi, közel negyedszázados parlamenti választási passzivitás után éppen a rokon nemzetekkel való gyakorlatias együttműködés, a nagyromán, délszláv, csehszlovák egységmozgalom felerősödése jelentette a háború előtti fejlődés legfeltűnőbb változását. Mindezek az elmozdulások a Monarchia integritásának megkérdőjelezése nélkül – a vizsgált nacionalizmusok nemzetépítő funkciója mellett – 1848–1849 után először vetették fel a nemzeti kérdés államjogi megoldásának szükségességét. A balkáni államépítő nacionalizmus háborús, forra-

kezdetől fogva ellenezett bármifajta délszlávokkal kapcsolatos annexiós tervet, mert az szerinte közvetlenül hozzájárulna a délszláv egységtörekvések azonnali felerősödéséhez. Uo. 299.

40 Dungaci, 2008; Hadler, 2000. 63–72.; Kvaček, 2003. 65–82.

41 Leidinger–Moritz–Moser–Dornik, 2014.

dalmi mintájának követését elutasítva 1914 előtt még a Monarchián belüli nemzeti önállóságuk közjogi intézményesítését várták, a háború éveiben viszont már a nagyhatalmak támogatásától remélték az államjogi kérdés megoldását. A térség domináns, nemzetállami pozíciókban lévő nacionalizmusai közül a magyar a közjog erejével és az asszimilációval próbálta megerősíteni dualizmus kori nemzetállamát. A román és a szerb állam viszont a Monarchia területén élő románok, szerbek, illetve egyéb rokon vagy Magyarországból elkívánczozó nemzetiségekkel való egyesülésben látta saját államépítő nacionalizmusának legfőbb küldetését.

Miután a dualizmus kori ciszlajtániai és transzlajtániai nemzetiségi modell erőteljesen eltért egymástól, a Monarchia két részének nemzetiségi politikájában 1914 előtt jelentős különbségek alakultak ki. Magyarországon a közigazgatási, oktatási, egyesületi, egyházi területeken megkérdőjeleződött a nemzetiségi törvény érvényessége. A magyar nemzetállam létrehozása vált a kiegyezés kori Magyar Királyság félhivatalos állameszméjévé. Ez nemcsak a társadalmi modernizáció „kísérőzenéjeként” felgyorsult és a népszámlálások alkalmával diadalmasan regisztrált – erőteljes, de mégis felemás – magyarosodással, hanem a közigazgatási, oktatási, egyesületi, sajtó- és valláspolitikában megfigyelhető magyarosító gyakorlattal járt együtt.

Ebben az asszimilációs közegben egyre több sérelem és konfliktus halmozódott fel. Jól mutatták ezt a sajtó- és a tanítóperek, a nemzetiségi parlamenti képviselők radikalizálódása. Ciszlajtániában az általános választójog bevezetését követően a tartományi és a lokális együttélés újragondolása került előtérbe, ami a morva paktum és a bukovinai kiegyezés mellett Csehországban és Galíciában is pozitív folyamatokat indított be. A felelős magyar értelmiség érezte a magyar kormányzati nemzetiségi politika negatív külföldi visszhangját, a nemzetiségek ellenállásának kedvező brit, francia, angol fogadtatását. Az ország integritásának védelme jegyében magyar részről is honvédő háborúként felfogott szerbiai, oroszországi hadjáratok kapcsán többekben felmerültek az esetleges háborús vereség lehetséges negatív következményei.⁴²

A cseh, a lengyel, az olasz nacionalizmus egyre határozottabban törekedett a Monarchián belüli autonómiájának, s ezzel együtt az osztrák-némettel párhuzamos közigazgatási, gazdasági, kulturális alrendszernek a kiépítésére. Az egymást érő trialista elképzelések, a morva paktum és a bukovinai kiegyezés mellett a cseh,

42 Jól mutatja ezt Ignotusnak a júliusi válság idején megjelent glosszája. „Mindenkinek, aki az osztrák-magyar birodalomban él, de mindenesetre minden magyarnak személyes életérdeke, hogy az osztrák-magyar monarchia megmaradjon és nyugodt zavartalanságban éljen. Ez ma már háború nélkül lehetetlen. Ezért nem lehet, ezért nem lehetett e magyar földön magyar vagy magyarságba tartozó ember józan ésszel más, mint magyar, más, mint magyar hazafi, sőt, ha úgy tetszik, magyar chauvin, magyar nacionalista, magyar imperialista, magyar militarista. Mai ember számára ez kétséges érzés, de nem rajtunk állott eddig s most a háborún áll, hogy lehet-e ebben enyhülés és modernizálódás. Nekünk magyaroknak kell a magyar állam és kell a habsburgi birodalom – a mi egyetlen boldogulási formánk csak az lehet, ha mint a kompasz a hajó hídján, biztosítva ringatódzunk az állam, e birodalom öln. (...) A becsületes, az igazságos, a méltányos és modern magyar nemzetiségi politikának előfeltétele a háború, mely karddal vágja el az irredenták szálait s ágyúval szoktatja le hosszú időre: a szomszédokat arról, hogy ideát kereskedjenek, a nemzetiségeket arról, hogy a határon túl remélkedjenek (sic!). Ha kifelé is, befelé is mindenki bizonyos benne, hogy Ausztria–Magyarország megmarad és testéből senki nem eszik, akkor minden lakosa e határokon belül keresi majd boldogulását, s akkor nem lesz veszedelem ebben minden igazsággal, nemzetivel, vagy nemzetiséggel megsegíteni.” Ignotus, 1914.

lengyel választójogi rendszer is azt jelezte, hogy 1914 előtt érdemi változások történtek a Monarchia nyugati felében az etnopolitikai modell átalakítása irányában. Különböző elképzelések születtek (Ferenc Ferdinánd trónörökös és „Műhely”, az osztrák, cseh, lengyel szociáldemokraták ausztromarxista tervezetei), emellett az általános választójog bevezetése után a dualizmus osztrák intézményrendszere fel-tartóztathatatlanul változásnak indult.

A multietnikus birodalmak nemzetiségi törekvései tehát a háború évei alatt sajátos, többféle hatásra visszavezethető változásokon mentek át. A háborús nacionalizmus etnikai, nemzeti elemei, a harcoló katonák és a hátszországban dolgozók háborús tapasztalatai a könnyű és gyors győzelembe vetett hit szertefoszlásával egy időben alapozták meg az ellenállás pozícióit. A súlyos embervesztések, az elviselhetetlen háborús körülmények nyomán megkérdőjeleződött a minden hadviselő ország által honvédőnek mondott, valójában egyre inkább az ellenség megsemmisítését szolgáló, területhódító háború értelme. A kelet-közép-európai kis nemzetek háborús nacionalizmusaiban megjelent a véráldozatért cserébe elvárt és követelt nagyobb nemzeti, politikai szabadság, a katonáknak járó föld és a választójog, valamint a saját nemzeti területhez való jog igénye. Minden európai hadseregben felfigyeltek a parancsnokok arra a jelenségre, hogy különösen a parasztkatonák nem igazán tudtak mit kezdeni az állam iránti lojalitással, az ország egészével való azonosulással. A Bretagne-i francia, az Urál vidéki orosz, a dél-csehországi osztrák vagy éppen bácskai magyar katona számára az észak-franciaországi, galíciai vagy éppen az Isonzó menti csatákban nehéz volt elképzelni azt, hogy ők saját hazájukat, családjukat védik. A háború és a hátszország megpróbáltatásai, a hősi halottak egyre nagyobb száma paradox módon nem a nemzeti egység elmélyítése irányába terelte a közösségformáló ideológiákat, hanem sokkal inkább a saját egyéni, társadalmi csoportérdekek erősödtek fel a személyes tapasztalatokban és élményekben.

A birodalmi, állami, tartományi adminisztrációk által fokozott veszélyhelyzetként érzékelt és kezelt nemzetiségi sokszínűség elsősorban a katonai közigazgatást foglalkoztatta. Frigyes főherceg, az osztrák–magyar hadsereg főparancsnoka és Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök a háború első két évében például folyamatosan azt követelte, hogy Cseh- és Morvaországban vezessék be a rendkívüli állapotot, hogy elejét vehessék a csehek áruló magatartásának.⁴³ Csehországban a háború első másfél évében politikai okok miatt 4598 főt vizsgáltak ki, s közülük 3014 főt ítélték rövidebb-hosszabb börtönbüntetésre. Az esetek közel kilenc százalékat hazaárulás vádjával kezelték. Gyakori volt a súlyosabb büntetés, s néhány esetben halálos ítéletek is születtek, amelyek nagyobb részét azonban nem hajtották végre. A leggyakoribb esetnek az ellenség – Szerbia, Oroszország, Olaszország – dicsőítése számított, amiért rendszerint egy-két napos elzárás volt a büntetési tétel. A Karel Kramářra és négy társára hazaárulás miatt kiszabott, de Ferenc Józsefnek az ítélethirdetés másnapján bekövetkezett halála miatt végre nem hajtott halálos ítélet a Monarchia frontoktól távoli részein inkább kivételnek számított. Ugyan-

43 Šedivý, 2014. 112–115.

akkor Morvaországban 1916 telén négy-öt esetben végre is hajtották a magányos „felségárulókra” kiszabott halálos ítéletet.⁴⁴

Rövid következtetések

A kelet- és kelet-közép-európai soknemzetiségű birodalmak nemzeti, nemzetiségi mozgalmainak háborús nacionalizmusa rendkívül változatos formákban reagált a Nagy Háború kihívásaira, veszélyeire és lehetőségeire. Az eltúlzott lojalitásmegnyilvánulásoktól a politikai passzivitás és mimikri jelenségein át egészen a belső illegálitásig, valamint az emigráció függetlenségi törekvéseiig, az aktív katonai fellépésig terjedt a nem domináns nemzetek politikai repertoárja. Közös volt bennük a meggyőződés, hogy a birodalmak változatlan formában való fennmaradása, bárhogy végződjék is a világháború, a térség geopolitikai helyzetének átalakulása miatt megkérdőjeleződött. A háborús nacionalizmusok radikalizálódásának tehát fontos kritériuma volt az aktuális államalakulattal szembeni nyílt fellépés, illetve a saját nemzetállami program kialakítása.

Az I. világháború éveiben megváltozott a kelet-közép-európai nacionalizmusok társadalmi bázisa, radikalizálódott a politikai programja. A frontokon harcoló katonák dinasztikus alapozású birodalmi lojalitásában kezdettől fogva jelen voltak, majd fokozatosan felerősödtek a nemzeti identitás, összetartozás elemei. A háborús tapasztalatok mobilizálták, újraírták a függetlenségi törekvéseket. Ebben fontos szerepet játszottak a háborús nacionalizmusok egyre radikálisabb területi programjai, amelyek megalapozták a birodalmak nemzetállami felosztásának forgatókönyveit.

A soknemzetiségű Habsburg-monarchia területén működő, kulturálisan, politikailag és részben gazdaságilag is megszervezett, relatíve jelentős társadalmi bázissal rendelkező nemzeti mozgalmak számára a hadviselő államok háborús céljainak különbségei új fejezetet nyitottak. Az antantelképzelésekben 1916 végétől explicite is megjelenő nemzetiségi törekvések felerősítették a Monarchia radikális átalakításának, felszámolásának perspektíváját. Miklós nagyherceg, orosz főparancsnok 1914. augusztusi nyilatkozata a lengyel területek Oroszország keretei közti egyesítésére, valamint a Monarchia szláv népeinek a felszabadítására tett ígéretet. 1915-től kezdve a francia és a brit külügyminisztérium egyre elmélyültebben vizsgálta a régió „elnyomott nemzetiségeinek” kérdését. Az orosz ígérek a Monarchia és a Balkán szláv nemzeteinek hagyományos orosz rokonszenvére építettek. Nemcsak a Habsburgoktól, a németektől, a magyaroktól, hanem a zsidóktól is meg kívánták szabadítani a szláv testvéreket, miközben Ferenc Józsefet gúnyolódva a zsidók atyjának nevezték.⁴⁵

Paradox módon a nemzeti egyenjogúság gondolata még a Naumann-féle Mitteleuropa-tervben is hangsúlyt kapott, miután a Belgiumtól Ukrajnáig, Lettországtól Egyiptomig terjedő elképzelés támogatottságának megszerzéséhez maga Naumann is szükségesnek tartotta, hogy az érintett nemzetek számára minél telje-

⁴⁴ Uo. 199–200.

⁴⁵ Hajdu–Pollmann, 2014. 77–78.

sebb nyelvi, kulturális jogokat biztosítsanak.⁴⁶ A háborús nacionalizmusok belső érvényesülési terepét az Osztrák–Magyar Monarchia esetében főleg a frontközeli területek, például az orosz betörés által veszélyeztetett Galícia, Északkelet-Magyarország, illetve Horvátország és Dél-Magyarország, valamint az 1916. augusztusi román betörés idején az erdélyi megyék jelentették. Az osztrák és a magyar kormányzat mindent elkövetett annak érdekében, hogy a határokon kívülre szorítsa a harci eseményeket és az azokkal együtt megjelenő szeparatista tendenciákat.

A háborús nacionalizmusok államépítő törekvéseinek sikere szempontjából döntőnek a politikai emigrációk bizonyultak. A Monarchia nemzeti mozgalmából kialakult délszláv (szerb–horvát–szlovén), cseh–szlovák–ruszin, lengyel, román emigráns csoportok 1915–1916-ban sikeresen létrehozták nemzeti képviselői szervezeteiket, meghirdették a Monarchia felszámolására épülő saját függetlenségi programjaikat. A horvát Frano Supilo 1915. januári emlékirata, amelyet Edward Grey brit külügyminiszternek címzett, 12,7 millió délszláv egyesítésével kívánt létrehozni egy közös, független szerb–horvát–szlovén államot: „...a nem militarista Európa békéje számára elengedhetetlen Ausztria–Magyarország valamennyi szlávjának felszabadítása, mindenekelőtt a délszlávok felszabadítása és egyesülése”.⁴⁷ Hasonlóképpen érvelt Tomáš Garrigue Masaryk, a párizsi székhelyű Csehszlovák Nemzeti Tanács elnöke is, aki Husz János megégetésének 500. évfordulóját felhasználva hirdette meg a csehszlovák államalapítás programját, az *Independent Bohemia* címmel közreadott memorandumot.⁴⁸

Az emigrációs csoportok sikeresen internacionalizálták a nemzeti követeléseket, és egyre jelentősebb nagyhatalmi támogatást szereztek számukra. Ernest Denis, a párizsi *La Nation Tchèque* című folyóirat főszerkesztője 1915. május 1-jei programcikkében a „hamisság legnagyobb építményének” nevezte az összeomlás szélére került Ausztria–Magyarországot. Elsődleges francia érdeknek tartotta, hogy a délszlávok, a csehek és a szlovákok saját államot hozhassanak létre. Ezek ugyanis Denis szerint jelképeivé válnak a germán imperializmus elleni fellépésnek, az „új Európa” alapjaként kezelt nemzetiségi elvnek. A kelet-közép-európai kisnemzeti háborús nacionalizmusok a vizsgált négy év alatt több szinten, többféle megfontolásból szakítottak a sok évszázados birodalmi keretekkel, tömeglélektanilag megteremtették saját függetlenségük belső alapjait, s megnyerték hozzá a nagyhatalmak támogatását.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Albrecht

2014 Albrecht, Richard: The Murder of Armenians. Armenocide–Genocide–Genocide Prevention: Aspects of Political and Historical Comparative Genocide Studies. In: *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History*, 2. (2014). 91–108.

⁴⁶ Mommsen, 2004. 112.

⁴⁷ Kemény, 1999. 285.

⁴⁸ Masaryk, 1990. 45.

Audoin-Rouzeau-Becker

2006 Audoin-Rouzeau, Stéphanie-Becker, Anette: *1914–1918, az újraírt háború*. Bp., 2006.

Babits

1986 Babits Mihály: *Az írástudók árulása*. Bp., 1986. (Gondolkodó magyarok.)

Banac

1987 Banac, Ivo: *Croat–Magyar Relations, 1904–1914: A New Jelacic or the „New Course”?* In: *Sloven Studies*, 9. (1987) 1–2. sz. 43–48.

Berger-Miller

2014 Berger, Stefan-Miller, Alexei: *Building Nations In and With Empires: A Reassessment*. In: *Nationalizing Empires*. Eds.: Berger, Stefan-Miller, Alexei. Bp., 2014.

Berkman

1991 Berkman, Alexander: *Az orosz forradalom és a kommunista párt*. In: *Anarchizmus*. Szerk.: Bozóki András-Sükös Miklós. Bp., 1991. (Modern ideológiák.)

Berzeviczy

2014 *Az ország belepusztul ebbe a háborúba*. Berzeviczy Albert kiadatlan naplója (1914–1920). Sajtó alá rend., bevez.: Gali Máté. Kolozsvár, 2014.

Bihari

2014 Bihari Péter: *1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek*. Pozsony, 2014.

Bjelajac

2014 Bjelajac, Mile: *Serbien im Ersten Weltkrieg*. In: *Veliki rat = Der Grosse Krieg. Der Erste Weltkrieg im Spiegel der serbischen Literatur und Presse*. Hrsg. v. Ilić Marković, Gordana. Wien, 2014. 47–70.

Borodziej

2014 Borodziej, Włodzimierz: *Geteilte und gemeinsame Erinnerung*. In: *Neue Zürcher Zeitung*, 2014. jún. 28.

Brendel-Debruyne

2014 Brendel, Heiko-Debruyne, Emmanuel: *Resistance and Repression in Occupied Territories behind the Western and Balkan Fronts, 1914–1918. A Comparative Perspective*. In: *Frontwechsel. Österreich–Ungarns Grosser Krieg im Vergleich*. Hrsg. v. Dornik, Wolfram-Walleczek-Fritz, Julia-Wedrac, Stefan. Wien–Köln–Weimar, 2014. 235–258.

Breuilly

2001 Breuilly, John: *Nationalism and the State*. Manchester, 2001.

Clark

2012 Clark, Christopher M.: *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*. London, 2012.

2013 Clark, Christopher M.: *Die Schlafwandler. Wie Europa in den Ersten Weltkrieg zog*. München, 2013.

Conter-Jahraus-Kirchmeier

2014 *Der Erste Weltkrieg als Katastrophe. Deutungsmuster im literarischen Diskurs*. Hrsg. v. Conter, Claude D.-Jahraus, Oliver-Kirchmeier, Christian. Würzburg, 2014. (Film, Medium, Diskurs, 53.)

Conversi

1998 Conversi, Danielle: *A nacionalizmuselmélet három irányzata*. In: *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*, 9. (1998) 3. sz. 37–55.

Cornwall

2000 Cornwall, Mark: *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*. New York, 2000.

2004 Cornwall, Mark: *Die letzten Jahre der Donaumonarchie. Der erste Vielvölkerstaat im Europa des frühen 20. Jahrhunderts*. Essen, 2004.

Demeter

2014 Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom*. I. köt. *Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Bp., 2014.

Diószegi

1987 Diószegi István: *A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája*. Bp., 1987.

2001 Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája, 1867–1918*. Bp., 2001.

Dungaciu

2008 Dungaciu, Dan: *Modernity, Politics and Nationalism in South Eastern Europe. The National Doctrine in Romania Prior to the World War I*. In: *Re-searching the Nation: The Romanian File. Studies and Selected Bibliography on Romanian Nationalism*. Ed.: Mitu, Sorin. Cluj, 2008.

Gogolák

1980 Gogolák, Ludwig: *Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. III/2. *Die Völker des Reiches*. Hrsg. v. Wandruszka, Adam–Urbanitsch, Peter. Wien, 1980. 1027–1303.

Guelton

2014 Guelton, Frédéric: *Mit veszített Franciaország az első világháborúban?* In: *Európai testvérháború 1914–1918*. Szerk.: Markó György–Schmidt Mária Bp., 2014.

Gumz

2009 Gumz, E. Jonathan: *Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918*. Cambridge, 2009. (Cambridge Military Histories.)

Gyáni

2014 Gyáni Gábor: *A Nagy Háború*. In: *Korunk*, 25. (2014) 7. sz. 82–91.

Gyarmati

2015 Gyarmati Enikő: Alan Kramer: *Az első világháború legújabb historiográfiája*. In: *Klió*, 24. (2015) 2. sz. 81–94.

Hadler

2000 Hadler, Frank: *Utváření česko-slovenské spolupráce v exilu během první světové války*. In: *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*. Red.: Mommsen, Hans–Kováč, Dušan–Malíř, Jiří–Marková, Michela. Brno, 2000. 63–72.

Hajdu–Pollmann

2014 Hajdu Tibor–Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Bp., 2014.

Hämmerle

2014 Hämmerle, Christa: *Heimat/Front: Geschlechtergeschichte(n) des Ersten Weltkriegs in Österreich–Ungarn*. Wien–Köln–Weimar, 2014.

Hämmerle–Überegger–Bader Zaar

2014 *Gender and the First World War*. Eds.: Hämmerle, Christa–Überegger, Oswald–Bader Zaar, Birgitta. Houndmills–Basingstoke, 2014.

Hannig

2011 Hannig, Alma: Die Balkanpolitik Österreich–Ungarns vor 1914. In: *Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan. Perspektiven der Forschung*. Hrsg. v. Angelow, Jürgen. Berlin–Brandenburg, 2011. 35–56.

Haslinger

2010 Haslinger, Peter: *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938*. München, 2010.

Häyrinän

2008 Häyrinän, Maunu: A Kaleidoscopic Nation: The Finnish National Landscape Imaginary. In: *Nordic Landscapes: Region and Belonging on the Northern Edge of Europe*. Eds.: Michael, Jones–Kenneth, Olwig R. Minneapolis, 2008. 483–498.

Hroch

1985 Hroch, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. New York, 1985.

Ignotus

1914 Ignotus: Háború. In: *Nyugat*, 1914. július 18. (15. szám.)

Jahn

1999 Jahn, Hubertus F.: Patriots or Proletarians? Russian Workers and the First World War. In: *Workers and Intelligentsia in Late Imperial Russia: Realities, Representations, Reflections*. Ed.: Zelnik, Reginald E. Berkeley, 1999. 330–347.

Janz

2013 Janz, Oliver: *Der Grosse Krieg*. Frankfurt–New York, 2013.

Katus

1980 Katus, László: Die Magyaren. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. III/1. *Die Völker des Reiches*. Hrsg. v. Wandruszka, Adam–Urbanitsch, Peter. Wien, 1980. 410–488.

Kemény

1999 Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. VII. köt. 1914–1916. Bp., 1999.

Kennan

1979 Kennan, George F.: *The Decline of Bismarck's European Order: Franco-Russian Relations, 1875–1890*. Princeton, 1979.

Kramer

2014 Kramer, Alan: Recent Historiography of the First World War. In: *Journal of Modern European History*, 12. (2014) 1. sz. 5–27., 2. sz. 155–174.

Kruse

1997 Kruse, Wolfgang: *Eine Welt von Feinden. Der Grosse Krieg 1914–1918*. Frankfurt am Main, 1997.

Kubů–Šouša

2015 Kubů, Eduard–Šouša, Jiří: *T. G. Masaryk a jeho c.k. protivníci. Československá zahraniční akce ženevského období v zápase s rakousko–uherskou diplomacií, zpravodajskými službami a propagandou (1915–1916)*. Praha, 2015.

Kvaček

2003 Kvaček, Robert: *První světová válka a česká otázka*. Praha, 2003.

Leidinger–Moritz–Moser–Dornik

2014 Leidinger, Hannes–Moritz, Verena–Moser, Karin–Dornik, Wolfram: *Habsburgs schmutziger Krieg. Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegsführung 1914–1918*. St. Pölten–Salzburg–Wien, 2014.

Leonhard

2014 Leonhard, Jörn: *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkriegs*. München, 2014.

MacMillan

2013 MacMillan, Margaret: *The War That Ended Peace: The Road to 1914*. New York, 2013.

Masaryk

1990 Masaryk, Tomáš G.: *A világforradalom, 1914–1918*. Bp., 1990.

McMeekin

2013 McMeekin, Sean: *July 1914: Countdown to War*. London, 2013.

Mommsen

2004 Mommsen, Wolfgang J.: *Der Erste Weltkrieg. Anfang vom Ende des bürgerlichen Zeitalters*. Frankfurt, 2004.

Mulligan

2014 Mulligan, William: *The Great War for Peace*. New Haven–London, 2014.

Müller

2002 Müller, Sven Oliver: *Die Nation als Waffe und Vorstellung. Nationalismus in Deutschland und Grossbritannien im Ersten Weltkrieg*. Göttingen, 2002.

Németh

2014 Németh István: Németország fellázítási politikája az I. világháború alatt. Lenin hazautaztatása. In: *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk.: Németh István. Bp., 2014. 38–68.

Nikula

1963 Nikula, Oscar: Finnlands Ostgrenze. In: Vilho, Niitemaa–Pentti, Renvall–Kunze, Erich–Nikula, Oscar: *Finnland: gestern und heute*. Köln, 1963.

Palabiyik

2015 Palabiyik, Mustafa Serdar: *Understanding the Turkish–Armenian Controversy over 1915*. Istanbul, 2015.

Penrose

2002 Penrose, Jan: Nations, States and Homelands: Territory and Territoriality in Nationalist Thought. In: *Nations and Nationalism*, 8. (2002) 3. sz. 277–297.

Rauchensteiner

2013 Rauchensteiner, Manfred: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie*. Wien–Köln–Weimar, 2013.

Rumpler

1989 Rumpler, Helmut: Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. VI/1. *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*. Hrsg. v. Wandruszka, Adam–Urbanitsch, Peter. Wien, 1989. 1–121.

Šedivý

2014 Šedivý, Ivan: *Česi, české země a Velká válka 1914–1918*. Praha, 2014.

Somogyi

Somogyi, Éva: *The Common Government, 1867–1914: The Common Ministries and Their Policies*. In: *Hungary: Governments and Politics 1848–2000*. Eds.: Ormos, Mária–Király, Béla K. New York, 2001. (Atlantic Studies on Society in Change, 109.) 139–166.

Tisza

1924 *Tisza István Összes Munkái*. 4. sorozat. II–IV. köt. *Levelek, táviratok, távbeszélőn küldött ízenetek, egyes előterjesztések*. Bp., 1924.

2011 *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei*. VI. köt. *A világháborúban 1916-tól az ellenzéki többség vezére. Az összeomlás (1916. január 1.–1918. október 31.)*. Szerk., bevez., jegyz.: Barabási Kun József–Illés Gábor–Maruzsa Zoltán. Bp., 2011.

Ullrich

2014 Ullrich, Volker: *Die nervöse Grossmacht 1871–1918. Aufstieg und Untergang des deutschen Kaiserreichs*. Frankfurt am Main, 2014.

Vermes

1985 Vermes, Gábor: *István Tisza. The Liberal Vision and Conservative Statecraft of a Magyar Nationalist*. Boulder–New York, 1985. (East European Monographs, 184.)

Vyšňy

1977 Vyšňy, Paul: *Neo-Slavism and the Czechs, 1898–1914*. Cambridge, 1977.

Walkenhorst

2007 Walkenhorst, Peter: *Nation – Volk – Rasse. Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich 1890–1914*. Göttingen, 2007.

Winkler

2011 Winkler, Heinrich August: *Geschichte des Westens. Die Zeit der Weltkriege 1914–1945*. München, 2011.

LÁSZLÓ SZARKA

FROM MULTI-NATIONAL EMPIRES TO MULTI-ETHNIC NATION STATES

STATE-BUILDING NATIONALISM IN EAST-CENTRAL EUROPEAN COUNTRIES DURING THE FIRST WORLD WAR

In the international historiography of the Great War there is a striking dichotomy between the interpretations of the history of memory in the Western and Eastern European countries. Starting from this situation of dualism the present study's intention is to scrutinise the ideological profile and political, respectively territorial aspirations of nationalisms in the dynastic empires between 1914 and 1918. Each multi-national dynastic monarchy among the belligerent Great Powers tried to pacify the small-national aspirations within the borders, at the same time each made efforts to utilizing the separatists and independent movements in the home land of the enemy. On the basis of the international and Hungarian historical literature this work looks into the process how the idea of independent state-building among the non-dominant nationalities emerged and gained ground. In this work the national aspirations of Austria–Hungary are analysed with special focus on the national aspirations in the territory of the Hungarian Kingdom. According to the main conclusion of this evaluation the radicalisation of the Romanian, Slovak, Serbian, Croatian and Ruthen nationalisms could not have been managed and handled successfully by the Hungarian government because of its quick internationalisation, and having become a useful weapon in the war 'arsenal' of Great Powers. Neither the Wilson-principle of self-determination did prove adequate or sufficient to solve the national conflicts in Austria–Hungary during the Great War.

Az Osztrák–Magyar Monarchia az I. világháború centenáriumának angolszász történeti szakirodalmában

A tanulmány az Osztrák–Magyar Monarchia I. világháborús szerepvállalásáról az utóbbi huszonöt évben az angolszász szaktanulmányokban és a tudományos igény-nyel készített ismeretterjesztő monográfiákban kialakított vagy újrafogalmazott történeti értékelések számbavételét célozza. Elsősorban a Nagy Háború centenáriumának első évében aktuális kérdéseket, így például a háborúhoz vezető okokat, a háborús felelősséget kutató szakirodalmat kívánom áttekinteni. Az évforduló előtti évek tengernyi szakirodalmában a navigáláshoz szükséges iránytűt Alan Kramer, a dublini Trinity College történészének elemzése,¹ illetve az általa vizsgált historiográfiai irodalom jelentette.²

Az 1914–1918-as évek egykorú és történeti feldolgoásaiban a kortársak és az utókor elemzései a reakciók, érzelmek, gondolatok rendkívül széles skáláját szívalatták meg. Az örömmel háborúba induló nemzetek történeti képe ma már inkább csak a háborús mítosz része, a mérhetetlen pusztulás, az áldozatok milliói már a háború első évében felülírták az első napokra jellemző lelkesedést. A háborút ellenzők érvei, a kritikus hangok akkor és most is közismertek. Mindazonáltal a történeti összképben legtöbbször érdemtelenül háttérbe szorultak a pacifisták véleményei.

Az elmúlt száz év során sokféleképpen nevezték az 1914-ben kirobbant világméretű konfliktussorozatot. Kétségtelen, hogy a *világháború* fogalmának használata – különösen a II. világháborút követően – vált a legelterjedtebbé. Érdemes megjegyezni, hogy mindig is akadnak olyan történeti feldolgozások, amelyek kétségbe vonják azt, hogy az 1914–1918 közötti eseménysor lett volna az első a világháborúk sorában. Hamilton F. Richard amerikai és Herwig H. Holger kanadai történész definíciója szerint például akkor beszélhetünk világháborúról, ha legalább öt nagyhatalom, és több mint egy kontinensen folytat egymással háborús küzdelmeket. Ennek a kritériumrendszernek az alapján az 1648. évi vesztfáliai békéket követően legalább nyolc világháború zajlott le.³ A németek által már 1914 előtt is hasz-

1 Kramer, 2014. Két tanulmányának ismertetése előreláthatólag a Klio 2015. évfolyamában fog megjelenni. A szerző az elmúlt húsz év közel százhusz publikációját veszi górcső alá tíz tematikus fejezetben.

2 Hasonló igénytel szakirodalmi áttekintést nyújt még: Cornelissen, 2014; Mombauer, 2014; Weinrich, 2013; May–Williamson, 2007; Schindler, 2003.

3 Hamilton–Herwig, 2003. 2–10. A szerzők által meghatározott feltételrendszernek megfelel: az 1689–1697 közötti augsburgi liga háborúja, az 1701–1714 közötti spanyol örökösödési háború, az 1740–1748

nált világháború megnevezés mellett mindig is voltak és lesznek más megnevezések. A mostani centenárium alkalmából a Fritz Stern által is használt *nagy háború* fogalma vált újból népszerűvé.

Az amerikai és angol irodalomban, főleg az angol külügyi iratok tanulmányozói – közülük külön is szeretném megemlíteni John Lukacs magyar származású történészt – a kortárs angol diplomáciai szóhasználat alapján az *európai háború* fogalmát használják előszeretettel.⁴ A súlyos következmények megragadására George F. Kennan nyomán gyakran alkalmazzák a 20. század őskatasztrófája kifejezést a témával foglalkozó monográfiák.⁵ Magyar vonatkozásban érdemes még megemlíteni, hogy Glatz Ferenc az 1914–1918 közötti eseménysort a *modern kori százéves háború* első szakaszaként határozta meg.⁶ Inkább csak érdekességként említhető Sean McMeekin javaslata, aki saját kutatási érdeklődéséből kiindulva, a balkáni, keleti, mediterrán konfliktuszónát kiemelve az *oszmán örökösödési háború* elnevezést tette megfontolás tárgyává.⁷ Ritkán ugyan, de a *népek háborúja* szintén megragadható a kortárs publicisztikában és a történeti feldolgozásokban is.⁸

A forrásszintű kutatásokat végző történészek is fontosnak tartják azt, hogy – kutatási eredményeik monografikus feldolgozása mellett, a széles nagyközönség számára készült tudományos ismeretterjesztő munkákban – megosszák gondolataikat szakmai érdeklődésük személyes motivációiról. A banális aktuálpolitikai szempontok csapdáit elkerülve sokan közülük a történeti téma és a történész jelenkorának kapcsolódási pontjaira, párhuzamaira is reflektálva jelzik, hogy tisztában vannak azzal, a történeti értelmezés jórészt jelenünk múltját vizsgálja. Sean McMeekin a világháborúban hősi halált halt katonák emlékének szentelte német nyelven is megjelent, a júliusi krízist interpretáló munkáját.⁹ Számára az USA által 2003-ban Irak ellen indított háború kínál egyfajta diakrón összehasonlítási alapot. Az Osztrák–Magyar Monarchia által 1914 nyarán indított háború körülményei és az amerikaiak iraki háborújának kezdeteiben kimutatható párhuzamok jelzik az ilyen megközelítések lehetőségeit és gyengéit.¹⁰ Gerd Krumeich szintén a júliusi krízist választotta 2014-ben megjelent könyve témájának.¹¹ A német történész munkája gazdagon dokumentált elemzés, amely a mérlegkészítés és az eddigi kutatások összegzésének az igényével készült.¹²

közötti osztrák örökösödési háború, az 1756–1763 között zajló hétéves háború, az 1792–1802 között dúló francia forradalmi háborúk, az 1803–1815 közötti napóleoni háborúk, valamint 1914–1918, illetve 1939–1945 háborúi.

4 Lukacs, 2014. 20.

5 Kennan, 1979. 3.

6 Glatz, 2014. 19.

7 McMeekin, 2014a. 105–111., McMeekin, 2014b. 363–364.

8 Kreis, 2014. 10. A világháború alatt Svájcban kiadott Politikai Évkönyvekben is használatos megnevezésről van szó ez esetben.

9 McMeekin, 2014b.

10 Uo. 483–484.

11 Krumeich, 2014.

12 A kötet felépítése rendkívüli hasonlóságot mutat Imanuel Geiss 1965-ben kiadott kötetével, amelyben azonban sokkal több, mintegy száznyolcvan forrásdokumentum közlésére került sor. Geiss, 1965.

Christopher Clark ausztrál történész jelentős nemzetközi média- és szakmai figyelmet kapott munkája szerint ma a Nagy Háború témája aktuálisabb, mint húsz-harminc évvel ezelőtt.¹³ A hidegháború korszakát követően a globális, bipoláris világ után a nemzetközi viszonyok komplexebbek, kiszámíthatatlanabbak: befolyásos, gazdag államok háttérbe szorulása, új, feltörekvő államok térnyerése tapasztalható, hasonlóan az 1914 nyarát megelőző időszakra jellemző helyzethez. Clark szerint az elmúlt száz év során „*morális iránytűnk is más irányba fordult*”. Az 1990-es évek során újra megtapasztalt balkáni konfliktus – Srebrenica és Sarajevo megszállásának – ismeretében ma már nehéz elképzelni Szerbiát mint a nagyhatalmi politizálás áldozatát. A szerb nacionalizmus sokkal inkább sajátos expanzív történeti tényezőként jelenik meg. Clark arra is felhívja a figyelmet, hogy az I. világháborút követő időszakban a nacionalizmus fiatal és ígéretes eszmerendszernek számított, következésképpen sokan ösztönösen rokonszenveztek a délszlávok nemzetépítő törekvéseivel, és emiatt érthetően elutasították a nehézkes, többnemzetiségű Habsburg Birodalom pozícióőrző integritáspolitikáját. Ez a körülmény tette lehetővé, hogy a Szerbia által dominált Jugoszlávia háború utáni létrejötte egyfajta igazolása volt a sarajevói merényletnek. A 21. század eleji világban a World Trade Center elleni merénylet tapasztalatával már jóval összetettebb kép él bennünk arról, hogy jól végiggondolt terrorcselekmények milyen súlyos befolyást tudnak gyakorolni a nagypolitikára.¹⁴

Számos nyugati történész – így a német Günther Kronenbitter és az amerikai Richard F. Hamilton, valamint a kanadai Holger H. Herwig – szerint a Nagy Háború témájának aktualitását, a téma iránti változatlan érdeklődést továbbra is az biztosítja, hogy a kulcselemek egész sora még mindig feltáratlan. A politikai, katonai döntéshozatalban olyan kérdésekre keresik a még mélyebb részleteket feltáró válaszokat, mint például arra, hogy konkrétan kik és milyen politikai meggyőződéssel hozták meg döntéseiket 1914 júliusában; az elküldött hadüzeneteknek mi volt az alkotmányos háttere, mely társadalmi csoportok és lobbierők befolyásolhatták a döntéseket, végül a döntéshozók milyen magyarázatokat és érveket nyújtottak a háborúba lépés mellett.¹⁵

John Deak, a Notre Dame Egyetem (Indiana) történésze a téma további kutatása mellett szóló történeti igényt azzal az érveléssel támasztja alá, hogy az I. világháború és az Osztrák–Magyar Monarchia történetének angolszász irodalmában nagy az információhiány. Szerinte az egyetemes történeti szintézisek elavult ismeretanyaggal dolgoznak, mivel az elmúlt húsz-harminc év rész kutatásainak az eredményei a különböző történeti diszciplínák területéről nem szivárogtak át az összefoglalások narratívájába. A kétfajta történeti megközelítés – szaktanulmányok és szintézisek – között egyértelműen kitapintható a kommunikációs hézag. Többek között erre és további anomáliákra hívja fel a figyelmet a *The Journal of Modern History* Deak tanulmányával indított, centenáriumi sorozata.¹⁶

¹³ Clark, 2014.

¹⁴ Uo. 14–15.

¹⁵ Kronenbitter, 1996. 190.; Hamilton–Herwig, 2003. 1.

¹⁶ Deak, J., 2014.

Timothy Snyder, a Yale történésze számára az I. világháború következtében felbomlott Habsburg Monarchia esete ma is komoly relevanciával bír, és számos tanulsággal szolgál. Egyik Bécsben tartott előadásának írott változatában a szétesés okait a következő tényezőkben fogalmazta meg.¹⁷ Első okként a k. u. k. hadsereg tisztikara többségének 1914 végére történő fizikai megsemmisülését nevezte meg, ami párhuzamosan zajlott a birodalom iránt lojális társadalmi rétegek eltűnésével. Ilyen körülmények között az antanthatalmak nacionalista propagandája eredményesebben hatott. Másodikként az éhezést mint társadalomromboló tényezőt említette. A nélkülözés köztudottan fogékonyra teszi az embereket a szociális, etnikai konfliktusokra. Harmadik okként utalt a békeszerződéseknek azokra a feltételeire, amelyek Kelet-Európát balkanizálták. A nemzeti állam eszméjének abszolutizálása a multinacionális birodalmi eszme végét jelentette. A tanulságokat pedig így összegezte: a Habsburg Birodalom esete bizonyítja, hogy a birodalmi integráció hosszú távon fenntartható. Továbbá az úgynevezett semleges, nemzetek feletti elítélés szerepe döntő a multinacionális államalakulatban. Snyder nem elhanyagolható szerepet tulajdonít a közös jegybank működésének. A közös hadsereg és annak tisztikara feladatát pedig elsősorban a béke fenntartásában, nem pedig ostoba háborúk megvívásában jelölte meg. Az Osztrák–Magyar Monarchia fenyegetettsége véleménye szerint nem írható le csak külső vagy csak belső eseményekkel. Úgy látja, hogy a nemzeti területek és közösségek integrációjáért egymással rivalizáló mozgalmak főként a Monarchián kívülről építkezve érték el a birodalom központját. Az amerikai történész szerint ez az a folyamat, ami ma az Európai Unió számára is a legnagyobb veszélyt jelentheti, nevezetesen, ha a nemzeti ellenintegrációs folyamatok népszerűsége tesznek szert. Ebben a tekintetben nem éppen pozitív példaként a mai magyar európai uniós politikára tett utalást.¹⁸

A háborúhoz vezető okok és a történeti felelősség örökzöld kérdései

Az elmúlt száz év során keletkezett források problematikáját Christopher Clark a következőképpen összegezte. A Nagy Háború okainak, eredetének kutatásánál felhasználható források problematikáját a történész egyrészt a túlkínálatban jelölte meg, utalva arra, hogy több mint huszonötezer könyv és más publikáció létezik a témáról. Ebből következik, hogy az átfogó feldolgozás nemcsak lehetetlen, hanem az események irritálóan sokféleképpen értelmezhetőek. Továbbá mind a hivatalos forráspublikációkban, mind a visszaemlékezésekben nyilvánvalóak az apologetikus törekvések, amelyek a háborús bűn cáfolatára születtek. A memoárok a legfontosabb körülmények vonatkozásában hiányosak, felületesek és semmitmondóak. A szereplők sokszor a belső kétségek teljes hiányáról tettek tanúbizonyságot. A túlkínálat ellenére teljes az információhiány Bécs és Berlin esetében a szarajevói me-

17 Snyder, 2013. (Az Imperial War Museum honlapján 2013 szeptemberében megjelent írását németre fordította Andreas Breitenstein.)

18 Uo. 26.

rényletet követő napok első reakcióinak vonatkozásában, a legfontosabb, július 20. és 23. között Pétervárott folytatott orosz–francia diplomáciai tárgyalások anyaga pedig teljesen eltűnt. Az sem mellékes körülmény, hogy a kor döntéseit nem jellemezte a transzparencia, nem volt egyértelmű, mikor ki gyakorolta a hatalmat. A történészek között Clark szerint ma többek között emiatt van bizonytalanság az okok és a felelősség kérdésének kutatásában.¹⁹

Az ebben a tárgykörben zajló, végtelenített történeti viták evolúciójának rövid összegzése előtt talán érdemes felidézni a világháborút lezáró békeszerződések idevágó rendelkezéseit. Mind a versailles-i, mind pedig a trianoni békeszerződés a vesztes központi hatalmak számára az anyagi felelősségvállalás kötelezettségét rögzítette.²⁰ A morális felelősséget egyik szerződés sem fogalmazta meg egyértelműen.²¹ Ugyanakkor a háború kirobbanását követően szinte azonnal beindult a részt vevő kormányok önigazoló propagandája a háborús felelősség elkerülésének bizonyítására – nemritkán hamisítványokat is felhasználva erre a célra. A legfontosabb cél az volt, ország-világ előtt bizonyítani, hogy minden katonai lépés, döntés az ellenség rosszindulatú, ellenséges törekvéseire adott jogos válasz volt. A világháború alatt keletkezett források – a már augusztus 4-én kiadott, a német defenzív célokat alátámasztani kívánó német Fehérkönyv, az angol Kékkönyv, az Osztrák–Magyar Monarchia Vöröskönyve, az olaszok Zöldkönyve, a szerb Narancssárga, illetve az utolsóként 1914 decemberében kiadott francia Sárgakönyv – kínálta gazdag dokumentáció nem kis mértékben járult ahhoz hozzá, hogy a vita hosszú ideig politikai töltettel, érzelmekkel telítve dúlt. Ma már azonban kevésbé intenzív, és nem nemzeti, hanem inkább transznacionális szempontok, komparatív módszerek bevonásával zajlik.

A két világháború között gyakran katonából, publicistából történésszé váló szerzők – Pierre Renouvin,²² Sidney B. Fay,²³ Bernadotte E. Schmitt,²⁴ Luigi Albertini²⁵ – exponálták elsőként a háborúhoz vezető okok kérdését. Az általuk közölt

19 Clark, 2014. 9–14.

20 A versailles-i békeszerződés 231. cikke szerint: „A Szövetséges és Társult Kormányok kijelentik, és Németország elismeri, hogy Németország és szövetségesei, mint e veszteségek és károk okozói, felelősek mindazokért a veszteségekért és károkért, amelyeket a Szövetséges és Társult Kormányok, valamint polgáraik a Németország és szövetségesei támadása folytán rájuk kényszerített háború következményeként elszenvedtek.” Idézet helye: Németh, 2007. 203. A trianoni békeszerződés 161. cikke ugyanezzel a szövegezéssel készült. Zeidler, 2003. 207.

21 A háború kezdetével kapcsolatosan figyelmet érdemel a versailles-i békeszerződés bevezetésének néhány mondata: „...tekintettel arra, hogy a Szövetséges és Társult Hatalmak szintén óhajtják, hogy szilárd, igazságos és tartós béke lépjen annak a háborúnak a helyébe, amely háborúba közvetlenül vagy közvetve, egymás után sodródtak bele, és amely háború Ausztria–Magyarországnak 1914. június hó 28-án Szerbiához intézett hadüzenetével és Németországnak 1914. évi augusztus hó 1-én Oroszországhoz, 1914. évi augusztus hó 3-án Franciaországhoz intézett hadüzeneteivel, valamint Belgiumba történt betörésével kezdődött.” Németh, 2007. 193. A háborúba sodródás tézise, amely David Lloyd George – Nagy-Britannia miniszterelnöke (1916–1922) – után sokáig, a két világháború között uralta a felelősséget firtató nézeteket, egyfajta semleges, morális állásfoglalásként is értelmezhető a győztes hatalmak részéről.

22 Renouvin, 1925.

23 Fay, 1928.

24 Schmitt, 1930.

25 Albertini, 1942–1943.

forrásgyűjtemények számos fontos, a háborúban döntési pozícióban lévő személy-llyel folytatott interjút is tartalmaztak. Ezek a két világháború között alkotó törté-nészek szinte kivétel nélkül az Osztrák–Magyar Monarchia politikájában látták a háború kirobbanásának fő okát. Fay szerint a nagyhatalmak között elsődlegesen a dualista monarchiát terheli a felelősség a háború kirobbantásáért.²⁶ Schmitt arra a következtetésre jutott, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát a legügyesebb nagy-hatalmi diplomáciai próbálkozások sem tudták volna eltéríteni attól a szándékától, hogy katonailag megbüntesse Szerbiát.²⁷ Albertini pedig úgy értékelte a két szövet-séges közötti, a júliusi krízist kezelő diplomáciai kommunikációt, hogy bár Bécs fordult segítségért és támogatásért Berlinhez, mégis Berlin nyomására alakultak az események úgy, ahogy történtek.²⁸

Az európai kormányzatok által támogatott hivatalos forráspublikációk kiadá-sára közvetlenül a háború lezárása után került sor.²⁹ A bevonható források körét az 1970–1980-as évek életrajz-, memoár- és naplókiadásai bővítették, a döntéshozók személyes motivációinak kutatását nagymértékben fellendítették.³⁰ 1990 után a szak-mai érdeklődés elsősorban a háború kultúrtörténetére irányult. Az okok, a felelősség kérdésének kutatásában a történészek új impulzusokat az oroszok által megnyitott archívumokban fellelhető, még publikálatlan diplomáciai anyagtól vártak.³¹

A békeszerződésekben rögzített, a győztes hatalmak által elismerten telje-síthetetlen anyagi felelősségvállalás köztudottan a két világháború közötti jóvátételi politika eszközévé vált a diplomáciai kapcsolatokban. Az európai kormányzatok történészek egész seregét alkalmazták a hivatalos álláspontok kidolgozására. A két világháború közötti történeti kutatások a nemzeti érdekek mentén a háborús fele-lősséget különbözőképpen interpretálták, ezért objektivitásról nemigen lehetett szó ilyen körülmények között. Az akkori interpretációk három csoportját közvetítik még ma is a feldolgozások. Domináns a központi hatalmak egyedüli felelősségé-nek hangsúlyozása, nem ritka a két szemben álló szövetségi rendszer között a fele-lősség megosztása, valamint a súlyozott felelősség megállapítása eddig elsődlege-sen a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia, másodlagosan Orosz-ország és Franciaország között.³²

A II. világháborút követő években, a nürnbergi perek árnyékában Fritz Fischer munkája adott friss muníciót az érvek ütköztetéséhez.³³ Ennek a munkának

26 Fay, 1928. 2. köt. 550.

27 Schmitt, 1930. 2. köt. 480.

28 Albertini, 1965–1967. 2. köt. 136–137.

29 Az Osztrák–Magyar Monarchiára vonatkozóan: Bittner–Übersberger, 1930; Gleise von Horstenau–Kiesling, 1931–1938; Komjáthy, 1966.

30 Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai és katonai döntéshozóinak memoáirodalmáról: Kronenbitter, 1996. 169–171.

31 A legújabb angolszász irodalomban McMeekin korábban idézett munkája a háborúba lépés körülményeiről a cári Oroszország külügyminisztériumi iratainak aprólékos feldolgozása alapján készült. McMeekin, 2014c.

32 Az okokról folytatott történelmi viták historiográfiájáról: Gross, 2014. 19–35.; Winter–Prost, 2005. 34–58.; Showalter, 2003. 1–21.; Mombauer, 2002. 187–191.

33 Fischer, 1961.

a megjelenéséig – mint ahogyan az amerikai történészeknél ez már érzékelhetővé vált – a történészek között az a nézet uralkodott, miszerint az Osztrák–Magyar Monarchiát jelentős felelősség terheli a háború kirobbantásáért, Németországot pedig belekényszerítették a háborúba. Fischer sem mentesítette a Monarchiát a felelősség alól, annyiban azonban eltért a korábbi történészi álláspontoktól, hogy Németországra koncentrálna a birodalmi vezetés célkitűzéseit és politikai gyakorlatát vizsgálta, az osztrák–magyar döntéseket pedig a berlini kívánságoknak, politikának történő megfelelésként értékelte.³⁴

A Fischer-vita idején az osztrák történetírás képviselői Fritz Fellnert leszámítva nem foglaltak állást ebben a kérdésben. Egy az ötvenedik évfordulón rendezett konferencián a történész úgy fogalmazott, hogy a Monarchia szándékosan és annak tudatában kezdett háborút, hogy tisztában volt egy európai háború lehetséges következményeivel. Állítása visszhang nélkül maradt, az 1914. évi júliusi válság kezelésének felelőssége egyébként sem képezte akadémiai vita tárgyát Ausztriában. Fellner az osztott felelősség mellett tette le a voksát, mondván, a konfliktus eszkalálódásában, európai méretűvé válásában viszont Németországnak jutott a meghatározó szerep.³⁵ Krumeich szerint ma már a vita inkább arról szól, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia milyen mértékben folytatott Németországtól független háborús politikát, vagy pedig döntéseit folyamatosan a német érdekek függvényében hozta-e meg.³⁶

A történészi feldolgozások a háborúhoz vezető okok magyarázataiban mérlegre tették a rövid távú, közvetlenül ható okokat, valamint a hosszú történeti folyamatokból eredeztethető körülményeket. Sidney B. Fay monográfiája a mai napig egyike a legátfogóbb megközelítéseknek. Érintette a szövetségi rendszerek szerződéses kötelezettségeit, a militarizmust, a nacionalizmust, a gazdasági imperializmust és a sajtót.³⁷ Az utóbbi hosszú ideig mellőzött szempont volt, majd napjainkban a háborús propagandakutatásokban újra vezető szerephez jutott. További okként megjelenik még a magyarázatokban a darwinizmus, a belső politikai feszültségek ellensúlyozásának külpolitikai igénye, vagy a véletlen szerepe és maga a multikausalitás, azaz a több egymást erősítő oksorozattal történő érvelés. A politikai és katonai döntéshozók személyes felelősségének feltárása motivációik eszmei, emberi tényezői alapján a memoárirodalom bővülésének függvényében történt, és az utóbbi huszonöt év történetírásának egyik jelentős hozadékkal járó területe.

Fritz Fellner szerint az utóbbi területen John Leslie kutatásai képezik a kiindulópontot, aki bőséges források alapján tárta fel az osztrák–magyar politikai és

34 Uo. 85. „Da Deutschland den österreichisch-serbischen Krieg gewollt und gedeckt hat und im Vertrauen auf die deutsche militärische Überlegenheit, es im Juli 1914 bewusst auf einen Konflikt mit Russland und Frankreich ankommen liess, trägt die deutsche Reichsführung den entscheidenden Teil der historischen Verantwortung für den Ausbruch des allgemeinen Krieges.” A tudatosan vállalt német konfliktus tézisének alátámasztására szolgáló források közé Fischer bevonta Tisza István 1914. szeptember 11-én Berchtold osztrák–magyar közös külügyminiszternek írott, német segítséget kérő levelét, amelyben a magyar miniszterelnök úgy fogalmazott: „A háborút Vilmos császár és a német kancellár egyértelmű kijelentése alapján határoztuk el, a pillanatot megfelelőnek tartották és üdvözölték azt, ha mi ezt komolyan gondoljuk.”

35 Fellner, 1995a. 9–25.

36 Krumeich, 2014. 10.

37 Fay, 1928. 1. köt. 22–32.

katonai elit döntéseinek ideológiai hátterét és motivációit.³⁸ John Leslie szerint Fritz Fellner Hoyos-missziót kutató történeti munkája számít mérföldkönek, melynek során fontos adalékokat szolgáltatott a külügyi döntéshozatal hivatali mechanizmusairól és személyi körülményeiről.³⁹ A két kiváló történész kutatási eredményei alapján a legújabb történeti szakirodalom már árnyaltabb képet kínál az Osztrák–Magyar Monarchia politikai és katonai döntéshozóiról. A háborúba lépő európai nagyhatalmak esetében a szűk döntéshozói körről általában elmondható, hogy hat–tíz személy: az uralkodó, a miniszterelnök, a külügyminiszter, a hadügyminiszter, a hadsereg első embere, esetleg a pénzügyminiszter, valamint néhány nagykövet alkotta.

Az Osztrák–Magyar Monarchia döntéshozatali fórumát, a közös minisztertanácsot – Tunstall szerint inkább tanácskozó fórum, mint végrehajtó hatalmi szervként funkcionáló intézmény – semmilyen alkotmányos előírás, törvény nem szabályozta az angol szakirodalom megállapításai szerint. Bár az Osztrák–Magyar Monarchia, Oroszország és a Német Császárság is rendelkezett írott alkotmánnyal, mégis autoriter rendszerként működtek, mivel a legfontosabb hatalmi jogköröket – többek között a hadüzenet jogát is – az uralkodó kezébe adták. Egyik birodalom esetében sem lehet szó parlamenti kormányzásról, mert a miniszterek az uralkodónak tartoztak felelősséggel.⁴⁰ Az utóbbi időben elkészített tanulmányok szerzői azt is kiemelik, hogy a kettős monarchia vezető elitjei között számos kérdés megítélésében komoly nézeteltérés uralkodott, így a júliusi krízist kezelendő diplomáciai és katonai eszközök alkalmazását és a Monarchia balkáni szerepét illetően is.⁴¹

Ferenc József döntéshozatalban játszott szerepével kapcsolatban majdnem teljes a konszenzus. A nyolcvannégy éves uralkodó formális jogi szempontból a hadüzenet, azaz a végső döntés meghozója volt, a megelőző konzultációkban azonban legtöbbször mellékszerepet játszott. Sokszor V. György angol királyhoz hasonlóan ítélik meg a döntéshozatalban játszott szerepét. Ugyanakkor a források alapján az is bizonyítást nyert, hogy a császár véleménye szerint az oroszok számára az ultimátum ok lesz a háborúra, ennek ellenére nem léptek vissza az ultimátum elküldésétől. Itt jegyezhetjük meg, hogy ezekben a kérdésekben az osztrák és a magyar történetírás ennél jóval árnyaltabb képet ad. A közös minisztertanács vezetése már régóta a közös külügyminiszter irányítása alatt állt, a politikai döntéseiben a történészek egy része által bizonytalannak, mások által nagyon is határozottnak és tudatosnak tartott, fiatal tanácsadóira támaszkodó, az akkori Európa legfiatalabb külügyminisztere,

38 Leslie, 1988.

39 Fellner, 1995b. 112–141.

40 A Monarchia közös minisztertanácsának tagjai között I. Ferenc József császár és magyar király mellett központi szerepet játszott Leopold Berchtold közös külügyminiszter, Karl Stürgkh és Tisza István, a birodalom két országának miniszterelnökei, Leon von Biliński közös pénzügyminiszter, Alexander von Krobatin közös hadügyminiszter, Franz Conrad von Hötzendorf, a hadsereg első embere, továbbá a tanácskozáson eseti jelleggel jelen levő Szapáry Frigyes pétervári nagykövet, valamint Szögyény-Marich László berlini nagykövet, ezenkívül Alexander Hoyos, a császár rendkívüli berlini követe. Megemlítendő még a döntésekre befolyást gyakorló Burián István, a második Tisza-kormányban az uralkodó személye körüli miniszter.

41 Az Osztrák–Magyar Monarchia alkotmányos helyzetének bemutatása: Tunstall, 2003. 112–149.; Hamilton, 2003. 469–506.

Berchtold gróf egyike a legnagyobb befolyással rendelkező szereplőknek a júliusi krízis idején. A közös külügyminiszter a körütekintő eljárása mellett felhozott érvek szerint hangsúlyt helyezett a merénylet körülményeinek alapos felderítésére, és az uralkodó véleményén túl alaposan mérlegelte a nemzetközi reakciókat. A délszláv veszély mielőbbi elhárítása érdekében történő, Szerbia elleni azonnali fellépést szorgalmazta az osztrák miniszterelnök és a közös pénzügyminiszter, őket támogatta a hadügyminiszter és a hadsereg parancsnoka. Tisza István személyének általában kulcsszerepet tulajdonítanak a döntéshozatali folyamatban a diplomáciai lépések kezdeti szorgalmazása, előnyben részesítése miatt.⁴²

Samuel J. Williamson interpretációja egyértelművé teszi, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia döntéshozói az egész kontinensre kiterjedő háború lehetőségével tisztában voltak. Az 1914. július 7-én tartott közös minisztertanácsi üléssel kapcsolatban négy körülményre hívja fel a figyelmet. Olvasatában a résztvevők számoltak a német támogatással, nem érezték úgy, hogy nyomás alatt cselekednének. A résztvevők számára meggyőző tények kapcsolták össze a merényletet Belgráddal, ennek megtételeiben kivételt egyedül a magyar miniszterelnök jelentett. Williamson szerint az is fontos elemzési szempont lehet, hogy a beszélgetések az akkor még szövetséges Olaszországot teljesen ignorálták. Végül az orosz intervenció lehetőségét egyértelműen mérlegelték, arról ellenben nem cseréltek eszmét, vajon meg tudják-e győzni Oroszországot, hogy maradjon ki a konfliktusból. Az előző év októberi eseményei alapján Williamson egyébként is úgy látja, hogy a Monarchia német támogatás nélkül is elindította volna a háborút.⁴³ Az ultimátum elküldésénél a késlekedés oka Tisza személye volt, akit végül többek között saját minisztere, Burián gróf azzal az érveléssel győzt meg, hogy a szerb konfliktus megoldásának elodázása az erdélyi román agitációnak kedvezhet.⁴⁴

Fritz Fellner egyik tézise szerint a háború osztrák–magyar indításában a bécsi közös külügyminisztérium fiatal diplomatainak – többek között Forgách János, a politikai szekció főnöke, ezáltal a közös minisztertanácsi ülések anyagának előkészítője, Alexander Musulin, az ultimátum készítője és Alexander Hoyos külügyminisztériumi kabinetfőnök, a közös külügyminiszter barátja – politikai döntései vitathatatlanul hozzájárultak a háború kirobbanásához. Mindannyian a századfordulón léptek diplomáciai szolgálatba, és részesei az 1906-tól külügyminiszter Alois Lexa von Aehrenthal által meghirdetett expanzív osztrák–magyar balkáni külpolitikának. A fiatal külügyminisztériumi generáció felelősségét Richard F. Hamilton és Holger H. Herwig amerikai történészek is elfogadják.

Az uralkodó felelősségénél még arra a körülményre hívták fel a figyelmet, hogy Ferenc József a külügyeket már 1906 és 1912 között Aehrenthal grófra delegálta, valamint a háborút megelőző négy és fél év folyamán megtartott mintegy harminckilenc közös minisztertanácsi ülések egyikén sem vett részt. 1913 októberére és 1914 júliusa között egyébként ritkán, csak három alkalommal ült össze a tanács.

⁴² Williamson, 1991. 190–216.

⁴³ Uo. 197–199.

⁴⁴ Uo. 200–203., 211.

Fontos tényező az alkotmányos helyzet értékelésében továbbá az, hogy 1913 júliustól felfüggesztették a cseh alkotmányt, 1914 márciusában az osztrák miniszterelnök pedig feloszlatta a Reichsratot. Az osztrák politikai közélet 1914 tavaszán tehát teljes holtpontra volt.⁴⁵ Idetartozik még, hogy 1912 decemberében a magyar parlament elfogadta a különleges intézkedésekről hozott törvényt – már az első Balkán-háború alatt.

McMeekin a háború kirobbantásában felelősséget viselő politikai döntéshozók körét kibővítette a szerb politikai vezetőkkel. A morális felelősség súlyozásánál nála első helyen a merénylő és az összeesküvésben részt vevő társai állnak.⁴⁶ Csatlakozva az angolszász irodalomban a szerb felelősségről megfogalmazott konszenzushoz, biztos tényként kezeli, hogy magas beosztású szerb vezetők – beleértve Pašić miniszterelnököt – tudtak a merényletről, a miniszterelnök maga azt sem megakadályozni nem akarta, sem őszinte támogatást az osztrák felderítés számára nem adott. McMeekin Szerbia felelősségét a második helyen említi. A felelősség kérdésének hierarchiájában a harmadik hely az Osztrák–Magyar Monarchiának jut. A héják számára Conraddal és Berchtolddal az élen a szarajevói merénylet ürügyként szolgált a háború indításához. A *mi lett volna, ha* típusú megközelítésben persze felmerülhet olyan feltételezés, hogy ha Tisza István nem ellenkezett volna a válság elején, az Osztrák–Magyar Monarchia Belgrád gyors elfoglalásával hamarabb kész tények elé állíthatta volna Európát.⁴⁷ A magyar miniszterelnök politikáját viszont ő is azért tartja pozitívnak, mert így az ultimátum elküldésére csak négy héttel a merénylet után került sor. Függetlenül ezektől a körülményektől a történész olvasatában a magyar miniszterelnöknek a háború következményeiért közös felelősséget kell viselnie a többi döntéshozóval.⁴⁸ McMeekin úgy látja, hogy a legnagyobb személyes felelősség a közös külügyminisztert, Berchtold grófot terheli durva diplomáciai hibái, hazugságai és a német szövetséges félrevezetése miatt, mindezek a Monarchiát izolálták, Németországot pedig zavarba hozták. Legfrissebb munkája abban a tekintetben is egyedi, hogy a legfontosabb döntéshozók bemutatásánál személyes jellemrajzokat ad, felvázolja a társadalmi hátteret is, és a merényletre adott első, érzelmileg erősen áthatott reakciókat szintén bevonja a történeti elbeszélésbe.⁴⁹

Hasonló kritikai mélységgel és kiegyensúlyozott érvrendszerbe foglalva fogalmazza meg Németország és Oroszország felelősségét. Sőt Nagy-Britannia és Sir Edward Grey külügyminiszter esetében felveti a mulasztás lehetőségét, annak ellenére, hogy nem vitatja a parlamenti kormányzásnak a személyes mozgástért eleve leszűkítő tényezőjét.⁵⁰ A háborúba lépett országok hozzájárulásának megítélésében a had-

45 Hamilton–Herwig, 2004. 47–55.

46 McMeekin, 2014b. 482.

47 McMeekin hangsúlyozta munkájában, hogy a kontrafaktuális gondolkodást részesíti előnyben a konszenzusos történeti értelmezésekkel szemben. Az utóbbi szerinte elzárkózik a további érvektől. A *mi lett volna, ha* scenáriók mentén történő megközelítések jellemzik Luigi Albertini, Niall Ferguson, Michael Neiberg és Jack Beatty munkáit. McMeekin, 2014b. 537.

48 Uo. 484–485.

49 Uo. 48–75.

50 Uo. 491–493.

seregek mozgósítási idejének szempontja áll az első helyen McMeekin legfrissebb monográfiájában. Úgy érvel, hogy aki először mobilizált, az akarta és nyilatkozta ki először a háborúra való készségét. Mára bizonyított történeti tény, hogy Oroszország és Franciaország előbb mozgósított, mint Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia. Németország volt az utolsó ebben a tekintetben, amit a háborúval szembeni tartózkodásként értékel. Ennek ellenére McMeekin szerint mégis Berlin volt az agreszor, mert a semleges Belgium határait elsőként sértette meg.⁵¹

A felelősség kérdését Clark más megközelítésben vizsgálta. Kevésbé az okokat kutatta, sokkal inkább arra kereste a választ, hogyan kerülhetett sor a háborúra. A miértekre adott kategorikus magyarázatok – például az imperializmus, a nacionalizmus stb. – szerinte mind részei a történelemnek. A fő feladat azonban annak a bemutatása, hogy ezek a döntéshozatal láncolatában, a döntéshozók tudatosan mérlegelt opcióiban miként vezettek el a háború kitöréséhez. Clark nem javasolja a szakítást a felelősség kérdésének kutatásával. Sokkal inkább úgy gondolja, hogy a miértekre a válaszokat a folyamatok működésének, a döntési mechanizmusoknak a vizsgálatával kell megadni.

Például olyan kérdésekre kell keresni a választ, miként befolyásolta a döntéshozók világlátása döntéseiket. Hogyan hozhatóak összhangba a forrásokban jól kitapintható félelmek a megtapasztalt arroganciával? Vajon a külpolitikai helyzet értékelésekor látták a realitásokat a döntéshozók, vagy saját félelmeiket és vágyaikat vetítették ki ellenfeleikre? Clarkot a 2007-ben felvetett „valószínűtlen háború toposza” továbbgondolkodásra készítette.⁵² A történész szerint ez a megközelítés azért jó, mert számol a véletlen lehetőségével, vagyis azzal, hogy a háború nem a nemzetközi kapcsolatrendszer hosszú távú romlásának, hanem annak rövid távú működésképtelenségének következményeként is interpretálható.

A háborús nemzetiségi politika

A hosszú történeti folyamatok elemzése Clark munkájának jelentős részét teszi ki. Különösen szembeötlő ez a szerb nacionalizmus történetének bemutatásakor.⁵³ A nacionalizmus mint a háborúhoz vezető fő okok egyike ebben a legújabb munkában kiemelt figyelmet kapott.⁵⁴ A szerb nacionalizmus mentális térképének megrajzolásakor visszanyúlt egészen Ilija Garašanin 1844. évi memorandumáig.⁵⁵ Olvasatában tekintélytisztetletet nem ismerő politikai kultúrával, általános osztrákkellenes beállítottsággal és politikai merénylettekkel teli történelemmel van dolgunk. A szerb politikai kultúra 20. század eleji alakítói és hordozói egyrészt az 1903. évi királygyilkosságból kinövő, pretoriánus, konspiratív hálózatok képviselői voltak, akik eseté-

51 Uo. 498–499.

52 A valószínűtlen vagy elkerülhető háború toposzát vizsgálja: Afflerbach–Stevenson, 2007; Kiessling, 2002; valamint legújabb cikkében Afflerbach, 2014.

53 Clark, 2014. 24–54.

54 Hasonló igénnyel tárgyalja a témát Janz, 2013. 18–25.

55 Clark, 2014. 45–47.

ben a hatalmi harcban a hivatalos és nem hivatalos irredentizmus formái elválaszthatatlanul összemosódtak.

Az Osztrák–Magyar Monarchia ellenében nagyszerb célokat megfogalmazó eszme kalkulálhatatlan, kiszámíthatatlan módon terhelte az osztrák–magyar–szerb kapcsolatokat. A kialakult helyzet által generált politikai nyomást Nikola Pašić miniszterelnök nem tudta kezelni. Ennek okai között említi Clark a két utolsó Balkán-háború miatt aktuálissá vált pénzügyi és katonai feladatok kezelésének és a merénylet megakadályozásának képtelenségét. A szerb politikai kultúra részét képező elhallgatás, titkolózás, a lehetetlenségig, a cselekvőképtelenség határáig történő kitartás olyan tulajdonságok, amelyek egy krízis kezelésében csak hátrányokat hozhatnak, okozhatnak.⁵⁶

Az ausztrál történétíró elemzi a nacionalizmust az Osztrák–Magyar Monarchiában. Clark úgy értékeli, hogy még a magyar kormány is mutatott hajlandóságot politikája megváltoztatására 1914 elején, és a mi lett volna, ha megközelítést alkalmazva úgy fogalmazott, hogy ez az engedménypolitika előbb-utóbb elvezetett volna a nemzeti jogok átfogó rendezéséhez.⁵⁷ Clark azt sem látja bizonyítottnak, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia Boszniában elítélhető nemzeti politikát folytatott. Az oszmán uralommal összehasonlítva inkább úgy érzékelt, hogy nyugalom jellemezte a háború előtti korszakot. A kis engedmények és a folytonosság politikájának előnyös lépéseit emelte ki mind a közigazgatási, mind a gazdasági intézkedések területén. Az Oskar Potiorek által 1913-ban meghozott katonai kormányzati intézkedéseket az ultranacionalista szerb agresszióra adott válaszként értelmezte az ausztrál történész.⁵⁸ Szerb és osztrák–magyar viszonylatban a szerb politikai problematika túlhangsúlyozása nyilván vitákat fog generálni, amint ezt Alan Kramer kritikai állásfoglalásai is sejtetni engedik.⁵⁹

Clark a nacionalizmus kérdésének vizsgálatakor megértőbb, elnézőbb a Monarchia vonatkozásában. A legújabb nyugati történeti szintézisekben a Monarchián belüli nemzeti kérdéskör átfogó bemutatása egyébként is feltűnően hiányzik a centenáriumi irodalomból. A legtöbb munka Tomáš Masaryk és Edvard Beneš háború előtti és háború alatti – a Habsburg Monarchia egysége, majd felosztása melletti – kiállásával kívánja érzékeltetni a nemzetiségek viszonyát a multinacionális államalakulathoz. A Monarchia strukturális és hatalmi viszonyainak átalakítására született koncepciók változatai nem találhatók meg a szintézisek és tanulmányok narratíváiban.

A Monarchián belül a magyar fél nemzeti problémáit Samuel R. Williamson munkája elemzi a legbehatóbban.⁶⁰ Ő inkább az osztrák és a nemzeti

⁵⁶ Uo. 98–99.

⁵⁷ Uo. 107–09.

⁵⁸ Uo. 111.

⁵⁹ Kramer, 2014. 9–11. Kramer Clark azon állítását, miszerint Szerbia akarta a háborút, azzal kérdőjelezi meg, hogy a szerb hadsereg a két Balkán-háborút követően kimerült, maga a szerb állam rendkívül eladósodott volt, és politikai választások előtt állt. Az ír történész általánosan fogalmazva is úgy véli saját kutatási tapasztalatai alapján, hogy Ausztria–Magyarország szerepe kiemeltebb figyelmet kellene hogy kapjon az újabb angolszász kutatásokban.

⁶⁰ Williamson, 1991. 21–29.

érveket tükrözi vissza, amelyek szerint a magyar nemzetiségi politika intoleráns és diszkriminatív volt. A történész a két fél közötti különbségeket hangsúlyozta, amikor arra utalt, hogy Bosznia-Hercegovinát leszámítva nem létezett közös nemzetiségi politika a birodalom két felében.⁶¹ A kérdés politikai kezelése Ausztriában az általános férfi választójog bevezetésével tűnt járhatónak, míg a Magyar Királyságban a politikai diszkrimináció és a hatalommegosztás készségének hiánya a kérdést kezelhetetlenné tette. Williamson kritikus Magyarország-képe abban a megfogalmazásban ragadható meg, miszerint a magyarok maguk is nemzetiségi problémát jelentettek a birodalom számára, mivel intoleranciával kezelték a magyarországi nemzetiségi igényeket.⁶² A parlamenti és közigazgatási reformok a gyakorlatban nem működtek, a trializmust pedig ellenségesen fogadták Budapesten – szólunk a szerző érvei. Konkrétumok nélkül ugyanakkor megemlítette, hogy a magyar közbeszéd részét képezték a svájci és amerikai mintára létrehozandó föderációs tervek, amelyek a politikai hatalom egyfajta vertikális megosztásával kívánták orvosolni a problémát.⁶³

Richard F. Hamilton és Holger H. Herwig az okokat kutató monográfiájuk bevezető részében kételyüket fejezték ki azzal kapcsolatban, vajon a nacionalizmus megfelelően magyarázható okot kínál-e a háború kirobbantásához. Mind a militarizmus és a darwinizmus, mind a nacionalizmus jelenségénél a legnagyobb kihívás az, hogy gyakorisága, intenzitása, valamint folyamat jellegük nehezen bizonyítható.⁶⁴ Ha a két történésznek abból a fő érvéből indulunk ki, miszerint minden döntést prominens személyek hoztak, okkal adódik az a felvetés, vajon a nemzeti-eszmék, nézetek, a nemzetiségi politikáról megfogalmazott állásfoglalások miként vannak jelen a politikai és katonai döntéshozók interakcióiban, a háború indításának érvrendszerében, és hogyan járulhattak hozzá a háborúhoz. Elszórt utalások formájában megjelennek ilyen mozzanatok, mint például McMeekin kötetében Conrad von Hötzendorf motivációival kapcsolatban.⁶⁵ Ennek a nézetrendszernek a szisztematikus feltárása azonban még nem történt meg.

Az Osztrák–Magyar Monarchia szükségszerű szétesésének tézise

Áttérve arra kérdésre, vajon miért fogadja el a nemzetközi történetírás jelentős része kész tényként az 1914 előtti Monarchia válságáról, hanyatlásáról rajzolt képet, érdemes kiemelnünk John Deak tanulmányát. Ő ugyanis nemcsak arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy az I. világháborúval és az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos általános irodalom hiányos, valamint az általános szintézisek és a szak-

61 Uo. 22.

62 Uo. 26.

63 Uo.

64 Hamilton–Herwig, 2004. 47.

65 McMeekin, 2014. 61–62. Conrad kijelentésére alapozva a történész úgy interpretálja a sarajevói merényletet mint a Monarchia utolsó erőpróbáját, ahol ha háborút indít, megőrizheti egységét, ellenkező esetben Szerbia jó eséllyel fogja kiszakítani Bosznia-Hercegovinát, amivel egyben a nemzetállami átalakulás folyamatát indíthatja el.

tanulmányok narratívája között kommunikációs rés van, hanem arra is, hogy tarthatatlan az eddig uralkodó nézet, a hosszú, organikus felbomlás folyamatának tézise.⁶⁶ Szerinte hamis az a kép, amelyben a Monarchia idejét múlt, avítt, anakronisztikus államalakulat, amelynek szükségszerűen bekövetkezett a dezintegrációja. Deak szerint nem felel meg a tényeknek a modernizációra képtelen Osztrák–Magyar Monarchia történeti képe.

Ezzel együtt tény, hogy az I. világháborút és az Osztrák–Magyar Monarchiát értékelő szintézisekben a mai napig visszaköszön az angol háborús propagandán és az utódállamok politikai célokat szolgáló nemzeti historiográfiáján alapuló narratíva a Habsburgok hanyatló birodalmáról. A két világháború közötti első történész generáció – Henry Wickham Steed, Robert Seton-Watson, Namier B. Lewis, Jászi Oszkár – által kialakított Monarchia-kép a mai napig elevenen él a nagy összefoglaló angolszász munkákban.⁶⁷ Ezt a képet vette át és fejlesztette tovább a II. világháborút követően C. A. Macartney, Robert A. Kann, A. J. P. Taylor.⁶⁸ Deak azt is aprólékosan leírja, hogy ezek a történeti munkák milyen formában köszönnek vissza a mai munkákban, néhány anakronisztikus jelzőt még maga McMeekin is használt a Monarchiával kapcsolatos értékelésében.⁶⁹

Clark fentiekben elemzett monográfiáját Deak ezzel a szemlélettel történő gyökeres szakításként fogja fel. A clarki Monarchia-kép szerint a júliusi válság nem egy letűnt k. u. k. éra hattyúdala, a dualista államalakulat nem egy modernizációra képtelen birodalom, hanem jelentős gazdasággal rendelkező állam. A kiegyezéssel politikai rendszer a maga összetettsége ellenére is működött, mi több, a nemzetiségek 1914-ben több előnyt, mint hátrányt láttak a birodalomban.⁷⁰ Deak saját kutatásaival az osztrák–magyar államépítés folyamatának és az állami bürokrácia működésének vizsgálatával kísérletet tesz a hagyományos I. világháborús és a modern Habsburg-történetírás integrálására.⁷¹ Reményei szerint bizonyítani tudja azt a tézist, miszerint egy egészséges, robusztus Osztrák–Magyar Monarchia lépett be a háborúba, amely háború azonban a pusztulásához vezetett. Véleménye szerint többféle hozadéka lehet a nemzetiségi kompromisszumok további vizsgálatának, valamint a felső szintű diplomata és katonai körök képviselőin túl az alacsonyabb minisztériumi szinteken uralkodó nézetek, hangulatok, szemléletek feltárásának. Ez a felső szintű vezetésre jellemző pesszimizmuskép árnyalásához, esetleges módosításához járulhat hozzá. Nem mellékes továbbá, hogy ez az új szemléletmód Deak szerint egyben elvezethet az európai szupranacionális állameszme, a többnemzetiségű politikai állami lét eszméjének történeti rehabilitálásához.⁷²

66 Kivételt természetesen itt is említhetünk. A teljesség igénye nélkül példaként felhozhatóak Deák István munkái, aki szintén szakított a „hanyatláselmélettel”. Deak, I., 1994.

67 Deak, J., 2014. 338–342.; Steed, 1936 (a Bristol Egyetemen tartott előadás írott változata); Seton-Watson, 1926; Namier, 1921; Jászi, 1929.

68 Deak, J., 2014. 348–357.; Macartney, 1969; Kann, 1974; Taylor, 1948.

69 Strachan, 2001; Stevenson, 2004; Fromkin, 2005; Stone, 2009; Emmerson, 2013.

70 Deak, J., 2014. 357.

71 Deak, J., 2015.

72 Deak, J., 2014. 361–380.

Összegzés

A háborúhoz vezető okokról szóló vita mai állását összegezve megállapítható: a hidegháború utáni korszakban mára a vita öröndetes módon elvesztette politikai töltetét, nem jellemzi a túlfűtöttség és a vélemények polarizáltsága. A II. világháborút követő időszakban mélyreható elemzések tárgyát képező magyarázatok ma már elégtelenek a kutatók számára. A szövetségi rendszerekből adódó kötelezettség érvét azért vitatják, mert az Osztrák–Magyar Monarchiát Szerbia részéről közvetlen támadás nem érte. A Monarchia és a Német Császárság között 1879. október 7-én megkötött védelmi szövetség azt mondta ki, ha bármelyik nagyhatalmat Oroszország részéről támadás éri, egymásnak katonai segítséget nyújtanak. Németországot tehát a híres biankó csekk „kiállítására” 1914. július 5-én semmilyen szerződés nem kötelezte.⁷³

Az imperializmus az Osztrák–Magyar Monarchia esetében is nehezen bizonyítható. Bár 1912–1914 között néhány politikai vezető – elsősorban Leopold Berchtold – rendelkezett ilyen elképzelésekkel Anatólia vonatkozásában, a Monarchia kereskedelmi körei azonban érdektelenséget tanúsítottak. Ez inkább egy presztízisprojekt szerepét töltötte be.⁷⁴ Az üzleti körök döntéshozatalban játszott szerepét az Osztrák–Magyar Monarchia esetében a mai angolszász szakirodalomban nem látják bizonyítottnak. A bankárok többségükben pacifistáknak tekinthetők, nem rendelkeztek befolyással a külügyminisztérium arisztokratikus döntéshozói-ra. A hivatalos forrásdokumentumok szerint konzultáció nem volt közöttük. A pénzügyi körök szerepe 1914 júliusának eseményei alakításában szintén nem mutatható ki.⁷⁵ A militarizmus esetében a differenciálás rendkívül ajánlatos a téma kutatásában mély ismeretekkel rendelkező történészek szerint. Németország tengerészeti fejlesztése ugyan vitathatatlanul nyomós érv lehet, financiaális problémákkal mégis minden nagyhatalom egyformán küzdött. A Monarchia – Oroszországhoz hasonlóan – például az egy főre eső kiadások tekintetében a brit és a német kiadások kevesebb mint harmadát költötte a hadseregére, a magyar döntések pedig folyamatosan hátráltatták a hadsereg modernizációját.⁷⁶

Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai és katonai döntéshozatalának vizsgálata alapján ma már konszenzus alakult ki arról, hogy a közös osztrák–magyar külügyminisztérium fiatal generációjának képviselői határozott szándékkal léptek a háborúba Szerbia ellen a korábbi sikertelen bel- és külpolitikai törekvések ellensúlyozása érdekében. A politikai fatalizmus bizonyítására Burián István gróf naplóbejegyzései kínálnak adalékot, a katonai felelőtlenség alátámasztására pedig Conrad von Hötzendorf tábornok megnyilvánulásai alkalmasak.⁷⁷ A felelősség kérdésének megítélésében ma már a vita a felelősség megosztásának mértékéről folyik, itt to-

73 Hamilton–Herwig, 2003. 17.

74 Uo. 29.

75 Hamilton, 2003. 484–485.

76 Hamilton–Herwig, 2003. 30–31. Ennek ellenére Peter Hart szerint a nehéztüzérség esetében a legnagyobb fejlesztéseket éppen a Monarchia hajtotta végre. Hart, 2014. 83.

77 Kronenbitter, 1996. 185.

vábbi kutatásokat igényel annak megállapítása, hogy az osztrák–magyar és a német katonai, politikai döntéseket mennyire összhangban hozták meg, vagy pedig önálló érdekek alapján születtek.

A legújabb történeti feldolgozások között Christopher Clark monográfiája arra is jó példával szolgál, hogyan lehet elmozdulni a személyes felelősség és a „fekete bárány” megközelítéstől, és hogyan lehet a hangsúlyt egy krízis komplexitására helyezni, még akkor is, ha ez több kérdést vet fel, mint amennyi választ kínál. Clark szerint az 1914. évi júliusi válság összetettsége egyrészt a nemzetközi politikai rendszer gyors változásaiban, másrészt a belpolitikai hatalmi viszonyok képlékenységében rejlett.⁷⁸ Clark azt tapasztalta kutatásai során, hogy a Fischer-tézis finomított változata a mai napig jelen van a németek háborúba lépésének okait vizsgáló tanulmányokban. A felelősség okait kutató vállalkozás azért is problematikus számára, mert előítéletek megfogalmazását eredményezheti, és értelmetlen kérdések egész sorát hozza magával, ráadásul korlátoz az ítéletalkotásban. A felelősséget kutató mindig abból indul ki, hogy a döntéshozók konkrét tervek és elképzelések nyomán hozzák meg döntéseiket. Az ausztrál történész ezzel az érveléssel nem kívánja ki-sebbiteni a háborúba lépő országok politikusainál jól megtapasztalható harcias, imperialista, paranoid reakciókat, törekvéseket, de úgy gondolja, hogy a háborúhoz vezető válság egy közös, európai politikai kultúra következménye volt.⁷⁹

Annika Mombauer legfrissebb tanulmányában Clarkkal ellentétben amellett állt ki, hogy a történészek továbbra is bátran fejtsek ki álláspontjukat a háborús felelősség kérdésében. A jelenleg folyó vita ugyanis véleménye szerint nemcsak az I. világháborúhoz vezető okokról szól, hanem egyben érinti Németország II. világháborús felelősségét is. Mombauer úgy látja, hogy Clark „alvajárók” metaforája félrevezető lehet, és azt sugallja, hogy Németország nem visel felelősséget a háború kirobbantásában. Mombauer azok közé a történészek közé számítható, akik úgy érvelnek, hogy számos forrással bizonyítható Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia kormányainak felelőssége. Ezek fényében az újabb vitákban nem látja megalapozottnak a két háború közötti apologetikus törekvésekre emlékeztető mai érveléseket.⁸⁰

Ami az Osztrák–Magyar Monarchia háborús szerepéről és a háború Monarchiát érintő következményeiről alkotott történeti értékeléseket illeti, általában elmondható, hogy a politikai és stratégiai hibákat emelik ki elsősorban a feldolgozások. A hadtörténet területén otthonosan mozgó történészek nem mennek el szó nélkül Conrad hazardírozó lépései, dupla vagy semmi típusú stratégiai döntései mellett, és Snyderhez hasonlóan hangsúlyozzák az éhezéstől kontrollálhatatlanná

78 Clark, 2014. 710–712. A nemzetközi politikai rendszer gyors változásai között említést tett az albán állam létrehozásáról, a Fekete-tengeren folyó oszmán–orosz vetélkedésről és a Szófia helyett Belgrádot előnyben részesítő orosz külpolitikai irányváltásról. A belpolitikai helyzetek képlékenységére hozott példái: Poincaré francia köztársasági elnök bizonytalan hatalmi pozíciója és szövetségi politikája, Sir Edward Grey angol külügyminiszter küzdelme a radikális liberálisokkal, illetve az orosz miniszterelnök lecserélése egy a hadsereg túlzott befolyása alatt álló, gyenge miniszterelnökre, Ivan Goremikinre. Ezek a helyzetek gyakran hordoztak kétértelmű vagy nehezen értelmezhető politikai üzeneteket.

79 Uo. 715–717.

80 Mombauer, 2014. 322–323.

váló hadsereg szétesésének problémáját, a rossz politikai döntések és a hátszág teljes gazdasági életképtelensége mellett.⁸¹ John Lukacs a döntéshozatali tévedések okait a rövid kabinetháborúk korából származó történelmi ismeretekben vélte felfedezni, amelyek egy népek közötti háborúvá szélesedett összecsapásban a konfliktuskezelésben már nem bizonyultak elegendőnek.⁸²

A német nyelvű I. világháborús enciklopédia számára Manfred Rauchensteiner készítette el az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos tanulmányt.⁸³ A témában sok publikációval rendelkező osztrák történész az I. világháború csataseseményeire, a fontosabb belpolitikai fordulatok, valamint az osztrák–magyar békekezdeményezések dinamikájára épített elbeszélése a katonai túlhatalom által irányított Monarchia-képet villantja fel, ahol a békekezdeményezések⁸⁴ ellenére sem sikerült a birodalom integritásának megőrzése. Rauchensteiner úgy látja, hogy az osztrák–magyar döntéshozók bizonyosan nem akarták az európai háborút. A Szerbiának adott hadüzenet által kiváltott reakciók esetében csak a lelkesedés hangjairól tesz említést, a félelmek, a könnyek, a bankbetétek kivonása, az élelmiszer-felhalmozás, azaz a hangtalan tömegek véleménye, reakciói nem jelennek meg áttekintésében. Olvasatában a kényszerintézkedéseket a nemzetiségek is egyöntetűen fogadták. A politikai vezetés inaktív, kivéve Tisza Istvánt, aki viszont állandóan a magyar érdekek védelmében hallatja hangját. I. Károly és a hadsereg konfliktusa a katonai sikerek és kudarcok lépésről lépésre történő bemutatása mellett jól érzékelhető. Nyilvánvalóvá teszi az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésének okait, mégis a kettős monarchia dezintegrációját inkább politikai, mint katonai következményként értelmezi, magyarázatában a hadsereg szétesése és a belpolitika negatív értelmű polarizálódása egymást felerősítve vezettek a szakadékba.

Az őskatasztrófa „eredményeinek” összegzésére Wolfdieter Bihl krónikát, adatokat és tényeket felvonultató kötete tett kísérletet.⁸⁵ Ezek: milliók traumatizációja, az európai politikai, gazdasági, kulturális élet összeomlása a természettudományok, a haditechnika, a vegyipar robbanásszerű fejlődése mellett. Az európai politikai rendszerek teljes átalakulása – a birodalmak széthullása, a nemzetállamok létrejötte nyomán – egyben az uralkodó elitek teljes kicserélődését is eredményezte. Tömeghalál a frontokon, elnyomorodás a hátszágokban – a következmények orvoslása rendkívül hosszú időt vett igénybe. Mégis a békerendszer hiányosságai, egyoldalúságai ellenére jövőbe mutató reményeket táplálhatott Európa: a Népszövetség, a demokrácia, a szabad kereskedelem és a leszerelés vágyott megvalósításával.⁸⁶ A 20. századi diktatúrák hatalomra kerülése ezeket a katasztrófa után felcsillanó reményeket egyértelműen szétfoslatta. A Berta von Suttner, született Kinsky

81 Herwig, 2014. 79., 356.

82 Lukacs, 2014. 25.

83 Rauchensteiner, 2009.

84 A legújabb szakirodalomban a békekezdeményezéseket kiemelő feldolgozásra jó példa még: Mulligan, 2014. 86. Berchtoldra hivatkozva Mulligan arra hívja fel a figyelmet, hogy Ausztria saját magáról alkotott képe szerint európai küldetése nem áll másban, mint a béke biztosítása különböző nemzetiségei és etnikai csoportjai között. A paradoxon itt is abban rejlik, hogy a békéért mentek a háborúba.

85 Bihl, 2010.

86 Uo. 301–302.

grófnő által vizionált szakadékból rövid távon kiemelkedett Európa,⁸⁷ a riezleri száz év rabszolgaságának jóslata⁸⁸ viszont közelebb állt a diktatúrák 20. századi eszmei valóságához.

A deaki helyzetértékelés gondolatmenetét követve örömteli jelenséggént utalhatunk arra, hogy az elmúlt harminc-negyven év gazdaságtörténeti kutatásainak eredményei a szaktanulmányok révén ma már a szintézisekben is jelen vannak.⁸⁹ Az Osztrák–Magyar Monarchia dinamikus gazdasági növekedését alátámasztó tanulmányok a modernizációra képes államalakulat képét jelenítik meg Clark narratívájában.⁹⁰ A Tisza István és Burián István I. világháborús politikai ténykedéséről írt tudományos megállapítások szintén visszaköszönnek a mai nyugati szakirodalomban, jobbra azonban csak ezé a két csúcsvezetőé. Ugyanakkor a Monarchia megújulási képességét bizonyító, átalakítási koncepciók, tervek – leszámítva Edvard Beneš és Tomáš G. Masaryk, valamint Ferenc Ferdinánd trónörökös elképzeléseit – nem szerepelnek, az ezekről született gazdag szakirodalom nem került át a legújabb monográfiákba.

A dualista monarchia két országrészének kiegyensúlyozott történeti reprezentációjáról huszonöt évvel a hidegháború lezárását követően még nem beszélhetünk. A hosszú ideig leeresztett politikai vasküggöny és a marxista történetírás ideológiai és persze nyelvi korlátai, a ma már magától értetődő együttműködési lehetőségek hosszú évtizedeket meghatározó hiánya miatt a magyar történetírás eredményei csak csekély mértékben épültek be a nemzetközi világháborús kutatásokba. A hidegháború évtizedeinek alaphelyzete nyilván jobban kedvezett az osztrák historiográfiának, kutatási eredményei széles körű, nyugati befogadásának. Végezetül úgy gondolom, hogy az osztrák–magyar multinacionális államalakulat snyderi értelemben megfogalmazott semleges elitjének kérdése, történeti vizsgálatának lehetőségei, magának a fogalomnak az értelmezése érdemes a továbbgondolásra.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Afflerbach

2014 Afflerbach, Holger: Der Topos vom unwahrscheinlichen Krieg in Europa vor 1914. In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 65. (2014) 5–6. sz. 284–302.

87 Hamann, 2009. 471. Bertha von Suttner: *Rüstung und Überrüstung* című, 1909 áprilisában megjelent röpiratában az európai politikát a szakadékba vezető útként írta le.

88 Herwig, 2014. 419. Kurt Riezler Theobald von Bethmann Hollweg német birodalmi kancellár (1909–1917) tanácsadója, a német birodalmi kancellária tanácsosa (1909–1914) 1918 októberében, látva a világháború elvesztését és következményeit, száz év rabszolgaságot vizionált Németország számára.

89 Clark, 2014. 100–165. Robert Musil parafrázálva az Osztrák–Magyar Monarchiával foglalkozó rész a *Tulajdonságok nélküli birodalom* címet kapta.

90 Uo. 740.

Afflerbach–Stevenson

2007 *An Improbable War? The Outbreak of World War I and European Political Culture before 1914*. Eds.: Afflerbach, Holger–Stevenson, David. New York–Oxford, 2007.

Albertini

1965–1967 Albertini, Luigi: *The Origins of the War 1914*. I–III. Oxford, 1965–1967.

Bihl

2010 Bihl, Wolfdieter: *Der Erste Weltkrieg 1914–1918. Chronik – Daten – Fakten*. Wien–Köln–Weimar, 2010.

Bittner–Übersberger

1930 *Österreich–Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des Österreichisch–Ungarischen Ministeriums des Ausseren*. Hrsg. v. Bittner, Ludwig–Übersberger, Hans. Wien, 1930.

Clark

2014 Clark, Christopher: *Die Schlafwandler. Wie Europa in den Ersten Weltkrieg zog*. München, 2014.

Cornelissen

2014 Cornelissen, Christoph: „Oh! What a Lovely War!” Zum Forschungsertrag und zu den Tendenzen ausgewählter Neuerscheinungen über den Ersten Weltkrieg. In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 65. (2014) 5–6. sz. 269–283.

Deak, I.

1994 Deak, Istvan: The Fall of Austria–Hungary. Peace, Stability and Legitimacy. In: *The Fall of Great Powers. Peace, Stability and Legitimacy*. Ed.: Lundestad, Geir. New York, 1994. 81–102.

Deak, J.

2014 Deak, John: The Great War and the Forgotten Realm. The Habsburg Monarchy and the First World War. In: *The Journal of Modern History* (University of Chicago), 86. (2014) 2. sz. 336–380.

2015 Deak, John: *Forging a Multinational State: State Making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War*. Stanford, 2015.

Emmerson

2013 Emmerson, Charles: *1913. In Search of the World before the Great War*. New York, 2013.

Fay

1928 Fay, Sidney B.: *The Origins of the World War*. I–II. Northampton, 1928.

Fellner

1995a Fellner, Fritz: Austria–Hungary. In: *Decisions for War. 1914*. Ed.: Wilson, M. Keith. London, 1995. 9–25.

1995b Fellner, Fritz: Die Mission Hoyos. In: *Vom Dreibund zum Völkerbund. Studien zur Geschichte der internationalen Beziehungen 1882–1919*. Hrsg. v. Maschl, Heidrun–Mazohl–Wallnig, Brigitte. Wien, 1995. 112–141.

Fischer

1961 Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. Düsseldorf, 1961. (Reprint 2013.)

Fromkin

2005 Fromkin, David: *Europe's Last Summer. Who Started the Great War?* New York, 2005.

Glatz

2014 Glatz Ferenc: Európa Nagy Háborúja és az új világrend kialakulása. Vitaindító kérdések, historiográfiai megjegyzések. In: *Európai testvérháború 1914–1918*. Szerk.: Markó György–Schmidt Mária. Bp., 2014. 19–41.

Gleise von Horstenau–Kiesling

1931–1938 *Österreich–Ungarns letzter Krieg 1914–1918*. Bd. 1–7. Hrsg. v. Gleise von Horstenau, Edmund–Kiesling, Rudolf. Wien, 1931–1938.

Geiss

1965 Geiss, Imanuel: *Juli 1914. Die europäische Krise und der Ausbruch des Ersten Weltkrieges*. München, 1965.

Gross

2014 Gross, Gerhard P.: Annäherung an die Urkatastrophe. Das Bild des Kriegsausbruchs 1914 von Fritz Fischer bis heute. In: *Frontwechsel. Österreich–Ungarns „Grosser Krieg“ im Vergleich*. Hrsg. v. Dornik, Wolfram–Walleczek-Fritz, Julia–Wedrac, Stefan. Wien–Köln–Weimar, 2014. 19–35.

Hamann

2009 Hamann, Brigitte: *Bertha von Suttner. Ein Leben für den Frieden*. München–Zürich, 2009.

Hamilton

2003 Hamilton, Richard F.: On the Origins of the Catastrophe. In: *The Origins of World War I*. Eds.: Hamilton, Richard F.–Herwig, Holger H. Cambridge, 2003. 469–506.

Hamilton–Herwig

2003 *The Origins of World War I*. Eds.: Hamilton, Richard F.–Herwig, Holger H. Cambridge, 2003.

2004 *Decisions for War 1914–1917*. Eds.: Hamilton, Richard F.–Herwig, Holger H. Cambridge, 2004.

Hart

2014 Hart, Peter: *The Great War 1914–1918*. London, 2014.

Herwig

2014 Herwig, Holger H.: *The First World War. Germany and Austria–Hungary 1914–1918*. London, 2014.

Janz

2013 Janz, Oliver: *Der grosse Krieg*. Frankfurt am Main, 2013.

Jászi

1929 Jászi, Oszkár: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, 1929.

Kann

1974 Kann, Robert A.: *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*. Berkeley, 1974.

Kennan

1979 Kennan, George F.: *The Decline of Bismarck's European Order. Franco–Russian Relations 1875–1890*. New York, 1979.

Kiessling

2002 Kiessling, Friedrich: *Gegen den „grossen Krieg“? Entspannung in den internationalen Beziehungen 1911–1914*. München, 2002.

Komjáthy

1966 *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie (1914–1918)*. Hrsg. v. Komjáthy, Miklós. Bp., 1966.

Kramer

2014 Kramer, Alan: Recent Historiography of the First World War. I–II. In: *Journal of Modern European History*, 12. (2014) 1. sz. 5–27., 2. sz. 155–174.

Kreis

2014 Kreis, Georg: *Insel der unsicheren Geborgenheit. Die Schweiz in den Kriegsjahren 1914–1918*. Zürich, 2014.

Kronenbitter

1996 Kronenbitter, Günther: „Nur los lassen“. Österreich–Ungarn und der Wille zum Krieg. In: *Lange und kurze Wege in den Ersten Weltkrieg. Vier Augsburger Beiträge zur Kriegsursachenforschung*. Hrsg. v. Burkhardt, Johannes–Becker, Josef–Förster, Stig–Kronenbitter, Günther. München, 1996. (Schriften der Philosophischen Fakultäten der Universität Augsburg, 49.) 159–187.

Krumeich

2014 Krumeich, Gerd: *Juli 1914. Eine Bilanz*. Paderborn, 2014.

Leslie

1988 Leslie, John: Österreich–Ungarn vor dem Kriegsausbruch. Der Ballhausplatz in Wien im Juli 1914 aus der Sicht eines österreichisch–ungarischen Diplomaten. In: *Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag*. Hrsg. v. Melville, Ralph–Scharf, Claus–Vogt, Martin–Wengenroth, Ulrich. Stuttgart, 1988. 661–683.

Lukacs

2014 Lukacs, John: *A huszadik század rövid története*. Bp., 2014.

Macartney

1969 Macartney, Carlile. A.: *The Habsburg Empire 1790–1918*. New York, 1969.

May–Williamson

2007 May, Ernest R.–Williamson, Samuel R.: An Identity of Opinions. Historians and July 1914. In: *The Journal of Modern History*, 79. (2007) 2. sz. 335–387.

McMeekin

2014a McMeekin, Sean: Az oszmán örökösödési háború. In: *Európai testvérháború 1914–1918*. Szerk.: Markó György–Schmidt Mária. Bp., 2014. 105–111.

2014b McMeekin, Sean: *Juli 1914. Der Countdown in den Krieg*. Berlin, 2014.

2014c McMeekin, Sean: *Russlands Weg in den Krieg. Der Erste Weltkrieg – Ursprung der Jahrhundertkatastrophe*. Berlin, 2014.

Mombauer

2002 Mombauer, Annika: *The Origins of the First World War. Controversies and Consensus*. London, 2002.

2014 Mombauer, Annika: Der hundertjährige Krieg um die Kriegsschuld. In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 65. (2014) 5–6. sz. 303–337.

Mulligan

2014 Mulligan, William: *The Great War for Peace*. New Haven, 2014.

Namier

1921 Namier, B. Lewis: *The Downfall of the Habsburg Monarchy*. London, 1921.

Németh

2007 Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. I. köt. Összegzés és dokumentumok.* Bp., 2007.

Rauchensteiner

2009 Rauchensteiner, Manfred: Österreich–Ungarn. In: *Enzyklopaedie Erster Weltkrieg.* Hrsg. v. Hirschfeld, Gerhard–Krumeich, Gerd–Renz, Irina. Paderborn, 2009. 64–86.

Renouvin

1925 Renouvin, Pierre: *Les origines immédiates de la guerre.* Paris, 1925.

Schindler

2003 Schindler, John R.: Austria–Hungary. In: *Researching World War I. A Handbook.* Eds.: Higham, Robin–Showalter, Dennis E. London, 2003. 129–148.

Schmitt

1930 Schmitt, Bernadotte E.: *The Coming of the War 1914.* I–II. Chicago, 1930.

Seton-Watson

1926 Seton-Watson, Robert: *Sarajevo. A Study in the Origins of the Great War.* London, 1926.

Showalter

2003 Showalter, Dennis E.: Origins. In: *Researching World War I. A Handbook.* Eds.: Higham, Robin–Showalter, Dennis E. London, 2003. 1–21.

Snyder

2013 Snyder, Timothy: Integration, Gegenintegration, Desintegration. Was das Habsburgerreich zusammenhielt, warum es zerfiel und was die EU daraus lernen kann? In: *Neue Zürcher Zeitung* (Internationale Ausgabe), 233. (2013) 297. sz. (2013. december 21.) 25–26.

Steed

1936 Steed, Henry W.: *The Doom of the Hapsburgs.* London, 1936.

Stevenson

2004 Stevenson, David: *Cataclysm. The First World War as Political Tragedy.* New York, 2004.

Stone

2009 Stone, Norman: *World War I.* New York, 2009.

Strachan

2001 Strachan, Hew: *The First World War.* Oxford, 2001.

Taylor

1948 Taylor, A. J. P.: *The Habsburg Monarchy 1809–1918. A History of the Austrian Empire and Austria–Hungary.* London, 1948.

Tunstall

2003 Tunstall, Graydon A. Jr.: Austria–Hungary. In: *The Origins of World War I.* Eds.: Hamilton, Richard F.–Herwig, Holger H. Cambridge, 2003. 112–149.

Weinrich

2013 Weinrich, Arndt: „Grosser Krieg“, grosse Ursachen? Aktuelle Forschungen zu den Ursachen des Ersten Weltkrieges. In: *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, 40. (2013) 233–252.

Williamson

1991 Williamson, Samuel R. Jr.: Vienna and the July Crisis. In: Uő: *Austria–Hungary and the Origins of the First World War.* New York, 1991. 190–216.

Winter–Prost

2005 Winter, Jay–Prost, Antoine: *The Great War in History. Debates and Controversies. 1914 to the Present*. Cambridge, 2005.

Zeidler

2003 *Trianon*. Szerk.: Zeidler Miklós. Bp., 2003. (Nemzet és Emlékezet, 2.)

ENIKŐ GYARMATI

AUSTRIA–HUNGARY IN THE FIRST WORLD WAR – IN THE RECENT ENGLISH LANGUAGE SCHOLARY LITERATURE

The recent English and German historical literature about the role of Austria–Hungary in the First World War is reviewed by the present paper. In the first year of the centenary this work attempts to summarize the interpretations of the origins of the war, to highlight some notions about the historical responsibility between the belligerent countries, last but not least to enlarge upon the so called thesis of decline of the Dual Monarchy.

Special attention is paid to the historical literature published in the last twenty to twenty five years including the newest hotly debated monographs from the last two–three years as well. As for the origins of the war, not only the long-term origins such as the contractual obligations of the alliances, militarism, imperialism and nationalism, but the short-term causes like the role of press, the deficiencies of the international relations, the coterie of decision makers are evaluated. The events and decisions of the July Crisis 1914 are also in the focus of the study.

According to some historians the thesis of the long, organic decline of the Habsburg Monarchy is to be revisited. Until now the historical picture of an anachronistic multinational polity has been transferred by the general treatments in the English literature, although recent research carried out during the last thirty to forty years in many respects altered this old view. Consequently, the communication gap between historical syntheses and the results of special studies from different fields of historical disciplines is high time to be closed on the centenary of this seminal catastrophe of the 20th century.

Szerbia a Nagy Háború kitörésének 100. évfordulója kapcsán kibontakozó történezipárbeszédben

Az I. világháború kirobbanásának okairól, indítékairól és a felelősségről kibontakozó vitának megvannak a szakmai, ideológiai és politikai dimenziói. Más korszakos jelentőségű kérdésekhez hasonlóan ez is megosztotta és napjainkig is megosztja a történészeket. A viták fenntartják a politikai érdeklődést és provokálják a hagyományos társadalmi (történelmi) tudatot, érzékenyen érintik a nemzeti és kulturális identitások lényegét. A kérdés politikai szándékú felhasználása már az I. világháború ideje alatt megkezdődött, s a versailles-i (231. cikk) és saint-germaini (177. cikk) békeszerződésekben szereplő, a „háborús felelősségről” szóló specifikus cikkelekkel különleges dimenziót kapott.¹

Új interpretációk

Az okokról, a közvetlen indítékról, valamint arról, hogy egyes nagyhatalmak érdekeltek voltak abban, hogy *1914 júliusában ne szalasszák el a háború kirobbantásának lehetőségét*, az 1960-as évekkel kezdődő időszakban mégis kialakult egy szinte általánosan elfogadott konszenzus. A konszenzus annak ellenére is tartja magát, hogy napjainkban egyesek a fentiekkel ellentétes állításokkal előállva egy újfajta konszenzus elérésére töreksenek.² Az 1980-as években kialakult egy főképpen politikai trend, amely az I. világháborúról kialakult kép megváltoztatására irányult, s célja az európai, elsősorban a francia–német viszonyok harmonizálása volt. Az új trendnek megfelelően a háborút általános balszerencseként ábrázolták, mely a franciáknak és a németeknek egyaránt szenvedést hozott. Tudatosan elferdítettek, és teszik ezt napjainkban is, hogy 1914-ben valójában ki is követett el agressziót, és mik voltak az agresszor háborús céljai. Következésképp azt is elfedik, hogy Franciaországnak és több más országnak mi lett volna a sorsa, ha a véres háborúban nem védik meg magukat és nem győzedelmeskednek. Az új felfogást François Mitterrand

¹ Bjelajac, 2013. 15–62. Ezzel a kérdéssel részletesebben is foglalkoztunk könyvünkben: Bjelajac, 2014.

² Fischer, 1961 (angolul: 1967; szerb kiadás: Fišer, 2014), 1965, 1969 (angolul: 1973); Geiss, 1966; Tuchman, 1962; Röhl, 1969, 1973, 1994; Dedijer, 1967; Berghahn, 1973.

és Helmut Kohl nyilvánosan támogatta, valamint utódaik is.³ François Mitterrand 1984. szeptember 22-én Kohl német kancellárnak azt mondta, hogy nincs különbség francia és német katonák között, mivel azok közös célja az volt, hogy minél előbb hazatérhessenek.

Hasonló szándékot lehetett megfigyelni még Fritz Fischer írásainak megjelenése előtt a távoli 1935-ben, majd pedig 1951-ben is, mikor a „hidegháborús” helyzetben, a NATO konszolidálásának igénye miatt szándék volt arra, hogy valamiféle történelmi kompromisszumra jussanak a régi német tézisekkel. Nyugatnémet és francia történészek ebben az évben közös nyilatkozatot adtak ki, melyben a következő állítás szerepel: „a dokumentumok nem teszik lehetővé, hogy kijelenthessük, bármely kormány vagy nemzet tudatosan akarta az európai háború kirobbanását”.⁴ Fischer tíz évvel későbbi felfedezései, Hermann Kantorowicz egykori megállapításaihoz hasonlóan, nem kívánt bombaként robbantak. Napvilágot láttak a dokumentumok, s a történészek között rögtön megkezdődött a vita, mely napjainkig tart.

A Balkán, Szerbia és Oroszország szerepének interpretálása tekintetében az 1990-es években minden jel szerint más irányt vettek a dolgok. A témáról már sokan írtak. Egy mondatban összefoglalva: a váltást nem új és addig ismeretlen források feltárása váltotta ki, ahogyan azt néhány nemrégiben megjelent könyv előszavában, illetve az említett művekben szereplő állításokat támogató recenziókban állítják. Robert Kaplan *Balkáni szellemek* (1993) című könyvében,⁵ mely igen nagy hatással volt az Amerikában kialakult Balkán-képre, azt bizonygatja, hogy az I. világháború valódi gyökereit ebben a régióban kell keresni. Az I. világháború kitöréséről Szerbia és a Balkán tehet, a „balkáni gyűlölködés” pedig nézetei kialakulásakor jelentős hatással volt Hitlerre is, ergo, megvan, hogy hol gyökerezik mindkét világháború, ahogyan azt Bill Clinton egy névtelen beszédírója is megírta: „Mindkét világháború a Balkánon kezdődött.”⁶

A háború kitörésének 80. és 90. évfordulóján felbukkant több fiatal történész, akik Szerbia szerepét illetően új interpretációkkal álltak elő, s előkerült egy sor téma, melyek közvetlenül kapcsolódnak a háború okainak történeti megállapításával kapcsolatos problémákhoz.⁷ Egyes vélemények szerint az 1990-es években az I. világháború feldolgozását illetően egy új érdek kezdett dominálni. Fischer írásai szemmel láthatóan lassanként feledésbe merültek, a történészek pedig a konfliktus kulturális gyökerei, a háborús tapasztalatok elemzése, a katonák és a polgári lakosság mentalitása stb. felé fordultak. Megkezdődött a döntéshozatal folyamatától, az államférfiaktól és a júliusi válságtól való távolodás folyamata.⁸

3 Ld. a *Revue Historique des Armées France-Allemagne* című tematikus számát, különösen Aslangul, 2009.

4 Duroselle, 2002. 27–28. Ebben a kísérletben francia részről a következők vettek részt: Pierre Renouvin, Jules Isaac és Georges Pagès. Renouvin 1951-ben is részt vesz. Ld. továbbá: Mitrović, 1985. 33–35. (Fischer, 1979 könyve szerb fordításának előszava [Fišer, 1985].)

5 Kaplan, 1993.

6 Đorđević, 2000. 118., 120.

7 Rauchensteiner, 1993; Cornwall, 1995; Evans–Pogge von Strandmann, 1988; Williamson, 1991; Langdon, 1991; Herwig, 1997; Cornbauer, 2002.

8 Krumeich, 2014. 11–12.

100. évforduló – a viták újakezdődése

A századik évfordulóhoz közeledve több olyan munka jelent meg, melyekben elsősorban Oroszország felelősségét hangsúlyozzák, azt állítva, hogy az lépéseivel egy esetleges helyi konfliktust európai méretű háborúvá változtatott. Oroszország hatással volt arra, hogy Szerbia elutasította az ultimátumot, hiszen támogatásáról biztosította, s ezt követte „az orosz mozgósítás bűne”.⁹ Azt állítják, hogy Oroszország egy olyan ország (Szerbia) mellett állt ki, mely nacionalista politikájával bomlasztotta az Osztrák–Magyar Monarchiát, és a Ferenc Ferdinánd trónörökös ellen elkövetett 1914. június 28-i merénylet mögött állt. Ezen vélemények közül több teljes mértékben megegyezik a berlini és bécsi politikai interpretációkkal, melyekkel 1914-ben saját lakosságuk előtt indokolták a háborúba lépés szükségességét.

Bizonyos új értékelések a két világháború közötti történészek és propagandisták, például Hans Übersberger, Ludwig Bittner vagy Alfred von Wegerer és a *Kriegsschuldfrage* (a későbbi *Berliner Monatshefte*) lap más munkatársainak állításaival egyeznek meg. Fenntartások nélkül használják az 1920-as évekbeli amerikai revizionista történészek, így Sidney Bradshaw Fay, Harry Elmer Barnes, Charles C. Tansill vagy a felfedezéseit 1942–1943-ban publikáló olasz Luigi Albertini munkáit. Nem arról van szó, hogy ezen munkák teljes egészében hibásak lennének, ám a legjobb szándékú szerzők esetében is jelentős hátráltató tényező volt, hogy kevés forrásra támaszkodhattak. Gyakran használták az 1914-ből származó diplomáciai anyagot tartalmazó állami gyűjteményeket vagy a nem ellenőrzött narratív forrásokat. Nem állt módjukban a kortársak memoárjainak tanulmányozása, és nem értesültek a németországi és ausztriai források eltitkolására irányuló akciókról sem.¹⁰ Ezzel kapcsolatban meg kell említeni a két háború közötti német törekvéseket. Miként a *Schuldreferat* vezetője, Alfred von Wegerer kifejtette: a német nézőpontot kell megismertetni, és ehhez meg kell nyerni az amerikai tudósokat, hangsúlyozva, hogy a háború elsősorban Elzász és Lotaringia, valamint a tengerszorosok kérdése miatt tört ki, s el kell vetni az Ausztriának adott állítólagos „biankó csekkről” szóló alapvetően hibás nézetet, illetve nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani Edward Grey közvetítési kísérletének, ragaszkodni kell ahhoz, hogy a háború hátterében a sarajevói merénylet állt (Szerbia és Oroszország bűnösségéhez – M. B.), és össze kell kötni az orosz mozgósítást a háború kitörésével.¹¹

A két világháború közötti időszak német és osztrák tézisei felé való fordulásnak és a későbbi eredmények figyelmen kívül hagyásának tendenciájára 2014-ben, az I. világháború kitörésének okairól szóló vitára reagáló kritikai írásaiban

9 McMeekin, 2011. 2013.

10 Bjelajac, 2014. 143–146.

11 Wittgens, 1996. 129., 137. „Wegerer was especially concerned to stress the true significance of the remoter antecedents of the war, and to make it clear that the main causes of the conflict were the questions of Alsace-Lorraine and Straits. Considering the July Crisis, Wegerer claimed to have removed basic errors in such matters as the alleged ‘blank cheque’ to Austria, the significance of Sir Edward Grey’s mediation attempts, the background to the Sarajevo assassination, and the connection between Russian mobilisation and the declaration of war.”

Annika Mombauer történész is felhívta a figyelmet.¹² Szembetűnő, hogy egyes történészek Szerbia felelősségét bizonygatva teljes bizalommal hivatkoznak Friedrich Würthle osztrák történész munkájára, illetve Joachim Remak amerikai történész ellenőrizhetetlen feltételezéseire.¹³

A Balkán és Szerbia szerepének a legnagyobb jelentőséget Christopher Clark történész tulajdonítja. Ezt könyvének minden recenzense megjegyzi, a dicsérek és a kritikusabbak egyaránt. Sean McMeekin történész azt írja, hogy a könyv megújítja az elméletet, miszerint a Balkánnak elsőrendű szerepe volt a konfliktus kitörésében, „pedig a közelmúltig még számos történész hitte úgy, hogy a kérdés megoldottnak tekinthető, és konszenzus van arról, hogy Németország a felemelkedő Oroszországtól való félelme miatt akarta a háború kirobbanását”. McMeekin szerint steril „németcentrikus ortodoxiáról” van szó. Elismeri Clark érdemeit a szarajevói szerb összeesküvés feltárásában, melyet „az orosz ellennarratíva hatása alatt álló szerzőkkel” ellentétben alapvetően korrekt módon végzett el. McMeekin szerint Clark rámutat arra, hogy „az állítólagosan »drákói« osztrák–magyar ultimátum sokkal enyhébb volt, mint az, amit a NATO 1999-ben, a koszovói háború idején küldött Belgrádnak”, ám „a szerb válasz a legkevésbé sem volt békülékeny, hanem »nagyon celofánpapírba csomagolt elutasítás« volt, amit úgy fogalmaztak meg, hogy annak kedvező fogadtatása legyen Franciaországban és Nagy-Britanniában (míg Oroszország már biztosította támogatásáról)”.¹⁴

Christopher Clark nyilvános szereplései során azzal védekezik, hogy könyvének fókuszában nem Szerbia áll, s alaptézise szerint minden fél egyenlő mértékben volt felelős, a valóság azonban mást mutat. Nigel Jones történész megállapítása szerint Clark nem akar tudomást venni arról, hogy két alkalommal is bizonyították, a németek határozottan támogatták, hogy a merényletet a háború kirobbantására használják ki. A nyilvánosság erről a Bajor Állami Levéltár iratanyagának megjelentetésével szerzett tudomást, ami főleg Kurt Eisnernek volt köszönhető, akit a nacionalisták ezért meggyilkoltak. Emellett rendelkezésre áll az is, amit Fritz Fischer és köre megjelentetett. Jones kissé ironikusan teszi hozzá: „Ne legyünk igazságtalanok, Clark mindezt nem tagadja, csupán majdnem 700 oldalon keresztül kerüli a német háborús felelősséggel kapcsolatos provokatív kérdéseket. Mikor pedig a befejezésben végül kényszeredetten megemlíti Jonest és Geisst, elhessegeti őket, akár a bosszantó legyeket.” Végül pedig mások szemére veti, hogy a háború kirobbanásáért egyetlen országot tesznek felelőssé! Nigel Jones ellenérvvel vág vissza Clarknak – vajon nem egyetlen ország felelős a II. világháborúért? –, majd ironikusan folytatja: „Egyenlő felelősség? Nem éppen. Clark narratívájának középpontjában nem az erős Németország, hanem a kis, tengeri kijárat nélküli balkáni ország áll, mely nemrégiben szabadult fel az Oszmán Birodalom hatalma alól (...) az 1990-es évek jugoszláv háborúi miatt ismét konvencionálisan démonizált (...) kis Szerbia.” Nigel megkérdőjelezi továbbá, hogy Clark hatást ér el azzal, hogy – az 1903-as fordulatra hivatkozva – azt

12 Mombauer, 2014. Hivatkozik Sean McMeekin említett munkáira, valamint a következőkre: Clark, 2012; MacMillan, 2013; Schmidt, 2007.

13 Würthle, 1974; Remak, 1971.

14 Bjelajac, 2014. 202–203. A következő írás alapján: McMeekin, 2012.

szuggerálja, miszerint „egy félig barbár gengszterállamról van szó, ahol a tisztikar (négy tiszt! – M. B.) civilizációs szintjét, Európa rémületére, a népszerűtlen uralkodó, Sándor király és Draga királyné felnégyelésével mutatta meg, mely kegyetlenség a francia forradalmárokat is megszégyenítené”.¹⁵

Egyes „új” interpretációk fenntartásához szükség volt számos, az évek során feltárt forrás félretolására és a kritikák elhallgatására, melyeket bizonyos, a háború idejéből és a két világháború közötti korszakból származó cikkekkel és a kortársak vagy résztvevők könyveivel szemben a maguk idejében joggal megfogalmaztak. Egyes állítások alátámasztása érdekében nem tették lehetővé, hogy az olvasók megismerjék a források teljességét, az állami dokumentumokat, amelyek pedig teljesen egyértelműek és cáfolják az említett konstrukciókat. Azokat, amelyek például bizonyítanak, hogy Szerbia egészen 1914. július 25. kora délutánjáig (a válasz határideje aznap 18 órakor járt le) kész volt az osztrák–magyar ultimátum feltétel nélküli elfogadására, hogy az utolsó pillanatban nem volt ezzel szembeni orosz felbujtás. A dokumentumokat, melyek a koncepciónak az ellenkezőjét bizonyítják, egyszerűen módosították.¹⁶

¹⁵ Bjelajac, 2014. 206–207.

¹⁶ Clark, 2012. 461–462. Clark ezen elméletének alátámasztására kihagyja a következő mondatrészt a Pašić által július 25-én a szerb külföldi követségeknek küldött táviratból: „a lehető legnagyobb mértékben”, s kihagy egy teljes mondatot is: „A szerb kormány reményei szerint az osztrák–magyar kormánynak, hacsak nem akar mindenáron háborút, a szerb választ teljes mértékben kielégítő válaszként kell elfogadnia.” (A távirat teljes szövege: *DSPKS*, VII/2. 654–655. 537. dok.) Clark az alábbi megfogalmazással él: „Pašić július 25-én táviratot állított össze a szerb képviselőknek, miszerint a válasz »minden pontja békéltető lesz« és »teljes mértékben ki fogja elégíteni« Bécsset.” („Pasic composed his telegram 25 July to the Serbian missions declaring that Belgrade intended to send a reply that would be ‘conciliatory on all points’ and offer Vienna ‘full satisfaction’.”) Clark ehhez hasonlóan elhallgatja Crackanhorpe belgrádi brit ügyvivő július 25-i (12.30) Grey miniszternek küldött táviratának lényegét, és saját kombinációt hoz létre. A szerbek állítólagosan nemcsak hogy mindent elfogadtak, de készek voltak az 5. és 6. pontok figyelembevételére is, melyekben a nyomozásra vegyes bizottságokat követeltek, a feltételük a nemzetközi jog tiszteletben tartása lett volna. Clark azt írja, hogy a Pašić táviratáról kidolgozott interpretációját a brit távirat is megerősíti. („...dispatched just after midday on 25 July, confirms that at this point the Serbs were even willing to accept the notorius points 5 and 6 calling for a mixed commission of enquiry, provided that the appointment of such commission can be proved to be in accordance with international usage.”) Ismét inszinuációval él, és bizonyos részeket kiragad a kontextusból. Clark nem közli a brit távirat fontos részét, amely arról szól, hogy a válasz békés hangnemű lesz és az osztrák–magyar követeléseknek *olyan mértékben, amennyire az lehetséges*, eleget fognak tenni... („...will be drawn up in the most conciliatory terms and will meet Austrian demands as large measure as it possible... Servian Government declare themselves ready to agree to mixed commission of enquiry, provided that appointment of such commission can be proved to be in accordance with international usage. ... Opinion of Servian Government is that, unless Austrian Government desire war at any cost, they will accept full satisfaction offered in Servian reply.”) Ha megvizsgáljuk a 18 órakor leadott szerb választ, láthatjuk, hogy összhangban volt az előzővel, „váratlan” változtatásra nem került sor.

Szerb nemzeti mozgalmak, szervezetek és Belgrád

Aki figyelmesen követi az I. világháború okairól folyó történészvitát, és maga is foglalkozik Szerbia és Jugoszlávia történetével, annak bizonyosan feltűnik, hogy visszatértek olyan állítások és interpretációk Szerbia és a Balkán 20. század eleji szerepéről, melyek a megjelentetett forrásokkal és az 1990-es évek előtt kiadott, elismert monográfiákkal sincsenek összhangban.¹⁷ A szerb kiadók is hozzájárultak a kritikai vitához, a témában író számos hazai és külföldi szerző (Fritz Fischer, Max Hastings, Christopher Clark, Annika Mombauer, Sam Shepard és mások) műveit szerb nyelven is kiadták.

Az I. világháború okairól szóló korábbi magyarázatokat, melyek szerint a konfliktust a nagyhatalmak geopolitikai és gazdasági érdekellentétei váltották ki, egyes történészek, ahogyan azt már említettük, elvetik, az elsőrendű oknak az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia érdekellentéteit tartva a Balkánra irányítják a figyelmet. Ezen viszonyokkal kapcsolatban a nemzetközi historiográfiában eddig is voltak pontatlanságok. Ennek oka részben a szerb (jugoszláv) történetírás elégtelen ismerete, részben pedig, hogy nem jutottak hozzá a levéltári forrásokhoz. A „nagy történelmet” gyakran a nagyhatalmak szempontjából írják, ahol nincs helyük a kis nemzeteknek és a „mellékes” témáknak.

Napjainkban, az I. világháború okairól szóló eddigi tudományos nézetek revíziójára tett kísérletek idején, Szerbia szerepe és történelme a témával foglalkozó szinten minden szerzőnél megkerülhetetlenné vált. Érdemes kiemelni bizonyos kérdéseket, melyek körül a legtöbb ellentmondás kialakult. Szerbiának azt róják fel, hogy területén titkos nacionalista szervezetek alakultak, s innen zajlott a konspiráció „exportja”. Azaz, ha nincs Belgrád, nincs jugoszláv vagy szerb mozgalom a Monarchiában. Tehát nem a szerbek és a délszlávok fordultak segítségért Belgrádhoz, s tekintettek arra megmentőjüként, hanem Szerbia tett meg mindent expanzionista programja megvalósításáért. Mindemellett gyakran szándékosan hallgatják el aényt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának teljes ideje alatt problémás viszonyban volt majdnem minden nemzetével, s területén irredenta célokat megfogalmazó mozgalmak és titkos szervezetek alakultak. Az okkupált Bosznia-Hercegovina kapcsán jelen van a Monarchia civilizátori szerepéről szóló apológia.¹⁸ A sarajevói merényletről szóló egyes írásokban tapasztalható a tendencia, mely szerint arra egy nemkívánt esemény okaként (Clark, McMeekin), nem pedig annak ürügyeként vagy eszközeként tekintenek. Egyesek szerint a Monarchiának megvolt minden „morális

17 Ćorović, 1936; Đorđević, 1962; Dedijer, 1966 (angolul 1967, franciául 1969); Mitrović, 1981, 1984 (angol kiadás: 2007); Mitrović, 1985. 9–53. (bevezető tanulmány Fischer könyvének szerb kiadásához); Ekmečić, 1973, 1987, 1989; Popović, 1977 (kibővítté Popović, 2007); Stanković, 1984, 1985; valamint az 1980 óta megjelenő többkötetes külpolitikai forráskiadvány: *DSPKS*.

18 Az apológiában a legmesszebb Clark ment. Szerinte a Monarchia célja, hogy 1914-re Bosznia-Hercegovina olyan fejlettségi szintet érjen el, ami hasonló lesz, mint a kettős monarchia többi területén. Ld.: Clark, 2012. 73–75. „In short, the Habsburg administration treated the new provinces as showcase whose purpose was to ‘demonstrate the humanity and efficiency of Habsburg rule’; by 1914, Bosnia and Herzegovina had been developed to a level comparable with the rest of the double monarchy.” Erre rögtön kritikusan reagált Maria Todorova. Todorova, 2013.

joga” ahhoz, hogy reagáljon az agresszív szerb nacionalizmusra, a területén végrehajtott terrorcselekmények megtorlására. A szerb kormányt a merényletért felelőssé tevő vélemények széles síkon mozognak: van, aki szerint az összeesküvés kapcsán „megbocsáthatatlan nemtörődomsége” miatt felelős (Gerd Krumeich), mások szerint tudomása volt a merényletről, és a megakadályozásáért semmit sem tett (Friedrich Würthle, Sean McMeekin, Christopher Clark, Margaret MacMillan),¹⁹ sőt van, aki egyenesen azzal a váddal áll elő, Szerbia állt a merénylet hátterében. Természetesen vannak olyan interpretációk is, melyek a szerb kormányt nem hozzák összefüggésbe a merénylettel (Jean-Jacques Becker, Jean-Baptiste Duroselle, Nail Ferguson). Ha Szerbia hivatalos álláspontjáról van szó, meglepő, hogy mennyire mellőznek mindent, amit Szerbiának a Monarchiával való rövid és hosszú távú viszony javítására vonatkozó erőfeszítéseiről tudunk. Szerbiának a kimerítő háborúskodást követően békére, és az élet és az állam konszolidációjára volt szüksége az új területeken. Tény az is, hogy tartottak attól, hogy Ausztria–Magyarország egy nemkívánt incidenst a Szerbiával való leszámolás ürügyeként használhat fel.

Nem ritka eset, hogy az Ifjú Bosznia szervezetet úgy állítják be, mint amelyet a másik titkos szervezet, a Fekete Kéz (Egyesülés vagy Halál) hozott létre, és állítják, hogy az toborozta az összeesküvőket is. A legdrasztikusabb példát az az állítás jelenti, ami szerint a „terroristákat” (a merényletöket) maga Nikola Pašić képezte ki (Kati Marton). Az új irányzatok legkiemelkedőbb szerzőinek (Clark, McMeekin) interpretációi szerint a merényletet minden kétséget kizáróan a Szerb Vezérkar Hírszerzőszolgálatának vezetője, Dragutin Dimitrijević Apis szervezte meg. Ám mivel minden titokban zajlott, írja Clark, Apis, a merénylet mögött álló kulcsfigura a dokumentumokat elégette, a titkos szervezeteknek a kormánnyal és a hivatalos körökkel meglévő kapcsolatai pedig ugyancsak titkosak voltak, s azok után nem maradt írásos nyom.²⁰

Az eddigi legfantáziadúsabb interpretáció McMeekiné. Ő (tévesen) azt írja, „ismert tény”, hogy az Ifjú Bosznia hat összeesküvője, illetve Princip nem önállóan tevékenykedtek, hanem a Fekete Kéz befolyása alatt álltak. A bizonyítékok: „Azt, hogy Apis tudott az összeesküvésről és támogatta azt, maga az emigráns szerb kormány által lefolytatott bírósági eljárás eredményei is megerősítik, hiszen Apist 1917-ben Szalonikiben bíróság elé állították, s miután a bűntettet beismerte, kivégezték.” A történész azt az alaptalan véleményt sugallja, azzal, hogy minden felelősséget Apisra hárítottak, elterelték a figyelmet a kellemetlen tényről, miszerint más szerb vezetők is részt vettek a merénylet kitervelésében, illetve legalábbis semmit sem tettek a megakadályozására, valamint hogy Apis csak áldozati bárány volt. Miután

19 Hans Übersbergernek a két világháború közötti *Kriegsschuldfrage* (1931) német lap hasábjain megjelent állításához hasonlóan, miszerint „a sarajevói merényletet Belgrádban készítették elő, a szerb kormány tudtával és részvételével, mely annak megakadályozásáért semmit sem tett”. Erre még akkor válaszolt Velizar Janković miniszter: „A háborús felelősség kérdése. Egy tendenciózus kampány.” *Politika* 1931. július 9., 1–2.

20 Clark, 2012. XXIII. „The Serbian organizations linked with assassination at Sarajevo were extremely secretive and left virtually no paper trail. (...) Dimitrijević (...) a key figure in the plot to assassinate (...) Ferdinand at Sarajevo, regularly burned his papers.” (Sic!) Miért találtak akkor náluk oly sok mindent a letartóztatásukkor? (M. B. megjegyzése.)

az összeesküvés részletei Belgrádban az 1920-as években kezdtek világossá válni, néhány jól értesült kételkedett Apis – s így a félhivatalos Szerbia – bűnösségében. Napjainkban nincs olyan komoly történész, aki abban kételkedne.²¹ Ez az interpretáció önkényes. Apis a bíróságnak küldött levelében azt írta, hogy Rade Malobabić (a titkosszolgálat ügynöke) közreműködésével szervezte meg a merényletet. A szerb vezetés azt gyanította Malobabićról, hogy osztrák kém, ezért halálbüntetés fenyegette. Apis meg akarta menteni Malobabićot és Muhamed Mehmedbašićot. Ez az ügy nem került elő a bíróságon, és Apist ezért nem is ítélték el. Amiért elítélték, az a régens elleni merénylet és államcsíny kísérlete volt. Szintén önkényes az értékelés, miszerint komoly történészek nem kételkednek Szerbia felelősségében. Jean-Jaques Becker például komolytalan történész lenne?

E helyütt kell emlékeztetnünk arra, hogy az osztrák–magyar hatóságok az 1914-es sarajevói nyomozás és az ultimátum előkészítése során is bizonyítékot kerestek arra, hogy a merénylet előkészítésében részt vett a Narodna odbrana (Nemzeti Védelem) szervezet. Az 1908-ban, az annexió válság idején alapított nyilvános szervezet 1909-től a szerb kormány döntése értelmében kulturális munkával is foglalkozott. Székhelye Belgrádban volt. Az osztrák–magyar diplomaták jól tudták, hogy a Fekete Kéznek konfliktusa van a kormánnyal, és nehéz lenne összeköttetést feltételezni a kormány és a Fekete Kéz egykori összeesküvőkből verbuválódott tagjai között (Milan Ciganović, Vojislav Tankosić). Erről a szervezetről már a kezdetektől, 1911-től tájékoztatták Bécsset. Ezt a történetírást már régen megállapította.²²

A sarajevói per, majd a Banja Luka-ihoz (1916) hasonló többi politikai per során mindvégig hangsúlyozták a Narodna odbrana szerepét, ennek célja továbbra is a Szerbiának küldött ultimátumban szereplő bizonyítékok megerősítése volt. Vladimir Ćorović történész a következőket írja: „Azáltal, hogy az egész szerb ideológiát a Narodna odbrana befolyásából vezették le, illetve azzal az elmélettel, hogy minden mozgalmat az irányított volna, a vádirat és a bíróság is komikus helyzetbe került, ott kerestek kapcsolatokat, ahol azok bizonyítása kronológiailag sem volt le-

21 „The basic outlines of the Sarajevo conspiracy are well known today. (...) Princip did not act alone. The assassin and his six accomplices (...) belonged to Young Bosnia, an offshoot of the Black Hand. (...) That Apis knew off and supported the plot was established in a legal sense by Serbia's own government-in-exile, which put Dimitrijević on trial at Salonica in 1917 and executed him after he openly confessed to the crime. (...) In part, the scapegoating of the intelligence chief may have been designed to deflect unwelcome attention away from other Serbian leaders' complicity in planning (or at least not doing anything to prevent) the Sarajevo outrage. Since details tracing threads of the conspiracy to Belgrade began emerging in the 1920s, few informed observers have doubted Apis's – and thus semi-official Serbian – culpability in the crime. No serious historians do today.” McMeekin, 2011. 42. Bizonyítandó, hogy Pašić tudott az összeesküvésről, McMeekin Sidney B. Fay amerikai történész és Luigi Albertini háború előtti írásaira hivatkozott. McMeekin, 2013. 408. Vö. Fay, 1928; Albertini, 1942–1943.

22 Barbara Jelavich megjegyzi, hogy szándékosan kerülték a Fekete Kéz említését: „The specific issue to be addressed here is why the Habsburg authorities failed to implicate one organisation (...) Black Hand.” (Jelavich, 1991. 133.) Magától adódott a válasz: tudták, hogy konfliktusa van a szerb kormánnyal: „Narodna Odbrana was particularly attacked, because some of the activities of that organization were known. In fact, the weakness of the Habsburg explanations of why they needed to adopt a strong policy toward Serbia lay in this lack of specifics. Their officials could not provide concrete evidence either of an officially sponsored Serbian conspiracy, or even that in spring 1914 the Serbian government had encouraged terrorist activities.” (Uo. 141.)

hetséges. Amint az közismert, a Narodna odbrana az annexióra adott válaszként jött létre, 1909 során szerveződött meg; a Prosvjeta kulturális-művelődési szervezet pedig 1902-ben alapították. A vádiratban mégis azt állítják, hogy Bosznia-Hercegovinában a szerb egyesületek létrehozása és működése a Narodna odbrana elképzelései szerint zajlott, s központjuk is a Narodna odbrana mintájára alakult, s ez volt a szarajevói Prosvjeta »kulturális« (idézőjel az eredetiben – M. B.) szervezet.” (A vádirat 31. oldala.) E felfogást követve a vádiratban hangsúlyozzák, hogy a szervezet „a »szerb« nyelv, a »szerb« vallás és a »szerb« zászló hivatalos elismerését célzó törekvéseire nem lehet úgy tekinteni, mintha azok kizárólag csak a szerb különállás és nemzetiség megőrzésére irányulnának – amit egyébként egyik fél részéről sem kérdőjeleztek meg (Sic! – M. B.) –, hanem az aprólékosan kidolgozott nagyszerb propaganda egyik legfőbb eszközét jelentik. (Vádirat 31. oldal.) Ezt a megfogalmazást az ítélet is átvette (71. oldal). Az ügyet szándékosan hamisan állították be. Boszniában mi sosem a »szerb« megnevezésért küzdöttünk (a nyelvet hivatalosan »boszniaiak« nevezték), hanem a »szerb-horvát« név bevezetéséért a nyelv képtelen, tartományról való elnevezésével szemben. Ehhez hasonlóan nem a »szerb«, hanem a »szerb-pravoszláv« vallás megnevezésért harcoltunk a »görögkeletivel« szemben; ezen a kérdésen pedig a szerb egyházi-oktatási autonómia bevezetésével 1905-ben már túl voltunk, tehát ez is a Narodna odbrana törekvése volt. (...) Vagyis a bíróság tehát arra törekedett, hogy felerősítse, miként üldözte a Narodna odbranát, illetve hogy annak működését minél sokoldalúbbnak állítsa be.”²³

A vádirat tárgya inkriminálás volt – „a nemzeti tudat erősítése”. Felsorolták a tényeket, miszerint „könyveket hoztak be”, melyekben Lázárról, Dusánról, Koszovóról, a bevándorlásról szóló történetek voltak. Az ügyészség arra kívánt rámutatni, hogy ezekben a könyvekben az egykor Dusán birodalmához tartozó azon szerb-lakta területeket tárgyalták, melyeket nem szabadítottak fel. „Ezzel terjesztették a szerb lakosság körében a gondolatot, miszerint ők is az egységes szerb nemzet tagjai, és minden szerbet olyan [nemzetiségűnek] kell tekinteni, mint a Szerb Királyságban élők.” Így definiálták a Narodna odbrana által terjesztett ideológiát.²⁴

Ćorović észrevételeit kiegészíthetjük azzal, hogy a szerbeknek 1907-ig nem volt szervezett politikai pártjuk, volt azonban 396 kulturális, sport- és nemzeti-szakmai egyesületük. 1905-ig alapvetően minden egyesületnek vallási jellege volt. Az említett Prosvjetának (1902) csak a városi településeken voltak szervezetei, a falvakban az öntudatot a papok és tanítók terjesztették. Az egyesületek keresztelő ünnepeket tartottak, azok során olyan dalokat énekeltek, mint amilyen az „Újra miénk lesz Prizren” kezdetű. A „Koszovói csata” című darabot Mosztárban 1879 és 1910 között 220 alkalommal játszották. Ugyanebben a városban szervezte meg Gusle nevű énekkarát Aleksa Šantić költő. A szerb Sokol szervezetnek Szarajevóban zsupája volt, 1600 taggal. Napjainkban, mikor egyesek azt akarják bizonyítani, hogy a fordulatot a Monarchiához fűződő kapcsolatokban az 1903-as véres dinasztiaaváltás hozta el, emlékeztetnünk kell arra, hogy I. (Obrenović) Sándor király nemcsak támogatta a szerbek és

23 Ćorović, 1936. 195–196.

24 Uo. 195.

a muszlimok együttműködését (a török kormány beleegyezésével 1902-ben Slavonski Brodban szerződést kötöttek), de például Dušan Jeftanovićnak kulturális munkára 92 ezer frankot adott (1901–1903). A király indoklása szerint segíteni kell, ennek elmulasztása azt jelentené, hogy „Szerbia lemond a nemzeti eszményekről”.²⁵ A kulturális munka támogatásának politikáját 1903 őszétől Pašić is követte. 1905 januárjában az osztrák–magyar küldöttség minderről értesült.²⁶

Az ultimátum

Egyes művekben különösen az úgynevezett orosz támogatáshoz ragaszkodnak, aminek hatására Szerbia nem volt hajlandó eleget tenni a július 23-i mérsékelt ultimátumnak. Ezen állítások szemmel láthatóan nem térnek el a *Berliner Monatshefte* című lapban 1936-ban megjelentektől, az abban kifejtett elmélet értelmében a Pétervárról július 25-én érkező utasítások voltak sorsdöntőek, különösen pedig az értesítés, ami szerint Oroszország fegyveres segítséget nyújt Szerbiának. A cikkben azt állítják, hogy ez hatással volt a szerb kormány aznap 15 órai döntésére, miszerint az Osztrák–Magyar Monarchia követeléseit nem fogadják el maradéktalanul. Ugyanezen ülésen állítólagosan megszerkesztették a mozgósításról szóló parancsot is.²⁷ Ezen állításokat újabban Mark Cornwall történész kérdőjelezte meg, s azok gyökereit Luigi Albertini írásában vélte meglegelni.²⁸ A Miroslav Spalajković pétervári szerb követ által küldött táviratok, valamint a Vaszilij Strandman orosz ügyvivő által 1914. július 25-ig kapott korabeli táviratok és utasítások gondos újraolvasása alapján a szerb kormány nem vehette biztosra, hogy egy esetleges agresszió esetén Oroszország mozgósítással és feltétel nélküli támogatással fog reagálni. Az orosz cár Sándor régens július 24-i felhívására küldött válaszát tartalmazó levél csak július 28-án, a hadüzenet után érkezett meg Szerbiába. Péterváron úgy értesültek, hogy a hadsereg nem rendelkezik a védelemhez szükséges forrásokkal, ezért Szerbiának azt tanácsolták, hogy ne mutasson ellenállást, hadseregével vonuljon vissza és védelemért forduljon felhívással a nagyhatalmakhoz. A szerb ügy ily módon igazságos ügy lesz a világ előtt.

Fontos felhívni a figyelmet Spalajković Belgrádnak küldött táviratának egy részletére, melyben azt közli, hogy milyen tanácsot kapott Szazonov orosz minisztertől: „Az orosz külügyminiszter tehát feltételesen a következő tanácsot adta nekünk: amennyiben nem tudjátok magatokat megvédeni, úgy ahhoz hasonlóan járjatok el, ahogyan tavaly a bolgárok. Ez kiváltaná az összes nép felháborodását A[usztria]–Magyarországgal szemben. Ő ennek értelmében minderről táviratozott a belgrádi ügyvivőnek. Elmondtam neki, hogy tanácsa akkor lenne praktikus, ha

25 *Istorija Srpskog naroda*, VI/1. 1983. 624. Bosznia-Hercegovinában 99 közművelődési egyesület, 72 testvéregyesület (könyvtárakkal és klubokkal), 64 Sokol társaság, 27 énekkar és a Szerb Nőegyesület 25 alszervezete működött, s mindez 1907 előtt.

26 Uo.

27 A *Berliner Monatshefte* írásai közül ld. különösen Czegka, 1936. 3–22.; Kizling, 1936. 189–224.; illetve ezen tanulmányról írt kritikát: M. J., 1936. 140–141.

28 Cornwall, 1995. 73., 77.

biztosak lennének abban, hogy Ausztria–Magyarország csak a határ menti területekre fog benyomulni, azt azonban nem engedhetjük, hogy országunk teljes területét feldúlják. Az ország valamely belső területén kellene megszerveznünk az ellenállást és felvenni a harcot. (...) *A miniszternek elmondtam: a háború elkerülésének egyetlen módja, hogy Oroszország Ausztria–Magyarország és Németország előtt világossá teszi, kénytelen lesz általános mozgósítást elrendelni, amennyiben a szerb–osztrák konfliktus rendezését nem adják át a nagyhatalmaknak, miként az 1909-ben is történt, mert a szerb kormány akkori nyilatkozata a nagyhatalmak műve, melyeknek a kizárólagos joga eldönteni, vajon Szerbia teljesítette-e az ezen nyilatkozatban szereplő kötelezettségeit, vagy sem. Ezt ma este eldöntik, és erről közleményt fog-nak kiadni.*²⁹

Amikor napjainkban is ragaszkodnak ahhoz, hogy az osztrák–magyar ultimátum mérsékelt volt, és „sokkal enyhébb az 1999-es rambouillet-i ultimátumnál”, legalább két tényt hagynak figyelmen kívül. Először is, az ultimátumot szándékosan úgy állították össze, hogy azt aligha fogadhatta el olyan ország, mely a korszakban szuverénnek tartotta magát. A másik tény, hogy Wladimir Giesl osztrák–magyar követ már július 7-én, a szerb válasza való tekintet nélkül, utasítást kapott a diplomáciai kapcsolatok megszakítására, ami a háború kitörésével járt.³⁰ A német magasrangú küldötteknek, Gottlieb von Jagownak és Arthur Zimmermann-nak július 22-én este betekintésük volt az ultimátum teljes tartalmába, ám ahhoz egyetlen megjegyzést sem fűztek. Az „elfogadhatatlan” ultimátum jellegéről a korábbi információk mellett említjük meg, hogy arról beszélve Alexander von Hoyos bécsi német nagykövet július 18-án este kifejezetten hangsúlyozta, hogy „az [ultimátum] feltételei olyanok, hogy egyetlen magára valamit adó állam, mely fenn akar maradni, azokat semmiképpen sem fogadhatja el”.³¹ Edward Grey brit külügyminiszter július 24-én Londonban, a német nagykövetnek hasonlóképpen értékelte azt: „Az állam, mely ilyesféle követeléseket elfogad, aligha sorolható a független országok közé.”³² Ennek ellenére a szerb válasz több mint udvarias volt.

A baráti vagy semleges országok fővárosaiban megfogalmazott értékelések figyelmen kívül hagyásával említünk meg két forrást. Németország belgrádi ügyvivője Berlinnek jelentette, hogy a diplomaták közössége miként látta a szerb választ: „Miután aprólékosan, nyugodt körülmények között kielemeztük a szerb választ, a nálam összegyűlt kollégák körében általános volt a meggyőződés, hogy Giesl báró túl hamar utazott el. Mindannyian úgy láttuk, hogy Szerbia meglehetősen messzemenően teljesítette a követeléseket, és ehhez képest osztrák–magyar kollégánk túl rövid határidőn belül elemezte ki a számára kézbesített választ. Mind-

29 DSPKS, VII/2. 648–649. (527. dok.) Ez a két részletben küldött távirat volt az egyetlen és az utolsó pétervári távirat, mely július 25-e, az ultimátum előtt érkezett. A távirat első része hajnalban, 4.17 órakor, a második 10 órakor érkezett meg.

30 Hastings, 2013. 45. „However the Serbs react to the ultimatum (then been drafted), you must break off relations and it must come to war.” Ugyanez szerepel: Röhl, 1995. 51. (Rauchensteiner, 1993. 75. alapján.) Ez a tény az ultimátumot egyébként a rambouillet-i ultimátumnál enyhébbnek tartó Christopher Clarknál is szerepel: Clark, 2012. 57., 467.; M. Bjelajac, 2014. 180.

31 Fišer, 1985. 49–50.

32 Uo. 54.

annyian úgy láttuk, hogy számunkra több időre lenne szükség, így arra jutottunk, hogy Giesl előre utasítást kaphatott arra, távozzon, ha, hogy így mondjam, az ultimátum nem menne le simán a torkukon. Időközben megjelentették a szerb választ, amiből kiderült, hogy jól sejtettük [hogy Giesl miért utazott el].³³

Hogy milyen volt az ultimátumra adott szerb válasz, azt a legjobban Vilmos német császár értékelte: „Most a háború minden oka megghiúsult.” Aztán, miként azt elmagyarázták neki, „a dolgok elmozdultak a holtpontról”, s neki a továbbiakban nincs ráhatása az események alakulására.³⁴ Vajon ez lehetett az oka annak, hogy a bécsi, pesti és berlini újságok nem jelentették meg a szerb választ?

Napjainkban még egy részlet válik kérdésessé, ez pedig a hadsereg mozgósításáról szóló döntés dátuma. Pontatlan adatokra támaszkodva állapítják meg, hogy a szerb mozgósítást 3 vagy 4 órával az ultimátum megválaszolása előtt hirdették ki, ami egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a szerb kormány tisztában volt azzal, választát nem fogják kielégítőnek találni. A nyilvánvaló igazság ezzel szemben az, hogy a mozgósításról a kormány harmadik ülésén döntöttek, úgy 19 óra körül, miután Giesl osztrák–magyar nagykövet bejelentette, a két ország megszakítja a kapcsolatait. Az iratot ezt követően állították össze, még július 25-én, 20 óra után írták alá, a rendeletet 21 órakor küldték el, nyilvánosságra pedig július 26-án hozták.³⁵

Mit tudott a szerb kormány a merénylet előkészítéséről?

Mint hogy az egyre nagyobb számú szakirodalom alapján nehéz követni, hogy a szerb kormány a maga idejében valójában mit is tudott hírszerzési szervei, illetve azon személyek tevékenységéről, akik nem álltak az ellenőrzése alatt, újra rögzítenünk kell néhány tény. Tudott-e a kormány a merénylet tervéről? Tudott-e arról, hogy a merénylő diákok Bosznia földjére léptek, ahogyan azt a világháború után írták? Volt-e valóban informátora Pašićnak a Fekete Kéz soraiban, aki tájékoztatta, és ő mégis hallgatott? Tájékoztatták-e őt saját szervei hivatalos úton, vagy Pašić számos támogatója saját elhatározásából nyújtott segítséget? A tiszték és a titkosszolgálatral együttműködő egyéb személyek tisztában voltak-e azzal, hogy Ferenc Ferdinánd elleni merénylőket kísérnek vagy pedig csak az addigi tevékenységüket folytatták, azaz titokban embereket és fegyvert vittek át a határon?

Dimitrijević Apis ezredes vallomását – írásos nyilatkozatát, amit nem akart, hogy a bíróságon ismertessék – az 1917-es szaloniki per során, melyben vállalja a felelősséget a sarajevói merénylet megszervezéséért, a történetírásban gyakran kész tényként kezelték, anélkül hogy az ezredes, illetve az erről később megemlékező ellenfeleinek indítékait elemezték volna. A történészek mindezt különbözőféleképpen interpretálják.³⁶

33 Mitrović, 1984. 151. (Griesinger, 1930. 839–840. alapján.)

34 Mombauer, 2005. 198–199.; Bjelajac, 2014. 176.

35 Bjelajac, 2014. 176–180.

36 Živanović, 1955; Mackenzie, 1989. Ld. a további vitás forrásokat: *Tajna prevratna organizacija*, 1918; Antić, 2010.

A kormánynak 1914 júniusában nem volt tudomása arról, hogy merénylet van készülőben, és a merénylők átlépték a határt. Június 4-én (az új naptár szerint) a határ menti rendőri szervektől értesültek arról, hogy „egy bejelentés szerint a határ mentén szolgáló tisztek... a napokban boszniai embereinken keresztül kísérletet fognak tenni arra, hogy jelentős mennyiségű robbanószert és fegyvert vigyenek át Boszniába. Előttem nem ismert, hogy erre vonatkozóan született-e határozat, amennyiben nem kapok ellenkező parancsot, az akciót megakadályozom.” Ezen jelentést Belgrádban június 6-án (az új naptár szerint) kapták meg. Ugyanezen dokumentumra június 12-én a következő utasítást írták: „A Podr(ini) körzet előljáróinak. Šabac. Elöljáró úr (Tucaković – M. B.)! A Bellügy] miniszter úrnak e hó[nap] 22/4. írt bizalmas levelére válaszolva, a Boszniába átvinni tervezett robbanószer és a fegyverek ügyében értesítem Önt, hogy Miniszterelnök Úr parancsa értelmében minden hasonló esetet meg kell akadályozni. Fogadja...”³⁷

A következő, június 14-i jelentésben a körzet előljárója, Tucaković arról számol be, hogy június 6-án 4 revolvert és 400 töltényt juttattak át a határon Boszniába. Badovinac falunál ugyancsak kísérletet tettek egy nehéz koffer átcsempészésére, ami a gyanú szerint fegyvereket és bombákat tartalmazott. A polgári szervek a határ menti szervektől megtudták (látták az írásos jelentést), hogy a határon való átjuttatást elrendelték, és a bőrpöndöt Bijeljínában Rade Malobabićnak, a titkosszolgálat emberének kellett átadni. Stojan Protić miniszter június 15-én tájékoztatta Pašić miniszterelnököt arról, hogy ismét elrendelte: „tegyenek meg mindent a fegyverek, muníció és robbanóanyagok ilyen módon történő átjuttatása ellen”. Pašić a dokumentumra a következőket írta: „Írjanak a hadügyminiszternek, akadályozzon meg minden ilyen cselekményt, mert az ránk nézve igen veszélyes. NPP.”³⁸

Mikor a kormány hirtelen megijedt attól, hogy bizonyos tevékenységek, melyekre nincs ráhatása, provokálhatják a Monarchiát, Protić iratának beérkezését követően a hadügyminiszteren keresztül az akció kivizsgálását kérte a Fővezérkar vezetőjétől. A miniszter már június 17-én megkapta a Drinai hadosztály jelentését, miszerint az áru határon való átjuttatásáról szóló parancsot a határ csapattal ötödik szakaszának parancsnoka adta ki, „aki Malobabić meghatalmazottal járt itt, akinek át kellett vennie a dolgokat Boszniában. Dimitrijević [Dragutin I. Uča, parancsokhelyettes]”. A dokumentum hátlapján a hadügyminiszter parancsba adta, hogy „a Fővezérkar vezetője adjon magyarázatot: miért adott parancsot a bombák Bosznia területére való juttatására. 1914. VI. 17.”³⁹

Dušan P. Stefanović miniszter 1914. június 17-i iratában kérdést intézett Putnik vajdához, érdeklődve, hogy „az előljáró a bombák Bosznia területére való juttatásával kapcsolatban adott-e ki parancsot”. Ugyanezen dokumentumban, június 18-án a vajda kérdést intézett az Operatív Osztály vezetőjéhez, „mivel nekem bármiféle fegyver és muníció Bosznia területére juttatásáról tudomásom nincs”. Ugyanezen a napon Živko Pavlović ezredes, az Operatív Szakasz előljárója távol-

37 DSPKS, VII/2. 290–291. (155. dok.) Felhívnam a figyelmet, hogy ezt a legkorábbi dokumentumot Tucaković írta alá, a későbbi dokumentumokat pedig Kosta Jezdić.

38 Uo. 337–339. A belügyminisztérium a külügyminisztériumnak.

39 Uo. 345–346. (212. dok.)

létében képviselője, Dragoljub S. Milojević vezérkari ezredes kérést intézett a Hírszerző Osztály vezetőjéhez, „hogy erről a kérdésről állítson össze jelentést, ha előtte bármi is ismert, mert én személyesen az ügyről semmit sem tudok. Képviseli... Drag. S. Milojević.”⁴⁰

A jelentésben – amely a később vitatottá váló eseménnyel kapcsolatban a háború előttről fennmaradt kevés dokumentum egyike – Dragutin Dimitrijević Apis Rade Malobabić titkosszolgálati háló fejlesztésére irányuló tevékenységét magyarázta, és amellett érvelt, hogy a futárokat el kell látni önvédelmi célú fegyverrel, mivel a helyzet romlása esetén a hátarátlépés és a jelentések átjuttatása rendkívül veszélyessé válik. Teljes mértékben kiállt Malobabić megbízhatósága mellett, akit néhai Milan Vasić és Dimitrije Pavlović őrnagyok ajánlottak, és akik még a Balkán-háborúk előtt együttműködtek vele. „Malobabić igen nehéz időszakokban kiemelkedő szolgáltatásokat tett, mikor Ausztria–Magyarország mozgósította hadseregét, és mikor Boszniában »rendkívüli állapotot« vezettek be.”

„Tavaly szeptembertől Malobabić úr nagy kedvvel, energiával és sikerrel munkálkodik a Fővezérkar megbízottjaként. Az általa küldött jelentések és teljes munkássága megérdemel minden elismerést, a Podrinjei körzet vezetője részéről tapasztalt gyanakvás a mai napig alaptalan. (...) emellett az egyike a szerb felségárulóknak, akiket Zágrábban börtönbe zártak. Mellesleg utolsó belgrádi látogatása során kapcsolatba lépett a Narodna odbrana tagjaival...”

Apis szerint a fegyverek átcsempészése Malobabić ötlete volt: „Néhány nappal ezelőtt Belgrádba hívtam Malobabićot az útbaigazítás és a munkaszerződés ügyében. Ez alkalommal különösen a bizalmasaink jelentéseinek határon való átjuttatásának megbízható útvonalairól egyeztettünk, főleg ami a legnehezebb helyzeteket illeti. Ekkor Malobabić felvetette azt, hogy a jelentések szállítóinak (a futároknak) és a fontos bizalmasoknak valamiféle önvédelmi fegyvereket kellene juttatni, és javasolta, hogy revolverekkel fegyverezzék őket fel. Én egyetértettem felvetésével, és megerősítettem szándékában, hogy négy revolvert vigyen magával, mégpedig a szükséges mennyiségű golyóval.” Apis a továbbiakban közölte, meggyőződése, hogy az ügyről annak titkossága miatt a hivatalos személyek közül is csak keveseknek kell tudni. Malobabić felhívta a figyelmet arra, hogy a Narodne novine nagy érdeklődést mutat Apis Vezérkarnak végzett munkája iránt. Apis azt állítja, hogy ezzel nem járult hozzá „boszniai lakosságunk felfegyverzéséhez”.⁴¹ A bombák átviteléről állítása szerint az ezredes semmit sem tudott. A jelentés végén a rendőrségi feljelentésekkel kapcsolatban Apis kérte az illetékes katonai szerveket, „hogyan tegyék meg a megfelelő lépéseket, és tájékoztassák a Narodna odbranát, amennyiben az jogosult a határon túli tevékenységre, hogy munkájával támogatnia és nem akadályoznia kell a Fővezérkar tevékenységét, valamint hogy tagjainak kíváncsisága a katonai hatóságok határon túli tevékenységével kapcsolatban nem helyénvaló, és ez túlmegy feladataik határain. Kérem, a rendőrségi szerveknek adjanak megfelelő utasításokat, hogy elkerülhetőek

40 Uo. 346–347. 214. dok. (Živko Pavlović ezredes családjával gyógykezelése miatt külföldön tartózkodott.)

41 A bombákat senki sem látta, a rendőri szerveknek az egyik szakaszvezető által a határon átvitt koffer súlya (!) alapján levont következtetésről értesítették.

legyenek a Fővezérkar számára káros következmények és meg lehessen akadályozni a munka során felmerülő szükségtelen sűrűlódásokat és vitákat.”⁴²

Eddig is tudvalevő volt, hogy a merénylők május 31-én lépték át a határt. Belgrádi barátjaik felhívták figyelmüket, hogy térjenek ki a szerb hatóságok elől. Dimitrijević Apis alezredes a jelentésben eltitkolta a tényt, hogy egy alkalommal, májusban, engedélyezte barátjának, Tankosić őrnagynak, hogy „hagyja a gyerekeknek, hadd próbáljanak meg valamit”, de kifejtette, hogy hírszerzőit a saját kérésükre fegyverezte fel, mégpedig négy Nagan típusú revolverrel. Ez megfelelt a valóságnak, erről tanúskodik a Dragomir Zdravković és fiai vasáruüzlet által kiállított elismervény, amit a letartóztatása idején, 1916-ban találtak meg nála, és amiről az eljárás során is kikerdezték. Ismételjük meg, hogy a merénylők Tankosićtól négy *Browning* pisztolyt és néhány régebbi típusú, hosszú idő (11 másodperc) alatt aktivizálódó bombát kaptak, ami teljesen alkalmatlan egy hasonló akció véghezvitelére. Apis eltitkolta azt a tényt is, hogy Đuro Šarac boszniai csetniket, a fiatalok ismerősét a merénylők után küldte, mégpedig azzal az üzenettel, hogy álljanak el a merénylettől. Az Ifjú Bosznia tagjai hallani sem akartak erről, mint ahogyan Tankosić őrnagy sem.⁴³ Végül felmerül egy igen logikus kérdés: ha valóban a titkosszolgálat (vagy a Fekete Kéz) szervezte a merényletet és mindenáron akarta, hogy az sikeres legyen, ez esetben a város közelében néhány próbálövést leadó, egyetlen bombát sem robbantó, ügyetlen diákok helyett nem háborúban edződött, boszniai önkénteseket küldött volna-e, akiknek nagy tapasztalata és felkészültsége volt? Apis utólagos (1917-es) beismerő vallomását, a merénylet megszervezésének elismerését egészen más motiválta. A cél az volt, hogy hírszerzőjét, Rade Malobabícot felmentsék a vádak alól, melyek szerint osztrák–magyar kém volt, hiszen azért halálbüntetés járt. Amennyiben Rade a végrehajtója volt, miért nem hajtotta végre a tettet, amire állítólagosan Apis ezredes rábeszélte?

Akart-e Szerbia háborút?

Végül felmerül a kérdés, vajon Szerbia 1914 júliusában akart-e háborút, s ezért alakított ki szilárd álláspontot az osztrák–magyar ultimátummal kapcsolatban, s reagált elutasítóan? 1914-ben a szerb kormány, a meghatározó politikai erők és a hadsereg sem kívánt háborúzni az Osztrák–Magyar Monarchiával. Előbb mondhatnánk, hogy tartottak attól és mindent megtettek annak érdekében, hogy a Monarchia ne találjon ürügyet a háború megindítására. Nikola Pašić 1913. október 29-i szkupstinai expozéjában „kezet nyújtott” az Osztrák–Magyar Monarchiának. A jó szándék megnyilvánulásaként „a kereskedelmi megállapodás revíziójáról” és „a keleti vasútról szóló megállapodás megkötéséről” beszéltek. A helyzet rendeződését akaró

42 DSPKS, VII/2. 363–366. (230. dok.) Apis a nyilatkozatot június 21-én írta meg, az előjáróhoz pedig a következő napon, Milivoj Zečević ezredes közvetítésével jutott el. Minden jel szerint a letartóztatása idején Apisnál megtalálták a nyilatkozattervezetet, ami valamivel terjedelmesebb volt, ám tartalma alapvetően azonos volt. Dedijer, 1966. 658–660.

43 Bjelajac, 2014. 55–62.

kormány 1913 végén követelte a határőrtiszti szolgálat eltörlését. A tiszteket, a Fekete Kéz azon tagjait, akik a háborúk előtt kapcsolatot tartottak fenn Bosznia-Hercegovinával, és titkosszolgálati hálózatot építettek ott ki, együttműködtek a Narodna odbranával, részt vettek az önkéntesek toborzásában, majd később azok háborúba küldésében is, ekkor átvezényelték a határ menti területekről, és más megbízásokat kaptak az ország belső területein vagy az új hatalom szerveiben. Az Osztrák–Magyar Monarchia ebből a csoportból többeket felelősségre vont a szarajevói és Banja Luka-i perek során (1916). Tény, hogy ez az 1913 előtti vagy az 1914 tavaszáig végzett tevékenységükre vonatkozott. Pašić egy későbbi tanúskodás (1926) szerint 1913-ban, Bukarestből való hazatérését követően „üzente a Narodna odbranának, hogy ne tegyen semmit Ausztria–Magyarország ellen”.

A számos politikust és elkötelezett hazafit adó családból származó Adam Pribičević is arról számol be, hogy Szerbia nem kívánt háborúba lépni. A háború után a tifuszban szenvedő bátyja, Milan meglátogatásának ürügyével Adam Belgrádba utazik, ahol megkapja Pašić utasításait. A szerb miniszterek, akikkel a Pribičević fivérek tárgyaltak, tartottak az osztrák–magyar háborús szándéktól, és úgy értékelték, hogy Szerbiának legalább tíz, ha nem több háborúmentes évre van szüksége. Úgy látták, hogy az oltalmazó Oroszországnak is kell még legalább négy év, hogy befejezhesse katonai reformját, ami után a Monarchia és Németország már nem provokálna támadást. „Ám ha 1914-ben meg is támadnak, diplomáciai helyzetünk sokkal erősebb lesz, ha nem adunk semmilyen ürügyet Ausztria–Magyarországnak, hogy megtámadjon. Ezért az az érdekünk, hogy a Monarchia déli területein normalizálódjon a helyzet. Önök tudják, hogy milyen érzékenyek vagyunk, ha Boszniáról van szó. Ám napjainkban nálunk nem korbácsolják fel az indulatokat Danilo Dimović ellen, aki egy szerb kormányzó párt létrehozásán munkálkodik. Ezért szükséges, hogy Horvátországban is törvényes állapotokat hozzanak létre” – mondta Ljuba Jovanović miniszter Adam és Valerijan Pribičevićnek, akik fivérük, Svetozar megbízásából keresték fel. Jovanović elmondta, hogy Pašić, Stojan Protić és Lazar Paču is egyetért vele ebben. Pašić elrendelte, Svetozar és a Horvát–Szerb Koalíció egyezzen ki Tiszával, hogy Horvátországban normalizálódjon a helyzet. „Szeptember második felében Zágrábba utaztam, értesítettem fivéremet a szerb kormány üzenetéről és arról, hogy Tiszával már novemberben megkötötték a paktumot” – írja Adam.⁴⁴

Szerbiának hiányzott 120 ezer puska, 60 ágyú, 300 ezer teljes egyenruha, 6000 ló, a szanitécek felszerelése. Hiányoztak a szükséges hitelek, hogy az 1912–1913 során kimerült hadsereget újra felszereljék. A Törökországgal és Bulgáriával vívott háború során mintegy 35 ezer tiszt és katona halt vagy sebesült meg. Az új területeken is meg kellett szervezni a hadsereget. Szerbia még 1914 februárjában hiába kért Oroszországtól 120 ezer puskát, 24 tarackot és 48 hegyi ágyút lövedékekkel. Áprilisban és májusban megismételték a kérést. Szerbia rettegve nézte a Monarchia bosznia-hercegovinai katonai aktivitását. Csak júniusra számítottak a Franciaországból érkező tüzérségi munícióra (1500 ládányi srapel és lőpor). A

44 Pribičević, 1999. 37–44.; Krizman, 1989. 10., 27., 34.

francia hitel jóváhagyását követően pedig még nem írták alá a szerződést a 24 nehéztüzérségi ütegről. Mindössze négy nappal a merénylet előtt a párizsi szerb követ jelentette, hogy Franciaország saját igényei miatt az elkövetkező 24 hónapban sem tudja küldeni a kért 200 ezer puskát. A szerb kormány július 2-án is sürgette, hogy adjanak konkrét választ arra, számíthat-e a fegyverekre. A tárgyalások július 23-án reménytelenül folytatódtak.⁴⁵ Sándor régens július 23-án este, az orosz követsegen tett látogatása alkalmával újra felveti a kért fegyverek ügyét, ám csak bizonytalan válaszokat kap. Oroszország a válság végéig nem kívánt fegyvert szállítani, hogy a többi hatalom ne vádolhassa agresszív politikával.⁴⁶ Az Oroszországból érkező első fegyverszállítmányok csak szeptemberben indultak útnak.⁴⁷

Az új területek megszervezéséhez, az utak és a vasúthálózat, valamint a Duna-híd megépítéséhez, a Romániával való kapcsolat kialakításához több békeévre lett volna szükség. A Montenegróval való egyesülésről folytatott tárgyalások megszakadtak (1914), mert Ausztria–Magyarország ellenezte azt, a Monarchiának vasúti koncessziókat kínáltak fel és tárgyalásokba fogtak, ígéretet téve arra, hogy 1917-től számára a kereskedelemben privilegizált helyzetet biztosítanak.⁴⁸

A bécsi szerb követ saját kezdeményezésére (1914. június 5-én) közölte a Bosznia-Hercegovináért felelős miniszterrel, Bilinskivel, hogy Ferenc Ferdinánd főherceg boszniai útja nem veszélytelen, mivel látogatása idején a szerb világ igen nyugtalan. Ezt a tényt nem használták ki a főherceg védelmére, propagandacélokra azonban annál inkább, mondván, „hogy a szerb kormány tudott a merényletről”, erről már a június 29-én megjelent bécsi, majd pesti újságok is így tudósítottak.⁴⁹ Pašić minderről értesült, s július 4-én arra kérte Jovanović küldöttet, hogy tájékoztassa, miről van szó. Jovanović elmondta, hogy saját kezdeményezésére cselekedett és beszélt bizonyos személyekkel. Az újabb kutatásoknak köszönhetően ma már tudjuk, hogy a titkosszolgálat zimonyi embere június 20-án (a dokumentum szerint június 17-én) értesítette a zágrábi rendőrséget arról, hogy egyes személyek a Monarchia területére léptek, leírták neveiket és kijelentették, hogy Ferdinánd veszélyben van.⁵⁰

Másfelől túl sok a bizonyíték arra, hogy a Monarchia akarta a katonai leszármolást, hogy érvénytelenítsék az 1913-as bukaresti megállapodást és elérjék: Szerbia többé ne legyen tényező a Balkánon. Erről részletesebben írt Andrej Mitrović történész *Prodor na Balkan. Srbija u politici Nemačke i Austro-Ugarske* (Balkáni behatolás. Szerbia Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia politikájában) című könyvében. A tervek az évtized elején kezdtek körvonalazódni. A Szerbia elleni háború megindítását sokszor indokolják a nagyhatalmi hitelesség bizonyításának vágyával, a Monarchia tekintélyének újra növelésére való törekvéssel ellenségeik és a szövetségeseik

45 DSPKS, VII/2. 195–196. (66. dok.), 248–249. (121. dok.), 375. (244. dok.), 448. (312. dok.)

46 Štrandman, 2009. 333–334., 346. Erről az okról a szerb felet nem értesítették. Štrandman volt Hartvig halálát követően a belgrádi orosz ügyvivő.

47 Popović, 1994. 68–70., 136–143.; Timofejev–Kremić, 2014.

48 Ld. részletesebben: Bjelajac, 2014. 28–41.

49 Bjelajac, 2014. 63–68. (A bécsi szerb követ Biliński miniszternél tett látogatásának rejtélye.)

50 Perišić, 2014. 128–129., 507–513. 12. dok. (Ugyanezen dokumentum színes fotóit és annak részleteit mindenféle vizsgálatnak alávetették.)

előtt egyaránt. Csak a harmadik helyen szerepelnek a belső politikai igények, valamint Szerbiának mint államnak a kiiktatása, területének csökkentésével és felosztásával, részeinek Bulgáriának, Romániának és más országoknak való ítélésével.

A „bűnbak” szelektált és stilizált képe (Szerbia és a szerbek) nem egy nap alatt, s nem a háború idején keletkezett, azt évekig építették, ami a Balkán áttrendezéséről szóló tervekkel párhuzamosan zajlott.⁵¹ A 20. század első éveiben több alkalommal próbáltak ürügyet találni a háború kiobbantására. Mikor végül sor került a sarajevói merényletre, azt kapcsolatba kellett hozni Szerbiával. A valós bizonyítékok hiánya ellenére megindított, a szerb kormány érintettségét bizonygató sajtókampány és diplomáciai akció célja az volt, hogy igazolja az „elfogadhatatlan ultimátumot”. A háború megindításáról szóló döntés már akkor megszületett, amikor még nem álltak rendelkezésre bizonyítékok azon személyek ellen, akik támogatták az Ifjú Bosznia akciót elhatározó tagjait.

Az osztrák–magyar külügyminisztériumban az agresszív politika egyik szószólója, Alexander von Hoyos gróf 1922-ben naplójába a következő bejegyzést írta: „Sosem hittem abban, hogy a főherceg ellen elkövetett merényletet mértékadó belgrádi és szentpétervári körök készítették elő és azt üdvözlék”, ám hozzátette, hogy „a gyilkosság a töltött revolver idő előtti elsülésének bizonyult”.⁵²

Fordította: Lukács B. György

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Albertini

1942–1943 Albertini, Luigi: *Le origini della guerra del 1914*. I–III. Milano, 1942–1943.

Antić

2010 Antić, Antonije: *Beleške*. Priredili: Dimitrijević, Bora–Ilić, Jelica. Zaječar, 2010.

Aslangul

2009 Aslangul, Claire: De la haine héréditaire à l'amitié indéfectible. Quelques images-symboles de la relation France-Allemagne, 1870–2009. In: *Revue Historique des Armées*, 256. (2009) 3–13.

Berghahn

1973 Berghahn, Volker R.: *Germany and the Approach of War in 1914*. New York, 1973.

Bjelajac

2013 Bjelajac, Mile: Novi (stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100. godišnjice. In: *Tokovi istorije*, 2013. 1. sz. 15–62.

2014 Bjelajac, Mile: *1914–2014: Zašto revizija? Stare i nove kontroverze o uzrocima Prvog svetskog rata*. Beograd, 2014.

⁵¹ Mitrović, 1981. 184–185.

⁵² Uo. 178.

Clark

2012 Clark, Christopher M.: *Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*. London, 2012.

Cornwall

1995 Cornwall, Mark: Serbia. In: *Decision for War, 1914*. Ed.: Wilson, Keith. New York, 1995. 55–96.

Ćorović

1936 Ćorović, Vladimir: *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*. Beograd, 1936.

Czegka

1936 Czegka, Eduard: Die Mobilmachung der europäischen Mächte im Sommer 1914. Serbien und Montenegro. In: *Berliner Monatshefte*, 14. (1936) 3–22.

Dedijer

1966 Dedijer, Vladimir: *Sarajevo, 1914*. Beograd, 1966.

1967 Dedijer, Vladimir: *The Road to Sarajevo*. London, 1967.

1969 Dedijer, Vladimir: *Sur la route de Sarajevo*. Paris, 1969.

Đorđević

1962 Đorđević, Dimitrije: *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911*. Beograd, 1962.

2000 Đorđević, Dimitrije: *Ožiljci i opomene*. Knj. III. Beograd, 2000.

DSPKS

1980 *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*. Knj. 7. sv. 1. 1/14. januar–30. april/13. maj 1914. sv. 2. 1/14. maj–22. juli/4 avgust 1914. Pried.: Dedijer, Vladimir–Anić, Života. Ured.: Samardžić, Radovan. Beograd, 1980.

Duroselle

2002 Duroselle, Jean-Baptiste: *La Grande Guerre des Français 1914–1918. L'incompréhensible*. Paris, 2002.

Ekmečić

1973 Ekmečić, Milorad: *Ratni ciljevi Srbije 1914. godine*. Beograd, 1973. (Újabb kiadások: 1990, 2014.)

1987 Ekmečić, Milorad: Impact of the Balkan Wars on Society in Bosnia and Herzegovina. In: *East European Society and the Balkan Wars*. Eds.: Király, Béla D.–Djordjević, Dimitrije. Boulder–New York, 1987. (East European monographs, 215.) 260–285.

1989 Ekmečić, Milorad: *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*. Beograd, 1989.

Evans–Pogge von Strandmann

1988 *The Coming of the First World War*. Eds.: Evans, Robert John Weston–Pogge von Strandmann, Hartmuth. Oxford 1988.

Fay

1928 Fay, Sidney Bradshaw: *The Origins of the World War*. New York, 1928.

Fischer

1961 Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918*. Düsseldorf, 1961.

1965 Fischer, Fritz: *Weltmacht oder Niedergang. Deutschland im Ersten Weltkrieg*. Frankfurt, 1965.

1967 Fischer, Fritz: *Germany's War Aims in the First World War*. London, 1967.

1969 Fischer, Fritz: *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*. Düsseldorf, 1969.

1973 Fischer, Fritz: *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914*. London, 1973.

1979 Fischer, Fritz: *Bündnis der Eliten. Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland 1871–1945*. Düsseldorf, 1979.

1985 Fišer, Fric: *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*. Beograd, 1985.

2014 Fišer, Fric: *Posezanje za svetskom moći. Politika ratnih ciljeva Carske Nemačke 1914–1918*. Beograd, 2014.

France–Allemagne

2009 France–Allemagne. In: *Revue Historique des Armées. Service Historique de la Défense*, 256. (2009).

Geiss

1966 Geiss, Imanuel: The Outbreak of the First World War and German War Aims. In: *Journal of Contemporary History*, 1. (1966) 3. sz. 75–91.

Griesinger

1930 Griesinger, J.: Die kritischen Tage in Serbien. In: *Berliner Monatshefte*, 8. (1930) 9. sz. 839–840.

Hastings

2013 Hastings, Max: *Catastrophe: Europe Goes to War 1914*. London, 2013.

Herwig

1997 Herwig, Holger H.: *The First World War Germany and Austria-Hungary 1914–1918*. London, 1997.

Istorija Srpskog naroda

1983 *Istorija Srpskog naroda*. Knj. 6. Mitrović, Andrej-Gavrilović, Slavko: *Od Berlinskog Kongresa do ujedinjenja*. Beograd, 1983.

Jelavich

1991 Jelavich, Barbara: What the Habsburg Government Knew about the Black Hand. Documents. In: *Austrian History Yearbook*, 22. (1991) 133–150.

Kaplan

1993 Kaplan, Robert D.: *Balkan Ghosts: A Journey Through History*. New York, 1993.

Kiszling

1936 Kiszling, Rudolf: Die Mobilmachung der europäischen Mächte im Sommer 1914. Österreich–Ungarn. In: *Berliner Monatshefte*, 14. (1936) 189–224.

Krizman

1989 Krizman, Bogdan: *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko–srpski politički odnosi*. Zagreb, 1989.

Krumeich

2014 Krumeich, Gerd: *Le Feu aux poudres. Qui a déclenché la guerre en 1914?* Berlin–Paris, 2014.

Langdon

1991 Langdon, John W.: *July 1914: The Long Debate, 1918–1990*. New York–Oxford, 1991.

M. J.

1936 M. J.: Mobilizacije Srbije i Crne Gore u Prošlom ratu. In: *Ratnik*, 8. (1936) 140–141.

Mackenzie

1989 Mackenzie, David: *Apis: The Congenial Conspirator. The Life of Dragutin T. Dimitrijević*. Boulder–New York, 1989. (East European monographs, 265.)

MacMillan

2013 MacMillan, Margaret: *The War that Ended Peace. The Road to 1914*. New York, 2013.

McMeekin

2011 McMeekin, Sean: *The Russian Origins of the First World War*. Cambridge, Mass., 2011.

2012 McMeekin, Sean: Christopher Clark, Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914. In: *History Today*, 62. (2012) 12. sz.

2013 McMeekin, Sean: *July 1914. Countdown to War*. New York, 2013.

Mitrović

1981 Mitrović, Andrej: *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*. Beograd, 1981. (Újabb kiadás: 2011.)

1984 Mitrović, Andrej: *Srbija u Prvom svetskom ratu*. Beograd, 1984.

1985 Mitrović, Andrej: Fric Fišer ili nemačko suočavanje sa istorijom. In: Fišer, Fric: *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945 godine*. Beograd, 1985. 9–53.

2007 Mitrović, Andrej: *Serbia's Great War 1914–1918*. London, 2007.

Mombauer

2002 Mombauer, Annika: *The Origins of the First World War: Controversies and Consensus*. New York, 2002.

2005 Mombauer, Annika: *Helmuth Moltke and the Origins of the First World War*. Cambridge, 2005.

2014 Mombauer, Annika: *The Debate on the Origins of World War One*. (www.bl.uk/world-war-one/themes/historicaldebates). 2014.

Perišić

2014 Perišić, Miroslav: *Sarajevski atentat. Povratak dokumentima*. Višegrad, 2014.

Popović

1977 Popović, Nikola B.: *Odnosi Srbije i Rusije u Prvom svetskom ratu*. Beograd, 1977.

1994 Popović, Nikola B.: *Srbija i carska Rusija*. Beograd, 1994.

2007 Popović, Nikola B.: *Srbija i carska Rusija*. Beograd, 2007.

Pribičević

1999 Pribičević, Adam: *Moj život*. Zagreb, 1999.

Rauchensteiner

1993 Rauchensteiner, Manfred: *Der Tod des Doppeladlers. Österreich–Ungarn und der Erste Weltkrieg*. Graz, 1993.

Remak

1971 Remak, Joachim: 1914 – The Third Balkan War: Origins Reconsidered. In: *The Journal of Modern History*, 43. (1971) 3. sz. 353–366.

Röhl

1967 Röhl, John: *Germany without Bismarck: The Crisis of Government in the Second Reich, 1890–1900*. London, 1967.

1973 Röhl, John: *1914: Delusion or Design? The Testimony of Two German Diplomats*. London, 1973.

1994 Röhl, John: *The Kaiser and His Court: Wilhelm II and the Government of Germany*. Cambridge, 1994.

1995 Röhl, John: Germany. In: *Decisions for War 1914*. Ed.: Wilson, Keith. New York, 1995. 27–54.

Schmidt

2007 Schmidt, Stefan: *Frankreichs Außenpolitik in der Julikrise 1914. Ein Beitrag zur Geschichte des Ausbruchs des Ersten Weltkrieges*. München, 2007.

Stanković

1984 Stanković, Đorđe: *Nikola Pašić, Saveznici i stvaranje Jugoslavije*. Beograd, 1984.

1985 Stanković, Đorđe: *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*. I–II. Beograd, 1985.

Štrandman

2009 Štrandman, Vasilj N.: *Balkanske upomene*. Knj. I. deo 1–2. Beograd, 2009.

Tajna prevratna organizacija

1918 *Tajna prevratna organizacija. Izveštaj sa pretresa u Vojnom sudu za oficire u Solunu, po beleškama vođenim na samom pretresu*. Solun, 1918.

Timofejev–Kremić

2014 Timofejev, Aleksej–Kremić, Darko: *Ruska vojna pomoć Srbiji za vreme Prvog svetskog rata. Zbornik građe*. Beograd, 2014.

Todorova

2013 Todorova, Maria: Outrages and their Outcomes. In: *Times Literar Supplement*, 4 January 2013.

Tuchman

1962 Tuchman, Barbara W.: *The Guns of August*. London, 1962.

Williamson

1991 Williamson, Samuel R.: *Austria–Hungary and the Origins of the First World War*. New York, 1991.

Wittgens

1996 Wittgens, Herman: Senator Owen, the Schuldreferat, and the Debate over War Guilt in the 1920s. In: *Forging Collective Memory. Governments and International Historians through Two World Wars*. Ed.: Wilson, Keith. Berghan, Oxford, 1996. 128–150.

Würthle

1974 Würthle, Friedrich: *Die Spur führt nach Belgrad. Die Hintergründe des Dramas von Sarajevo 1914*. Wien–München, 1974.

Živanović

1955 Živanović, Milan: *Pukovnik Apis. Solunski proces hiljadu devetsto sedamnaeste*. Beograd, 1955.

MILE BJELAJAC

THE ROLE OF SERBIA IN THE CURRENT HISTORICAL DEBATES ON THE ORIGINS OF THE FIRST WORLD WAR

The discussions and controversies on “war guilt” and the origins of WW I have been lasting for almost century now. Debates have not only been focused on scholar matters as ideological and political reasons have had considerable impact on the scholar field ever since. However, the once achieved consensus by historians over Fisher’s theses have been challenged recently by few historians. The new (old) claims that Germany or Austria–Hungary did not solely bear full responsibility for the outbreak of the WW I in July 1914 are welcomed today by certain European media and public. The new trends of revisionism have at least several common features: 1) actually no new pieces of evidence have been brought to the light by these works. Instead, the authors revive some interwar revisionists’ claims and arguments or misinterpret standard scholar accounts; 2) vehement rejection of the standard explanations how rivalry among the powers paved the road to the conflict, as well as why one or two among them calculated that summer of 1914 was suitable moment to settle accounts and regain dominance over the others; 3) in order

to endorse their new (old) thesis and findings, some authors put aside or brush away everything that could challenge once established arguments and unfolded evidences by the selective usage of sources; 4) behind the slogan that all sides bear equal share of responsibility in 1914, there is a tendency to put particular blame on Serbian nationalism and its Russian endorsement probably of actual political reasons.

When the supposed or even “decisive” role of Serbia is in question, the new wave put emphasis on several points. The authors have insisted that 1903 was the turning point when Serbia allegedly ceased to be Austria’s client and turned to Russia for the first time. In addition, that small country has persuaded its “Načertanije” as a “blue print” for its national goal from 1844 up to 1918 (Greater Serbia). There was no difference how Serbia handled national aspirations in the Ottoman South or in Bosnia and Herzegovina. Serbia was responsible for “exporting” nationalism and “terrorism” (Al Kaida style) and instigate its South Slav brothers on disobedience to the Monarchy. In other words no other national movement (inclusive Hungarian) has ever jeopardized Dual Monarchy, but South Slav. And “consequently” South Slav movement was not existing before 1903 (which is against facts). In addition, Serbian government was fully aware of the Sarajevo conspiracy and even was involved in planning (which cannot be proved unambiguously). For the purpose some authors do not hesitate to link Serbian Government and secret organization “Unification or Death” (Black Hand), (although there was a great rivalry between them for power). According to these authors, there is no doubt that colonel Apis was the mastermind behind the plot in Sarajevo and young Bosnians were simply the tools. Some writers also put that Young Bosnia was only offshoot of the Black Hand in spite latter was created well after youth movement in Bosnia. Further on, the revisionists claim that throughout the July Crisis Serbia allegedly adopted firm and rigid attitude towards Austrian (modest and acceptable) ultimatum because she was encouraged by Russia (France and Britain). Serbia willingly risked European war. On the other side Austria had every moral right on revenge.

To claim that “Serbia bore the greatest responsibility for the outbreak of WW I” and that “Serbian nationalism and expansionism were profoundly disruptive forces and Serbian backing for the Black Hand terrorists was extraordinary irresponsible” required many evidences to be put aside or brush away, on the first place all those dealing with Austro–Hungarian strategic planning on the Balkans or testimonies of the Austrians themselves.

Szerbiában a helyzet változatlan

Az I. világháború szerbiai megítélése
és a legújabb külföldi szakirodalom recepciója

A 2014-es év világszerte az I. világháború kitörésének százéves évfordulójára való megemlékezések jegyében telt, nem volt olyan hírközlési eszköz, amely ne foglalkozott volna az évfordulóval. Tekintettel Szerbia történelmi helyzetére, és figyelembe véve a közelmúlt eseményeit is, a szerb történetírás külön figyelmet érdemel. Ebben a cikkben a százéves évforduló kapcsán az elmúlt években íródott és megjelent szerb történeti munkák sajátosságairól kísérlünk meg összefoglalót adni: mit gondol, milyen új eredményekhez jutott és milyen új következtetéseket vont le 2014 őszéig a szerb történettudomány a világháború kapcsán, illetve miként reagál a külföldi szakirodalomra. Nemcsak tudományos körökben folyik azonban a történelem értelmezése, hanem a legszélesebb társadalmi csoportok is szívesen nyilvánítják ki véleményüket az egyes történelmi események kapcsán. Ez a sajátos „historiográfiai diskurzus” nem csupán szakmai körökben – folyóiratokban és monográfiákban – zajlik, hanem a sajtóorgániumokban, sőt a ponyvairodalomban is. A szerb nemzet történelmi emlékezete pedig a napi- és hetilapokban, illetve más színes kiadványokban napvilágot látó történelmi visszatekintésekből táplálkozik. Erre is reflektálni kívánunk.

A szerb történetírás új körülmények között

A szerb történetírásnak az elmúlt két évtizedben nehéz feladatokkal kellett megküzdenie. Itt elsősorban azokra a múltbéli meggyőződésekkel és sztereotípiákkal való küzdelemre kell gondolni, amelyek hozzájárultak, hogy a közös délszláv állam véres körülmények között bomoljon fel, valamint az 1990-es évek boszniai és horvátországi háborúihoz. Az egykori Jugoszlávia szétesését ugyanis – szabadon állíthatjuk – „historiográfiai alapozások” előzték meg. Ebben a szerb történészek nem voltak egyedül, de a háborúk következményeiért őket is erkölcsi felelősség terheli. A modern kori háborúk legsúlyosabb éveiben – a nemzetközi zárlat idején – úgy tűnt, hogy a szerb történészek között kialakult egy olyan informális történészgeneráció, amely olyan fiatal történészekből toborzódott, akik álláspontjaikkal, kutatási módszereikkel egyfajta „tudományos” tiszteletet tudtak kivívni maguknak. Elsősorban azért, mert az ifjabb nemzedék tagjai nem viselték magukon a háborút megelőző időszak történetírói tevékenységének erkölcsi súlyát, sem pedig a Szerb Tudományos Akadé-

mia tagjai által szerkesztett Memorandum megfogalmazásában nem vettek részt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyesek közülük két évtized múltán nem kerültek ennek a nemzeti stratégiaként megfogalmazott iratnak a hatása alá.

A délszláv háborúk után szembe kellett nézni azzal, hogy a szerb államiság – ha a Vajdaságot mint a kereteiben maradt, magas szintű autonómiával rendelkező tartományt nem vesszük figyelembe – már csak az 1914 előtti szerb állam területeire terjed ki. Ezért a szerb történettudománynak le kellett vetkőznie a „jugoszlávizmus” mázát, hogy a felszínre kerüljön az igazi szerb historiográfia. Ez a folyamat egyáltalán nem volt egyszerű, és még napjainkban is tart.

Az egyik hetilapban a szerb történettudományt az álnéven író szerzők a következőképpen jellemezték: „Nagyon nehéz ma a szerb történészeket valamilyen módon csoportokba osztani. Történetírói iskolák szerint a szerb történészeket német, francia, angol, orosz és amerikai iskolákba sorolhatjuk... A történészek egyes politikai csoportosulásokhoz való tartozása hatással van a tudományos munkásságukra is. Ennek következményeként a következő módon is besorolhatók: monarchisták, köztársaságiak, kommunistáknak, nacionalistáknak, Soros-ösztöndíjasok,¹ szabadkőművesek. [...] A legújabb politikai és gazdasági helyzet egy újfajta történésztípust nevelt ki: olyanokat, akiket valamelyik vezető politikai párthoz való tartozás magas posztokra juttatott különféle intézményekben. Ezek a személyek ma diplomataik vagy nagy állami vállalatok vezetői. [...] A szerb nép történelméről való írásmódot a következőképpen lehet jellemezni: nemzeti, kritikai, összegező, nemzetietlen és propagandista.”² A felosztás nem tudományos kritériumok alapján történt, de a nézetkülönbségek árnyalatait igen plasztikusan tükrözi, és nincs is olyan távol az igazságtól.

A Memorandum szemlélete

Az I. világháború kitörésének 100. évfordulóján a szerb történetírás szembeszáll minden olyan értékeléssel, amely a háború kezdetére okot adó szarajevói merényletet elkövető Gavrilo Principet nem a szerbség nemzeti hőseként, hanem egy terroristaszervezet tagjának minősíti. A világgal szembeszálló „historiográfiai diskurzusban” a szerb történészek azon generációja is színt vallott, amelyik a 20. század végén más pozíciókból értékelte a szerb történelem egyes jelenségeit, így az I. világháború kitörésének körülményeit is.

1986-ban, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia egyes tagjai által megfogalmazott, Memorandumnak nevezett, a szerb nép helyzetét elemző iratba is bekerült az I. világháborúról alkotott vélemény. A tervezet szerzői úgy látták, hogy a szerb nép nem tudott a „saját nemzeti történelmében támaszra találni, mert több mint fél évszázadon keresztül meg volt bélyegezve azzal, hogy a többi délszláv nép börtönőre volt. [...] Sok tekintetben maga a történelem is kérdésessé vált. Az a de-

1 Itt a szerzők azokra a tudósokra gondolnak, akik az egykor működő Soros Alapítványtól kutatásaikhoz pénzt kaptak, vagy a Budapesten működő Közép-európai Egyetem hallgatói voltak.

2 Kresović–Đurić Mišina, 2013.

mokratikus és polgári hagyomány, amelyért a 19. században Szerbia harcolt, és amit kiharcolt – a hivatalos történetírás szűkkeblűsége és nem tárgyilagos jellege miatt – a közelmúltig a szerb szocialista mozgalom árnyékában maradt.” A szerb polgári társadalom igazi kulturális és államszervezői tevékenységét elhallgatták, szűkkeblű, szegényes képet alkottak róla, hogy az így „eltorzítva senkinek sem szolgálhatott szellemi és erkölcsi támaszként, sem pedig nem válhatott a történelmi tudat őrzőjévé és megújítójává. A bosznia-hercegovinai szerbek és az egész délszláv fiatalság – amelyhez az Ifjú Bosznia (Mlada Bosna) is tartozott – becsületes és bátor felszabadító nézetei is hasonló sorsra jutottak...” Osztályideológiai szempontokból kiindulva háttérbe, az ausztro-marxisták, a nemzeti felszabadító mozgalom ellenségei mögé szorították őket.³

Ekmečić: „Sötétség lebeg felettünk”

Már 2013 őszén és telén is nyilvánvalóvá vált, hogy a szerb történészeknek, ezáltal pedig a szerb történetírásnak az I. világháború kapcsán nézetkülönbségei lesznek a környező országok és a nemzetközi nagyhatalmak történelmi iskoláinak képviselőivel. Mind Európában, mind pedig Amerikában jelentek meg olyan művek és tanulmányok, amelyekből arra lehetett következtetni, hogy a 21. század történetírása az új politikai erőviszonyokhoz fog igazodni. Az első, aki erre reagált, az egykor Szarajevóban, ma Belgrádban élő Milorad Ekmečić akadémikus volt, aki a Szerb Szocialista Párt *Pečat* című hetilapjának áttekintést írt *Sötétség lebeg felettünk* (Mrak lebdi nad nama) címmel.⁴

Ekmečić akadémikus szerint a háború kitörésével és a szarajevói merénylettel kapcsolatosan vannak újonnan felfedezett adatok, az összegezésre és a helyes következtetések levonására azonban még sokáig nem fog sor kerülni. Az előítéletek ugyanis, amelyek 1914 előttről származnak, annyira megterhelik a tudományt, hogy ezt a feladatot még sokáig nem lehet elvégezni, és így Szerbiát sem lehet megszabadítani az előítélettől, hogy ő a felelős az I. világháború kitöréséért. „Ezek az előítéletek olyan mélyek és általánosak, hogy csak azokat kezelik igazsággként.” Ekmečić felsorakoztatja a szarajevói merénylet kapcsán keletkezett elméleteket. Eszerint az rendőri összeesküvés, politikai merénylet vagy úgynevezett „magyar összeesküvés” volt. Utóbbi szintén a trónörökös meggyilkolását tervezte, de politikai merénylet keretében játszódnak volna le. A „magyar összeesküvés” a kettős monarchia keretein belül létező elégedetlenséggel hozható kapcsolatba, és a Monarchia további fennmaradásának útjairól szólt.

Ekmečić komolyan taglalja a magyar önállósodási törekvések megerősödését is. Véleménye szerint „a magyar önbizalom megnövekedéséhez nagymértékben hozzájárult a lakosság demográfiai növekedése. 1910 körül a magyarok először érik el a történelmük folyamán, hogy az elgondolt nagy Magyarország területén – Fiumétől a moldvai határokig – a magyar lakosság számaránya meghaladja az

3 *Memorandum*, 1986.

4 Ekmečić, 2013.

50%-ot. Az 1848-as forradalom idején népességük csak a harmadát tette ki. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az egyes területeken is ilyen arányú a többségük, de az étvágyuk, hogy a nemzeti határokat várakkal jelölték meg, mint amilyen a zimonyi Gárdos, valamint mindenütt a középkori határok mentén, a 20. században veszélyesen nőni kezdett. A közös kormányban a magyarok és az osztrákok nem viselkedtek mindig egyformán. Létezett bizonyos fokú ellentét abban a kérdésben, hogy Bosznia-Hercegovina a Monarchia melyik részéhez tartozzon, mert annak egyes részei a középkorban a Magyar Királyság kereteiben voltak.” Ilyen volt a horvátkérdés is. A legtöbb összetűzés azonban abból fakadt, hogy a magyarok és a délszlávok együttműködését milyen mértékben kellett a bécsi kormánynak a tudomására hozni. „Magyarország ebben az időszakban úgy néz ki, mintha égne, annyi volt a belső merénylet a magas állami tisztviselők és közéleti személyek ellen. [...] Más szóval, a merényletek hatásában a magyarok jobban hittek, mint a délszlávok, de ez a két növényi organizmus láthatatlanul ugyanazon föld alatti nedvekből táplálkozott. [...] A dolgok ilyen állása mellett a magyar és a szerb szabadkőművesek között is létezett együttműködés, ami 1909 és 1914 között megfoghatatlan. [...] Mindenesetre nincs olyan dokumentum, amely bizonyítaná, hogy a magyar és a szerb szabadkőművesek a merénylet előtt találkoztak volna...”

Szerinte téves az Ifjú Boszniát szervezetnek nevezni. Az egy önmagából fakadó mozgalom volt, és nem egy szervezet, amely a szerb nép egyesülését kívánta. Célja egy olyan tengelynek a létrehozása volt, amely elősegíti a délszláv állam létrejöttét. Mint minden más mozgalommal kapcsolatban, talán helyénvalóbb volna föltenni a kérdést: ki nem támogatta, mint azt, hogy ki tartozott hozzá. Ebben a programszerű írásában Ekmečić az Ifjú Bosznia létrejöttének okát Bosznia etnikai szerkezetének megváltoztatásában látja, s azt Andrássy Gyula miniszterelnökségének idejére vezeti vissza. Szerinte a Drina mentére betelepített muzulmán és katolikus lakossággal „a szerbek etnikai kontinuitását kellett megszakítani”. Majd a következőket állítja: „Nem lehet megérteni az Ifjú Boszniát, sem pedig bármilyen történetet elkezdni róla, mielőtt egy pillantást vetnénk arra a térképre, amely ennek az etnikai képnek a megváltoztatásáról tanúskodik, a katolikusok, különösen a németek javára. Látván ezeket a változásokat, a boszniaiak attól féltek, hogy a szemük láttára erősödik a német kisebbség. A városok utcáin mind többen beszéltek németül, és egyre szaporodtak a házak falain a német nyelvű kézműves és kereskedő cégtáblák...” Mindez mutatja, miért lázadtak az Ifjú Bosznia tagjai.

Ekmečić kiemelései azonban nemcsak a történelmi események ismertetésére szorítkoznak, hanem azoknak a téziseknek a nyomatékosítására is, amelyek a 20. század 90-es éveiben, a szerb nacionalizmus előretörésének időszakában az egykori délszláv államhoz tartozó országrészekben nemzeti alapú véres polgárháborúhoz vezettek. Erről vall többek között a következő állítás is: „A szerb néppel szemben egy történelmileg hosszan tartó, csendes népiirtás folyik. Ez a folyamat máig sem fejeződött be. Ez az oka annak, hogy ma a világ izgalomba jött annak kapcsán, ki a felelős az I. világháború kitöréséért. Sötétség lebeg felettünk.”

Ekmečić az I. világháború történetével foglalkozó, szerte a világban megjelenő tanulmányokat és más nyomtatott publikációkat nem tartotta sem toleráns-

nak, sem pedig tudományosan megalapozottnak. A versailles-i béke által létrehozott, Franciaország vezetése alatt álló demokratikus világrend felbomlása két Jugoszlávia megdöntését idézte elő. Az elsőét 1941-ben, a másodikét 1992-ben. „Mint 1914-ben, ma is sokan meg vannak győződve arról, hogy ezért a Mlada Bosna, a szerb kormány, a szerb nép és a mögötte álló állam a vétkesek. A nagy lármától a múlt történéseiből semmi mást nem lehet kivenni” – szögezte le Ekmečić.

A „paradigmaváltás” okai

2014 januárjában Miroslav Jovanovićnak, a belgrádi bölcsészettudományi kar rendes egyetemi tanárának elhalálása alkalmával közzétettek egy vele készített interjút.⁵ Ebben az interjúban Jovanović nemcsak arról szólt, hogy óvakodni kell a „kocsmái történetírástól”, hanem arra is rámutatott, hogy a történetírásban az I. világháború értékelése tekintetében sajátos „paradigmaváltás figyelhető meg”, amelyen a nyugati történészek igen szisztematikusan, alaposan és figyelmesen dolgoznak. Ugy vélte, ezt a megváltoztatott paradigmát a 2014 nyarára tervezett szarajevói megemlékezésen hozzák nyilvánosságra. Jovanović szerint „egy olyan folyamatról van szó, amelynek nem sok köze van a tudományhoz, annak ellenére, hogy ebben a folyamatban jelentős szerepük volt a történészeknek. Egy olyan általános folyamatról, amely elsősorban politikai, ideológiai és társadalmi téren érezhető, és amely a hidegháborús évek befejezéséből következik. Az ebből a háborúból vesztesként kikerült Oroszország és Szerbia szerepét felülvizsgálják, és ezért került sor a paradigmaváltásra. Ezért hangsúlyozzák ismételten Gavrilo Princip kapcsán Szerbia mint az első világháború előidézője jelentőségét, és Oroszország felelősségét, amely »Szerbia mögött állt.«” (Itt Jovanović Shean McMeekin *July 1914: Countdown To War* című könyvére és Christopher Clarkra gondol.)

Ez nem jelenti azt, hogy ez a paradigma az ezt megelőző időszakban nem volt jelen folytonosan a német és az osztrák historiográfiában, hanem csupán a pálya szélére szorították. A francia, az angol, az orosz és az amerikai historiográfia felfogása szerint a németek által tervezett összetűzés eredményezte az I. világháborút. Németországban a korábbi megítélés megváltozását Fritz Fischernek a Német Császárság felelősségét hangsúlyozó, 1960-as években megjelent tanulmányai jelentették, amely felfogás ezt követően általánosan elfogadottá vált. Jovanović attól is elzárkózott, hogy a szerb érdekek egyedüli védelmezőinek az oroszokat kiáltás ki. Szerinte Oroszország a szerb történelemben mindig jelen volt, és fontos helyet foglalt el azokban a pillanatokban, amikor Szerbiával, a Balkánnal kapcsolatban nemzetközi döntések születtek, de mindig saját érdekeit helyezte előtérbe.⁶

Vasilije Krestić akadémikus 2014 nyarán arra a kérdésre, mit gondol azokról a kísérletekről, amelyek arra töreksenek, hogy Szerbiát tegyék felelőssé a háború

⁵ Jovanović, 2013.

⁶ Miroslav Jovanović (1962–2014) kortárs szerb történész, a belgrádi bölcsészettudományi kar rendes tanára volt.

kitöréséért, Krestić azt válaszolta: „Azzal, hogy Szerbiát támadják, a Nyugat tulajdonképpen Oroszországot támadja. Mi Oroszországgal mindig szoros viszonyban voltunk, és ettől nem tudunk szabadulni. A cél az, hogy Oroszországot tegyék felelőssé a háború kitöréséért, de az nem igaz. Szerbia sem akarta a háborút. Szerbia ebbe a háborúba akaratán kívül, a Balkán-háborúktól kimerülve került. A háború kitörésének pillanatában Putnik vajda, a szerb vezérkari főnök Ausztriában fürdőzött. Biztosan nem lett volna ott, ha háborút terveztünk volna.”⁷

Vlada Stanković, ugyancsak a belgrádi bölcsészkar professzora, a szerb historiográfiát is felelősnek tartja az előállt helyzetért. Ezt azzal magyarázta, hogy Szerbiában kevés az „igazi történész”, de annál több a „kvázi történelem”. Nézete szerint a szerb történetírásban több évtizedes elmaradás észlelhető, ami a II. világháború utáni időszakban tetőzött. „Ha összehasonlítjuk, mennyivel előrehaladottabb a környező országok, a magyarok, a bolgárok vagy a horvátok historiográfiája, szomorúság vesz rajtam erőt.” Stanković ezért a helyzetért az államot is felelősnek tartja. Példaként hozza fel azokat az angol nyelven megjelent könyveket, amelyek szemmel láthatóan nem viseltetnek jóindulattal Szerbia iránt, és csodálkozással állapítja meg, hogy ezeket az állításokat senki sem cáfolta meg.

A szerb történetírás válaszai, érvei

Sajátos módon, talán valamennyire más modorban folytatta az Ekmečić által megkezdett gondolatsort Ljubodrag Dimić, napjaink szerb történetírásának kiemelkedő egyénisége. Mielőtt Gavriło Principről írt volna, Dimić mélyreható és komoly kutatásokat folytatott a két világháború közötti szerb társadalomtörténet terén. Kiváló tanulmányt írt a Szerb Kultúrklub hatásáról a szerb értelmiségi körökre, s ezzel a szerb történészek középnemzedékének vezéregyéniségévé nőtte ki magát. 2013-ban a Szerb Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Munkásságával és kutatásaival európeerként vált közismertté, és ekkor már a több éve súlyos beteg Andrej Mitrović akadémikus⁸ helyét töltötte be. Dimićnek nem sikerült kiegyensúlyozni a konzervatív és a nagyszerb nacionalista történészgárda nézeteit az akadémia berkeiben. A mérsékelt nacionalista Čedomir Popov halálát követően a vezető szerep – ha formálisan nem is – a Történettudományi Osztályban végérvényesen az extrém vonalvezetést képviselő Vasilije Krestić akadémikusnak és körének jutott.

Dimić szintén a belgrádi *Pečat*nak adott nyilatkozatában a következőket mondta.⁹ „A mai Szerbia, a hágai tortúrákhoz szoktatva, azzal, hogy katonáit és államférfijait ellenségeinek kiszolgáltatja, ma arra is képes volna, hogy Principet is kiszolgáltatassa.” Ezt pedig teszi azzal, hogy a nyakát töri azt bizonygatva, hogy semmi köze sem volt hozzá, vagyis hallgatólagosan elfogadja, hogy Princip és az Ifjú Bosznia tagjai

7 Krestić, 2014.

8 Andrej Mitrović (1937–2014), akadémikus, történész kutatásainak középpontjában a Balkán-félsziget államainak és az egykori Jugoszláviának a története állt a 20. század első felében. Az I. világháborúval két könyvében is foglalkozott. Mitrović, 1981, 1984.

9 *Pečat*, 305. sz. 2014. február 7.

olyan valamit képviseltek, amitől a legjobb minél távolabb tartania magát. Eközben teljesen elhanyagolják azt az osztrák–magyar bűnt, amelyet a Monarchia Bosznia-Hercegovinában hajtott végre, legnagyobbbrészt a szerb lakosságon. „Princip elsősorban nemzeti forradalmár, másodsorban zsarnok gyilkos. [...] Azzal az állítással, hogy merénylő, csak arról a gazságról és terrorról akarják elterelni a figyelmet, amelyet az Osztrák–Magyar Monarchia alkalmazott egy néppel, mégpedig a szerb néppel szemben. Amióta Bécs megszállta Bosznia-Hercegovinát, ott olyan kényszerítő és nagymértékű repressziós intézkedéseket vezetett be, amelyek magukon hordozták a zsarnokság minden jelét. Azt is szem előtt kell tartani, hogy abban az időben, a 19. század 90-es éveiben és a 20. század első évtizedében, Európa tele volt olyan egyénnel, akik egyes országok erőszakos viselkedésére erőszakkal válaszoltak, és ezeket az egyéneket tirannus gyilkosokként tartják számon. Princip csak egy volt ezek közül, akinek példaképei a Fiala Olaszország, a német kulturális örökség vagy az orosz népiesség. Ebben a történetben Princip még egy vonulatot képviselt, azt pedig az Obilicék kultusza jellemezte, vagyis az áldozatkészség. [...] Mindez pedig arról vall, hogy a bűnösség komplexusát sikeresen és mélyen elhintették a szerb tudatban. [...] Ha az Osztrák–Magyar Monarchia nem szállja meg Boszniát, és nem terrorizálja az ottani szerbeket, a szerbeknek nem kellett volna fegyvert fogniuk, hogy a szabadságukért harcoljanak. Ez az igen érthető ok-okozati összefüggés a hazai közvélemény számára szinte ismeretlen.”

Ljubodrag Dimić véleménye szerint a számos rosszindulattól vezérelt angol nyelven megjelent kiadvány mellett egy régebben, még 1961-ben megjelent könyvről megfigyelhető a történészközösség, mégpedig Fritz Fischer könyvéről (*A császári Németország hadicéljai, 1914–1918*).¹⁰ Dimić szerint olyan jelentős könyvről van szó, amely elsősorban azzal a törekvéssel foglalkozik, amely Bismarck halála után, évtizedekkel az I. világháború kitörése előtt Németország világhatalmi helyzetét szerette volna biztosítani, és ez volt az oka az I. világháború kitörésének is. Ez a tény a legújabb európai és amerikai „felülvizsgálatokból” kimarad. Ezek a megítélésbeli változások azonban azt is magukban foglalják, hogy az I. világháborút lezáró versailles-i rendszer már magában hordozta a II. világháború kitörésének okát is. Dimić ugyan nem vitatja el az elsősorban angol nyelven megjelent könyvek szerzőitől a véleménynyilvánítás jogát, azt viszont furcsának tartja, hogy ezekre a százéves évforduló előtti években napvilágot látott könyvekre napjainkig szinte senki sem reagált.

Talán éppen a nyugati irodalomban megjelenő álláspontok késztették Ljubodrag Dimićet egy könyv megírására – Mira Radojevićtal együtt –, amely a *Szerbia a Nagy Háborúban 1914–1918* (Srbija u Velikom ratu 1914–1918) címmel jelent meg 2014 nyarán.¹¹ Már a kötet előszavából is kiderül, hogy Mira Radojević és Ljubodrag Dimić attól tartanak: a Nagy Háború kapcsán a történészek szemléletét meghatározzák „azoknak a hatalmi központoknak a politikai érdekei, amelyek az első világháborúról alkotott történelmi kép megváltoztatását szorgalmazzák. [...] Mekkora

¹⁰ Fischer, 1961.

¹¹ Radojević–Dimić, 2014.

lesz az esélye a tudományosságnak felülkerekednie a jövőben kortársaink (történelmi) tudatának alakításában, és ellenállni a tudománytalannak?” – tették fel a kérdést a szerzők. Nézetük szerint „kortárs történelmünk már huzamosabb ideje a revizionista történetírás nyomása alatt áll, amely a politika hatása és szükséglete miatt megsemmisíti a múlttól idáig elfogadott álláspontokat; megköveteli a történelmi perspektíva megváltoztatását, amit igen szűk számú forrásra alapozva tesz, hozzáidomítja a következtetéseket, és kitaróan elvárja a radikális fordulatot a múlt kutatásában.” Ezt a folyamatot a szerzők „revizionista ellencsapás”-ként könyvelik el, és egyben el is utasítják. A tudományos módszer elleni támadással a már meglévő társadalmi emlékezetet tesszik értelmetlenné, és megkérdőjelezzik a történettudomány célszerűségét, és megtagadják a történetírás erkölcsét. „Mert leplezetlenül jelen van az a politikai szükséglet, hogy megváltoztassák a 19. század végéről és a 20. század elejéről alkotott képet, mint ahogyan az elmúlt rövid, de véres évszázadban is többször tették már. Ez mutatkozik meg abban a brutális *történelmi revizionizmusban*, amely megtagadja a tudományosság elvét és módszerét a kutatásban, és a politika diktátumát követi. Így volt ez mindig, amikor megteremtették, megtagadták vagy lerombolták az új világrendet (1918, 1933, 1939, 1945, 1989...). Így van ma is.”¹²

A kötet hangsúlyosan felsorakoztatja azokat a történelmi eseményeket, amelyek több évtizeden keresztül odáig vezettek, hogy a 19. században „megteremtették a modern szerb államot”. A környező balkáni népektől eltérően sikerült neki helyet biztosítani a kortárs Európa történelmében. A szerbkérdés – ha a szerb nép különböző részeinek Szerbiával való egyesülési törekvéseként fogjuk fel – egy időszakban az európai történelem fontos kérdése is volt. E kérdésben összeütköztek a nagyhatalmak érdekei – véli Radojević és Dimić. Szerintük a hatalmak csak abban voltak érdekeltek, hogy a nemzetközi problémákat kiegyezésekkel oldják meg a már létező „európai rend” keretein belül. De nem voltak érdekeltek abban, hogy „a kis népeket azon törekvéseikben támogassák, hogy önállóságukat önerejükkel szerezzék meg”. Szerbia nemcsak hogy megszüntette több évtizedes függőségét az Osztrák–Magyar Monarchiától, hanem lezárva nagyhatalmi terjeszkedésének egyedüli szabad – délkeleti – irányát is, komoly ellenféllé lépett elő. A hosszan tervezett balkáni „kis háború” egybeesett Berlin törekvéseivel, hogy Németországot világhatalmi helyzetbe hozza.

A nemzetközi viszonyok átalakulása következtében kirobbant háború történetét írta meg Mira Radojević és Ljubodrag Dimić oly módon, hogy művükhöz csak a szerb történetírás eredményeit használták föl. Szerb szemszögből világították meg az I. világháborúval kapcsolatos kérdéseket, és válaszoltak azokra a művekre, amelyekben a világháború kitöréséért Szerbia felelősségét helyezték előtérbe. A szerzők könyvüket hat fejezetre osztották. Magával a háború kitörésével a második fejezetben foglalkoztak. Ezt a fejezetet a berlini kongresszustól a szarajevói merényletig terjedő időszaknak szentelték.

Az előzmények bemutatásából is világosan kitűnik, hogy a berlini kongresszust a német imperializmusnak a balkáni népek elleni első „nyílt csapásának” tart-

12 Uo. 5–6.

ják. Ebben a történelmi korszakban Szerbia előtt számos kihívás állt, többek között az is, hogy megőrizze és megerősítse új állami függetlenségét, hogy összekovácsolja a nemzetet, valamint érdekei megvédésének céljából akár Ausztriában, akár Oroszországban nemcsak kezesre, hanem biztos külpolitikai támaszra is találjon. A berlini kongresszus határozatainak közvetlen hatással voltak Szerbia fejlődésére. A döntések a veszélyeztetettség érzését is előidézték, mert megnőtt az akkori nagyhatalmak hatása a Török Birodalom azon területeire, ahol a szerb nép élt. Emellett nagymértékű elégedetlenséget idézett elő, hogy „az új szerb határokon kívül maradtak olyan területek is, mint Ó-Szerbia (Raska, Koszovó és Metóhia, Észak-Macedónia) és Bosznia-Hercegovina”, az a két területi egység, ahol a szerbség relatív többséget képezett. A szerbségnek különösen fájt, állítják a kötet szerzői, hogy a szerb államiság bölcsője, a „szent szerb föld”, továbbra is török terület maradt. Ezekkel a sérelmekkel indult el Szerbia modern kori fejlődésének útján, amelyekre minden válságos időszakban a szerb történetírás is hivatkozott, így az 1914-es események közül különösképpen a szarajevói merénylet taglalása során.

Az Ifjú Boszniáról a trónörökös elleni merénylet kapcsán azt állítják, hogy az „egy széles körű ifjúsági mozgalom részeként, mindenféle kötöttségek ellen lázadva, így az annexió ellen is, a »tömeges nacionalizmus« hatása alatt, identitásának bizonyítékaként” hajtotta végre a trónörökös elleni merényletet. Abban a pillanatban azonban, a szerzők szerint, „nem lehetett tudni, hogy Gavrilo Princip lövései mennyire fogják felgyorsítani a történelmi folyamatokat”.¹³ Lényegében, szögeznek le a szerzők, „a szarajevói merénylet olyan politikai bűntett, amelyet egy nemzeti ifjúsági szervezet hajtott végre”.¹⁴ Az összeesküvés egészében a boszniai fiatalok műve volt, semmilyen bizonyítékot nem találtak arra, hogy a szerb kormányt bármilyen módon beavatták volna. Viszont a Fekete Kéz nevű szervezet boszniai hálózatának létezését sem tagadják. Majd leszögeznek: „A civil és a katonai szervek ellenségeskedését a Drina túlsó partján az osztrák–magyar kémiszolgálat is regisztrálta Boszniából.” Az ilyen jellegű tevékenységet azonban a hivatalos körök ellenezték, így maga a kormányfő, Nikola Pašić is.¹⁵ A szerb történetírás egybehangzó véleményét is megfogalmazták a szerzők, miszerint a szarajevói események kapcsán az európai közvélemény már előítéletektől áthatva mondta ki ítéletét Szerbiáról és a szarajevói merényletben részt vevő szerbekről is. Itt külön utalnak az angol sajtóban megjelent cikkekre, amelyekben szinte egyöntetűen a Nagy-Szerbia eszméjét képviselő köröket vádolták a merényletért és a világméretű Nagy Háború kitöréséért. Ezekről az eseményekről írva pedig az „elvakult gyűlölet” vezérelte őket minden Szerbiával kapcsolatos megállapításukban.

A szerb történészek fiatalabb és középnemzedékének három képviselőjével – Momčilo Pavlovićyal, Predrag Markovićyal és Ljubodrag Dimić akadémi-kussal – folytatott beszélgetést a belgrádi *Nedeljnik* című hetilap szerkesztője, Veljko Miladinović.¹⁶ Ezzel zárta le a hetilap a hat hónapig tartó beszélgetéssoro-

¹³ Uo. 75.

¹⁴ Uo. 76.

¹⁵ Uo. 77.

¹⁶ Miladinović, 2014.

zatot. Ennek a záró beszélgetésnek az alapgondolata akörül mozgott, vajon a szerb történészeknek sikerült-e válaszolniuk arra a kihívásra és revíziós kísérletre, amelynek a középpontjában az I. világháború kitörésének százéves évfordulóján Szerbia szerepének és felelősségének az átértékelése állt. Momčilo Pavlović nyilatkozatából kitűnik, annak ellenére, hogy nyugodtabban beszélgetnek a megjelenő művekről, azokat továbbra is historiográfiai revízióként élik meg. A szerb történetírássra, az egész szerb történelemre és a szerb identitásra mért csapásnak ítélik meg. Szerinte ez csak arról vall, hogy ez a történelmi kérdés ebben a pillanatban nagymértékben átpolitizált. „Amikor a szerbekről és az 1914-es Szerbiáról szólnak, a politikusok és történészek egy része tulajdonképpen a mai, 2014-es Szerbiára gondol” – írja. A szerb történészek arra törekszenek, hogy ezeket a kérdéseket a tudományos kutatások keretei között tartsák. Átértékelésre is szükség van, ha az tudományos alapokra és új tényanyagra támaszkodik, mert a tudományban nincs előrehaladás új tények és új mérlegelések nélkül. „Ebben az esetben azonban nincsenek új tények, nincs új forrásanyag. Csak új magyarázatok, új nézetek és a jelenhez idomított politizált emlékezések vannak.” Pavlović nézete szerint az I. világháborúról kialakított kép „westernizált” abban az értelemben, hogy a Nyugaton történt eseményeket emelik ki, viszont köztudott, hogy a háború első éveiben Keleten nagyobb volt az áldozatok száma. „Az I. világháború ebben a térségben, a támadás pillanatától, eredeti szerb ügy. Szerbiához és a szerbekhez kötődik, és nem a jugoszlávokhoz. Szerbia volt az – Montenegróval egyetemben – ebben a térségben, amelynek saját állama volt. A háború végén Szerbia a saját államiságát belefojtotta a közös állam megteremtésébe, ezáltal relativizálódtak a szerb áldozatok az I. világháborúban.”

Dimić annak a véleményének adott hangot, hogy „kreatív dialógusra” mindig szükség van, de ebben az esetben az nem jött létre. A nagy tudomány képviselői a világtörténelemmel foglalkozva eltörlik a nemzeti történelmeket. Ez nem helyes. Amikor a világtörténelemről írnak, abba be kell kapcsolni a nemzeti történelmeket és azt a tudást is, amit ezeknek a nemzeteknek a történetírása felmutatott, mivelhogy a nagyhatalmak nem voltak egyedül a történelmi színtéren, mint ahogyan ma sincsenek. A másik következtetés, amit az elmúlt hat hónap alatt levont a szerb történettudomány, hogy a háború kitörését közvetlenül megelőző időszak eseményeinek – amelynek során Európa sorsa eldőlt – a rekonstrukcióját ismét el kell végezni. Dimić szerint vissza kell térni a dokumentumokhoz, mert ismét azzal a jelenséggel szembesülünk, hogy a tényeket mellőzik, és „helyettük már a múlt interpretációira alapoznak, amelyek nem az eredeti forrásanyagra támaszkodnak. Így olyan képet alakítanak ki a múltból, amelyik nem ad hiteles képet az akkori valós helyzetről.” Dimić csak azt tartja problematikusnak, hogy a történelem revíziója a politika kezdeményezésére történt. Az átértékelésekre mindig akkor kerül sor, amikor erre a politikának szüksége van. Valamikor a vétkest és az okot keresték a háború kitöréséért, ma pedig a felelőst. A terminológiai változásnak az „új narratívában” meghatározott helye van. Dimić szerint Szerbia nem is akart háborúzni, és hadserege nem is volt képes egy újabb hadviselésre. Sem bel-, sem külpolitikailag nem készült offenzív lépésre az Osztrák–Magyar Monarchia ellen, ilyen terveket sem szőtt,

míg a Monarchiának voltak Szerbia-ellenes tervei 1907-től. Dimić szerint nem létezett egy előre elgondolt terv, amely Szerbiát a háborúba küldte volna. A világháborút egy olyan esemény robbantotta ki, amiben Szerbiának nem volt szerepe. Ez az, amit azok, akik a történetírásban már megalkotott képet revideálni szeretnék, tudatosan mellőznek.

Predrag Marković szerint a szerb historiográfia válasza a revíziós kísérletekre „improvizált”, de ilyenek az állami megemlékezések is. Szerinte ezek „diletáns” módon történtek. A történettudományban felmerülő kérdésekre az államelnök, az újságírók és az utcán járó polgárok reagálnak, de egy akadémiailag verifikált, egységes, központi választ a revíziós kísérletre és Szerbia felelősségére vonatkozóan a szerb állam nem adott. Marković szintén jelentősnek tartja a következő évben a Belgrád védelmének százéves évfordulójáról való megemlékezést, és annak a ténynek a hangsúlyozását, hogy Szerbia nem kapitulált.

Dimić arra is rámutatott, hogy a történészeket az I. világháborút követő időszakban két dolog érdekelte: a kezdet és az eredmény. Azok az áldozatok, amelyeket a győzelemért hoztak, a 20. század második felében teljesen háttérbe szorultak. Véleménye szerint 1945 után a hatalmon lévők az I. világháborúról alkotott képet tudatosan „elhomályosították”. Egy olyan mozgalomról volt szó, amely azt hitte magáról – véli Dimić –, hogy „menet közben alkotja a történelmet”, és annak magyarázatára egyedül neki van joga. Állítását Marković a következő megjegyzésével egészítette ki: „El kell ismerni, hogy a Karadörde-csillaggal kitüntetetteknek a kommunisták adtak először valamilyen kedvezményeket. Még Titónak is jobb érzéke volt ehhez, mint a mai hatalomnak. Ő, amikor Görögországban járt, rendszeresen ellátogatott Zejtinlikre és Korfu szigetére. Ő az ellenséges oldalon harcolt, de megérezte, hogy forradalmi projektumát, a népfelszabadító háborút össze kell kötnie az első világháborús felszabadító harcokkal. Ők (a kommunisták) két szerb történelmi esemény emlékét őrizték. Az egyik az első szerb felkelés 1804-ben, a másik az I. világháború. Az Ifjú Bosznia kultuszát is ők alakították ki. Ők voltak azok, akik az Ifjú Bosznia tagjairól utcákat neveztek el.”¹⁷ A közös beszélgetés során a történészek pedig azt a következtetést vonták le, hogy egy olyan államot kell kiépíteniük, amely a szerb nép érdekeit szolgálja.

Miért folyik az átértékelés?

A belgrádi Mile Bjelajac – a Modernkori Történelmi Intézet tudományos tanácsadója – azon szerb történészek közé sorolható, akik erre a sajátos történelmi revizionizmusra hosszabb lélegzetű tanulmánnyal reagáltak. Történeti érdeklődésének közepontjában a katonai és polgári erőviszonyok állnak mind belföldi, mind külföldi viszonylatban. Mile Bjelajacot a szerb és a jugoszláv történetírás kérdései is foglalkoztatják. A *Politika* című napilapban megjelentetett sorozatának bevezetőjét azzal az

17 Ebben a beszélgetésben a résztvevők hosszasan taglalták, hogy a kommunista katonai vezérkar akkor kezdte tanulmányozni az I. világháborús szerb katonai tapasztalatokat és taktikát, amikor összetűzésbe került a Szovjetunióval. Ekkor kezdik a Katonai Akadémián a régi korok hadtörténetének tanítását is. Erre külön intézetet alapítanak, amelynek igazgatója egy I. világháborús szerb tiszt lett.

állításal kezdi, hogy erre a történelmi revízióra a százéves évforduló kapcsán került sor. Azonban „már száz évvel ezelőtt elkezdtek azoknak a konstrukcióknak a fabrikálását”, amelyeknek az volt a szándékuk, hogy bizonyítsák a háború jogosságát, valamint elősegítsék Németország világhatalmi pozíciójának megteremtését, és megvédjék az Osztrák–Magyar Monarchia megingott nagyságát. Az I. világháború igazi és valós okát Bjelajac a geopolitikai tényezőkkel magyarázza: míg az antant a fennálló egyensúly megőrzésére törekedett, a hármasszövetség európai és Európán kívüli szupremációra tört. A kis államok – Szerbia, Luxemburg vagy Belgium –, nézetei szerint, földrajzi elhelyezkedésükből fakadóan „áldozatai” lettek ennek a háborúnak. Szerbia történelmi helyzetének mai értékelését Bjelajac az 1914-es és az 1941-es hangokhoz hasonlítja. „Hogy lehet az, hogy Európa számára a kis szerb nacionalizmus és imperializmus volt a legveszélyesebb?” – teszi föl a kérdést. „Milyen értékrend az, amely a nagyoknak megadja azt az erkölcsi jogot, hogy megszálljanak, anektáljanak, „civilizáljanak», miközben ezt a jogot a kicsiktől megvonják?”¹⁸

A viták az I. világháború kitörésének okáról 1914-től folytonosan jelen vannak, és szakmai, ideológiai, politikai dimenzióval rendelkeznek. A Balkán-kérdéshez való újabb viszonyulás a 20. század 90-es éveitől van jelen, így a nyugati történészek ismételten a „szerb faktorral” foglalkoznak, ismételten a bűnöst keresik, és nem a nagy összeütközés és globális konfrontáció mély gyökerei után kutatnak. „A 20. század végén kísértetként ismét megjelent az osztrák–magyar flosculus, amely a »civilizálatlan Balkánról« szól, ahol egy civilizált nagyhatalomnak kell rendet teremtenie.” A „kultivizált” Balkán eszméjének propagálójaként, és a Balkánról kialakított „rasszista előítélet” hirdetőjeként pedig ismételten Németország jelent meg.¹⁹

Ezeket az állításokat fejti ki bővebben Mile Bjelajac *1914–2014. Miért van a revízió?* (1914–2014. Zašto revizija?) című kötetében is.²⁰ Belgrádi ismertetői szerint a „tudós racionalitásával” közelítette meg a témát. Szándéka pedig az volt, hogy tudományos és elemző módszerével keressen választ arra, hogy az I. világháború kitörésének kapcsán megjelent és általánosan elfogadott ok és okozati kapcsolat történeti magyarázata miért esett revízió alá, és került hangsúlyosan előtérbe Szerbia felelősségének és Gavrilo Princip merényletének kérdése. Nézete szerint a II. világháborút követő időszakban ez a történelmi esemény az akkori történetírás „elhanyagolt”, kevésbé kutatott témái közé tartozott, mert azt nem lehetett beilleszteni az „új ideológiai és politikai rendszerbe”. Majd megteremtődtek a feltételek, és mára, a százéves évforduló kapcsán, már egy új rendszerhez kell igazodniuk a történészeknek, ez pedig nem a tényekre alapozó „történelmi igazság”, hanem a száz évvel ezelőtti, a háborút megelőző retorika felelevenítése.

Mile Bjelajac, Ljubodrag Dimićtyel egyetemben, az évforduló kapcsán leg többet szereplő történészek közé tartozik. Napjainkban, a belgrádi televíziónak nyilatkozva, a már ismertetett nézetek mellett arról is szólt, hogy szerinte ennek a Nyugatról érkező, revíziót sugalló irodalomnak tulajdonképpen nem is az I. világháború

18 Bjelajac, 2013. Lásd még: Bjelajac, 2014. 6–9.

19 *Politika*, 2013. november 30.

20 Bjelajac, 2014.

értékelése az igazi célja, hanem a II. világháború befejeződésének 70. évfordulója kapcsán már a II. világháborúért való felelősség kérdésének felülvizsgálata és annak historiográfiai „előkészítése” van folyamatban.²¹

A szerb szakmai közvéleményben az I. világháború kitörésének kapcsán egyre inkább jelen van az I. és a II. világháború közti összefüggésekre való hivatkozás. Az I. világháborút összegző enciklopédia az előszóban például a következőket írja: „Az első és a második világháború kapcsolata nemcsak az időbeli közelségből, hanem abból a tényből is fakad, hogy a második világháborúban részt vevő majdnem minden ezredes az első világháborúnak is résztvevője volt, alacsonyabb rangban. Más szóval a második világháború ezredesei még Németországban is jól tudták, hogy milyen a háború, talán ezért is nekik volt a legnagyobb fenntartásuk – a politikusokkal ellentétben – egy újabb háború kihívásaival szemben. De ne is beszéljünk Jugoszláviáról és a szerb, vagyis a jugoszláv ezredesekről, akik megölték a Balkán-háborúkat (1912–1913), az első világháborút (1914–1918), a ceri, a drinai és a kolubarai ütközeteket (1914), Korfut (1916) és a szaloniki front áttörését (1918). Az ő lelki szemeik előtt annak a számtalan jelöletlen sírhelynek a képe és azoknak a katonáknak a lelke lebegett, akikkel újabb háborúba kellett indulni, nagyobbba annál, amely éppen befejeződött, az emberiség történelmének legnagyobb háborújába. Ők nem akartak újabb temetőket. Számukra a háború nem politikai kaland volt, sem pedig egy »bármilyen jó jelentő lehetőség«, újabb egymillió szerb gyerek sírja árán. Ők így is eléggé sajnálták Szerbiát és egy lekaszabolt generációt. De nem így gondolkodott mindenki, így az sem, aki Szerbiától távol »egy tiszta faj« világhatalmáról álmódott.”²²

A széles közönségnek szánt munkák

2014 nyarán és őszén nemcsak az I. világháború kitörését taglaló és a revízió szándékát elítélő munkákat adtak közre, hanem az új művek mellett régen megjelent emlékezések és dolgozatok is újra napvilágot láttak. Csak úgy harsogott a szerb közvéleményre nagy hatással lévő média az ilyen interjúktól és reprint kiadásban megjelent forrásanyagtól. Több kiadó is megjelentette Gavriló Princip életrajzát. Kiadták azoknak a külföldieknek az emlékiratait is, akik a szerb közvélemény tetszését már korábban megnyerték, Archibald Reisknak *Halljátok, szerbek* (Čujte Srbi) című visszaemlékezését, számba vették az I. világháborúban részt vevő nőket, Milunka Savićot és a többieket. Az egyes csaták részletes ismertetését is közölték, amelyekben a szerb hadsereg győzedelmeskedett az osztrák–magyar hadsereg fölött. A magyarországi szerbekkel is tüzetesen foglalkoztak, nemcsak azokkal, akik önkéntesként harcoltak a szerb hadseregben, hanem az internáltak sorsáról és a kivégzésekről is számot adtak.

A százéves évfordulóra jelent meg a Nebojša Stefanović által összeállított enciklopédia (*Enciklopedija Prvog svetskog rata 1914–1918*).²³ Az enciklopédiában nemcsak fényképek, hanem külön mellékletben hadi térképek is szerepelnek. A

21 *Jutarnji program RTS*, 2014. október 16.

22 Stefanović, 2014. 11.

23 Stefanović, 2014.

háború kezdetére vonatkozó tételekben az Ifjú Boszniát bosznia-hercegovinai nemzeti forradalmi ifjúsági szervezetként emlegeti, amelynek a szerző szerint nem volt „világosan megfogalmazott programja”, csak megbékíthetetlen álláspontja az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben. A sarajevói merénylet a „legmesszebb ható” következményekkel járt a világtörténelem szempontjából. A sarajevói merénylet következményei miatt a 20. század legfontosabb merényletei közé tartozik. „Ezt a merényletet az Osztrák–Magyar Monarchia arra használta fel, hogy megkezdje a (már előkészített) Szerbia elleni hadmozdulatokat, amelyek az I. világháború kitöréséhez vezettek.” A szerző szerint a merénylet célja a „délsláv népek egyesülése” volt. Gavrilo Principet a címszóban „szerb nemzeti forradalmárnak” nevezi, aki a merényletet követő perben azt vallotta, hogy a délsláv népek egyesüléséért és az Osztrák–Magyar Monarchia ellen harcolt.

Ebben a historiográfiai áttekintésben csak a legjelentősebb műveket és véleményeket ismertettük bővebben. Azokat, amelyek 2013 végén és 2014-ben híven tükrözték azokat az álláspontokat, amelyeket a mai szerb történetírás meghatározó vonulata rögzíteni akart a szerb nép kollektív emlékezetében. A szerbség kollektív emlékezetét azonban nem csupán a hivatásos historiográfiától jövő impulzusok érték. Ezek közé tartozik Emir Kusturica filmrendező azon törekvése is, hogy felújítsa a Gavrilo Princip ellen folytatott jogi eljárást. Ebben Tomislav Jovanović akkori szerb oktatási miniszter támogatását élvezte. Kusturica a miniszterrel való beszélgetésben azt bizonygatta, hogy olyan új, eddig ismeretlen dokumentumok vannak az általa vezetett Andrić Intézet tulajdonában, amelyekkel meg lehet indítani a per újrafelvételét.²⁴ (Idekívánczik az a megjegyzés, hogy 2014 tavaszán a sarajevói tüntetések alatt, amikor a tüntető tömeg felgyújtotta az államigazgatás épületeit, és Bosznia-Hercegovina Állami Levéltára is leégett, a Gavrilo Princip ellen folytatott eljárás iratai is a tűz martalékává váltak.)

*

Szerbiában a Nagy Háború kezdetének százéves évfordulója kapcsán nemcsak a tudomány, hanem a közvélemény érdeklődésének is a középpontjában a külföldi szakirodalom revizionistának minősített írásaira adott válasz állt. Emellett számos olyan publikáció is megjelent, amely a világháború kitörésére vonatkozik, és a szerb nép szerepét pozitívan értékeli, vagy a szerb hadsereg győzelmes csatáival foglalkozik. Az ilyen jellegű kiadványok nyomot hagynak egy egész generáció kollektív emlékezetében, amelynek hatásától csak nagy erőfeszítések árán tud majd megszabadulni a szerbség.

A fiatalabb történészgeneráció képviselői, így Miloš Ković is, úgy tartják, hogy az I. világháború ideje egy olyan kor, amely a szerb nép szemszögéből nemcsak a Nagy Háború miatt jelentős, hanem az új szerb állam modernizációjának kérdése szempontjából is. Ković is részt vesz abban a nagyobb kutatásban, melynek eredményei a *Szerbek 1903–1914: Intellektuális történet* címmel jelennek majd meg. Nézete szerint nem lesz könnyű bemutatni a korszak Szerbiáját, amely-

²⁴ Kusturica, 2014.

nek társadalma kívülről egységesnek, írástudatlannak tűnik, de belül valójában nagyon összetett volt. A kicsi, de vezető szerepre vállalkozó polgári réteggel rendelkező nemzet története igen szerteágazó és szövevényes. Ković szerint éppen a szellemi, kulturális folyamatok bemutatása során tud majd a szerb történetírás újat mondani, és az ilyen kutatások és könyvsorozatok Szerbia igaz történeti képét mutatják majd fel. Egyelőre azonban a Ković által képviselt nézetek háttérbe szorulnak, és még mindig a „kispolgári izgalommal” telített művek és szerzőik próbálják felvenni a harcot az I. világháború kezdetére emlékező világgal és a más utakon haladó történettudománnyal.²⁵

Talán a Ković által kijelölt utat követve tudna a szerb történettudomány megbirkózni nemcsak ezzel a problémával, hanem az egykori Jugoszláviával kapcsolatos történelmi kérdésekkel is. A források tudományos gyűjtésével, a forráskritika módszereivel, a modern történettudomány szellemében kellene felülvizsgálnia a szerbség történelmét és ily módon önmagára találnia.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Bjelajac

2013 Bjelajac, Mile: Uoči stogodišnjice Prvog svetskog rata. In: *Politika*, 2013. november-december.

2014 Bjelajac, Mile: 1914–2014. Zašto revizija? Stare i nove kontroverze o uzrocima Prvog svetskog rata. Beograd, 2014.

Ekmečić

2013 Ekmečić, Milorad: Mrak lebdi nad nama. In: *Pečat*, 296. sz. 2013. november 29.

Fischer

1961 Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. Düsseldorf, 1961.

Jovanović

2013 Jovanović, Miroslav: *Srbi kolateralna šteta pokušaja promene istorije*. http://www.b92.net/info/intervju/index.php?yyyy=2013&nav_id=775856. 2013. november 10.

Ković

2014 Ković, Miloš: Intervju sa Milošem Kovićem. In: *Kulturni dodatak, dnevni list „Politika”*. 2014. április 22. <http://www.clio.rs/vesti.php?id=673>.

Kresović–Đurić Mišina

2013 Kresović, Tomislav–Đurić Mišina, Veljko: *Uspon i pad srpske historiografije*. <http://www.magazin-tabloid.com/casopis/?id=068&br=287&cl=36>

Krestić

2014 Krestić, Vasilije: SANU vodi antisrpsku politiku. In: *Večernje novosti*, 2014. június 22. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:497355-Vasilije-Krestic-SANU-vodi-antisrpsku-politiku>.

²⁵ Ković, 2014.

Kusturica

2014 Kusturica, Emir: Poništiti proces Principu. In: *Politika*, 2014. február 8.

Memorandum

1986 *Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti – Nacrt*. Beograd, 1986.

Miladinović

2014 Miladinović, Veljko: Vreme smrti – Jesu li naše žrtve bile uzaludne? In: *Nedeljnik*, 2014. június 26. 18–29.

Mitrović

1981 Mitrović, Andrej: *Prodor na Balkan i Srbija 1908–1918. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*. Beograd, 1981.

1984 Mitrović, Andrej: *Srbija u Prvom svetskom ratu*. Beograd, 1984.

Radojević-Dimić

2014 Radojević, Mira-Dimić, Ljubodrag: *Srbija u Velikom ratu 1914–1918*. Beograd, 2014.

Stefanović

2014 Stefanović, Nebojša: *Enciklopedija Prvog svetskog rata 1914–1918*. Novi Sad, 2014.

Žarković

2014 Žarković, Miodrag: Princip je naš, Hitler nije. In: *Pečat*, 305. sz. 2014. február 7.

ÁGNES ÓZER

NOTHING NEW IN SERBIA

THE ASSESSMENT OF THE FIRST WORLD WAR AND THE RECEPTION OF THE NEWEST FOREIGN LITERATURE IN SERBIA

This paper gives an overview of the output of Serbian historiography on the 100th anniversary of the outbreak of World War I. Contemporary Serbian historians have recently begun releasing short and long form publications dedicated to this historic event, as a reaction to new historic works from the west. This is in response to new historical viewpoints which, according to Serbian historians, neglect the fact that Serbia was among the victorious countries in World War I, and that today's historiographical views are under heavy influence from stereotypes of Serbia that arose during wars waged on the territories of Former Yugoslavia. In their opinion, the roles of Serbia and Gavrilo Princip in the events preceding the outbreak of the Great War are re-evaluated in that light. Differences in viewpoints thus became more striking by 2014, so eventually a drastic polarization of opinion took place, which was not based on the results of new research, but chiefly came from old, already published literature. Serbian historians from older and younger generations and those in-between, declared that there has been a paradigm shift in attitudes on the circumstances of the outbreak of World War I among western historians, and with that, the historical perception of Serbia, which used to be seen as a victor in the war, has substantially changed ahead of this jubilee. Judging by works thus far, Serbian historians largely defended their stance from a national angle, which can be interpreted as an existence of an ideological continuity in several views of the Memorandum of the Serbian Academy of Sciences.

A szlovákkérdés nemzetközi dimenziói az I. világháború éveiben

Historiográfiai áttekintés

Az alábbi tanulmány vázolni kívánja a szlovákkérdés I. világháború alatti lehetséges megoldásainak tárgyalását, illetve azok értékelését az 1990-es évek vége óta megjelent, a tárgyhoz köthető néhány munkában. A szlovák történetírás egyrészt a diktatúra, másrészt egyáltalán a közös állam megszűntével megszabadult a csehszlovák egység szemléleti kényszerétől, így lehetővé vált számára, hogy a két nemzet viszonyát immár ne teleologikusan kelljen vizsgálnia (mint a Nagymorva Birodalomtól a polgári, de a nemzetegyesítés szempontjából „haladó” Első Köztársaságon keresztül a cseh és szlovák dolgozók közös szocializmusépítéséig vezető utat), hanem Csehszlovákiát adott körülmények között létrejött, majd megszűnt, korhoz (korokhoz) kötött jelenségnek tekinthesse. Az elfogulatlan, a 20. század ráakodásaitól mentes alapállás persze nem könnyű, a korábbi évtizedek Prágához kötődő valós vagy vélt sérelmei, vagy éppen a politika mai elvárásai, a közvélemény kiszolgálása egyes szerzőket 1989 után is arra indított, hogy elsősorban az ellentéteket keressék, a szlovákság lekezelését és alávetését mutassák ki, lényegében 1918-tól a végleges szétválásig.

Az alábbiakban viszont mérvadó kutatók tanulmányairól, monográfiáiról lesz szó, akiknek írásaiban kellően objektív, kiegyensúlyozott, ugyanakkor árnyalt ténykezeléssel és értelmezéssel találkozunk. Az említett szellemi felszabadulásnak köszönhetően megkezdődött a szlovák múlt, így az I. világháború történéseinek és folyamatainak teljes körű birtokba vétele. A korábbi ideologikus, monolit szemlélettel szemben – mely szerint a szlovákság, legalábbis lélekben, egységesen szemben állt Magyarországgal, illetve általában a Monarchia háborújával, s ugyanilyen egységesen állt a csehekkel közös állam kivívása mint a történelem által kínált egyetlen út mellett – a szerzők engedik megszólalni a forrásokat. Ezek alapján nem hallgatják el a tömegek államhű megnyilvánulásait, a hagyományos paraszti értékrend, valamint a sok évtizedes hazafias propaganda hatásait.

Mint egy 2014 májusában, *Prvá svetová vojna v zrkadle maďarskej a slovenskej literatúry* (Az első világháború a magyar és a szlovák irodalom tükrében) címmel, a Pozsonyi Magyar Intézetben lezajlott konferencián Daniela Kodajová a Nagy Háború szlovák emlékezetének rétegződését elemezve rámutatott: Csehszlovákia megalakulása után a történeti tudat alakítói tudatosan háttérbe szorították a Monarchia világá-

hoz kötődő, a közös hadsereg tetteit megörökítő hangokat, kánonná emelve a külföldi ellenállás, az emigráns politikusok és a légiósok jóval szűkebb körű tevékenységét, annak képét emlékiratokban, irodalmi művekben. Másrészt Dušan Kováč „vitaindító” tanulmányai és velük párhuzamban vagy ösztönzésükre az újabb munkák árnyaltan bemutatják a politikacsínáló elit sokféle orientációját, ennek köszönhetően megosztottságát, belső vitáit, illetve a legfontosabb, a csehszlovák irányzat tárgyalásakor rámutatnak az együttműködés zavaraira, a sokféle tapasztalható kölcsönös bizalmatlanságra, a hátsó szándékok keresésére, végül a közös állam kialakítását, a deklaratív egyesülést kísérő baljós jelenségekre.

Ma már az új elrendezés kárvallottjaira is jut figyelem: lehet beszélni a háború alatt mindenhatónak gondolt önrendelkezési jog válságáról, lehet úgy fogalmazni, hogy úgynevezett nemzetállamok váltották fel a nagy soknemzetiségűeket, s hogy ezen új államok alapvető problémát hoztak az európai politikába: a kialakult nemzetiségi kisebbségek kérdését. Meg lehet említeni, hogy a német és magyar nyelvű sajtó, sőt leveleikben egyes magyar politikusok (Tisza István, Burián István) is méltatták a szlovák katonák hazafiasságát és vitézségét – gondosan szembeállítva őket a csehekkel –, s hogy a kétségtelen manipulatív szándék mellett volt ennek bizonyos alapja, habár csak a háború első éveit tekintve. Hogy túlságosan leegyszerűsítő az eddigi tétel, mely szerint a felföldi városok hazafias, háborúpárti megnyilvánulásai mindenhol az ottani magyarokhoz és magyarónokhoz köthetők, hiszen enniből ki sem derül, kik is voltak azok a magyarónok, s hogyan változott álláspontjuk a későbbiekben. Nem hallgatandó el, hogy a régi Magyarország megszűnése, az új állam születése sokféle, főleg városon ellenállást váltott ki, s egyáltalán nem csak magyar és német körökben. A hatalomváltás hónapjai általánosságban nem rajzolhatók meg, ahhoz módszeres helytörténeti kutatásokra lesz szükség. Szlovákia akkor még nem volt más, mint régiók és városok összessége. Végül arra is csak rá kell kérdezni, vajon az új állam elhozta-e a sokak által vágyott új világot, konkrétan felvette, a bolsevizmus hódított-e a szlovákság körében? A totalitás korában született munkák természetesen túlhangsúlyozták szerepét, ám ebből nem következik, hogy azt ma mindenestül tagadni kellene – kétségtelenül jelen volt és a két háború között végig szerzett híveket a tömegek körében.¹

Le kell persze szögezünk: nem születik olyan szlovák történeti munka, mely pozitívnak tekintené a szlovákság 1918 előtti helyzetét, felmentené a magyar kormányzatot a nemzetiségi elnyomás vádjá alól, a mérvadó szakemberek pedig Csehszlovákia megalakulását, a szlovák történelem új keretét az adott körülmények között hatalmas eredménynek, korszakos eseménynek tekintik, mely az utolsó pillanatban megmentette a nemzetet a teljes elmagyarosítástól (esetleg árnyaltan fogalmazva: az elit elnemzetlenítésétől). Ám tényszerűen kimutatják: az egyesülés, az új államjogi helyzet kialakítása korántsem a kíváncsatos módon zajlott, s a kezdetektől akadályba ütközött a modern nemzet építésének. Ami ismét csak nem jelent azonosulást a Tiso-féle állam szélsőségesen etnocentrikus, s ennek megfelelően csehgyűlölő történelemértelmezésével.

1 Kováč, 1999. 271–273., 276.

Idézett tanulmányában Dušan Kováč így összegezte a kor, azaz az 1990-es évek világháborúra vonatkozó történeti emlékezetének kérdését: az igencsak szerény szakirodalom szinte kizárólag a külföldi ellenállással foglalkozik, a szlovák olvasó alig tud meg valamit arról, hogyan harcoltak a szlovák katonák a különböző frontokon. Ráadásul a 20. század embere az állam megteremtésével kapcsolatban is egymást váltó-tagadó értelmezésekkel, illetve félreértelmekkel szembesült: a – tegyük hozzá: Tiso-féle államhoz és emigrációjához köthető – ludák ideológia igyekezett elfojtani mindent, ami cseh és csehszlovák, a kommunista pedig mindent, ami „burzsoá”. S mivel az ellenállás és az általa létrehozott Csehszlovák Köztársaság egyszerre volt csehszlovák és burzsoá, a népesség tudatában e sorsfordító időszakról nem maradt más, csak töredékek, s azok is főleg a dezinterpretációk maradványai.² Ne legyünk persze ennyire szigorúak a szakmával szemben: már e szavakkal egy időben, az azóta eltelt két évtizedben pedig főleg számos munka jelent meg, mely árnyalja a képet, ami a szlovák történeti tudat fejlesztése mellett a magyar–szlovák közös múlt megismerését is szolgálja.

Ezek elhelyezéséhez elsőként ragadjuk meg a cseh–szlovák államjogi viszony különböző előjelű, de egyaránt monolit korábbi felfogásait, s ezt követően tárgyalom, a gyökerekre rámutatva, a világháború alatti különböző irányzatokat, a valamiféle szlovák önállóság külső segítséggel történő kivívásának elképzeléseit (a független szlovák nemzetállam szórványosan felbukkanó és egyébként is irreális gondolatával nem foglalkozom). Tematikus megközelítésnél a sorrend mindig nehezen védhető, leginkább egyfajta időbeliség döntött, nevezetesen a háború mely időszakában érvényesült legerősebben az adott irányzat, fogadtatása mikor volt a legszélesebb körű a szabadon megnyilatkozni képes személyek körében.

A cseh–szlovák történelmi és államjogi viszony korábbi, általános megítélései

Elsőként vázoljuk azt az alapállást, mely a tudományosságban és a publicisztikában már a 20. század elején érvényesült, majd a közös állam megalkotásával doktrínává merevedett, nem kis mértékben Tomáš Garrigue Masaryk tekintélyének és pozíciójának köszönhetően. Csehszlovákia leendő elnöke a háború alatt írott propagandisztikus munkájában (*Nová Evropa*, 'Az új Európa', 1917–1918) történetileg az alábbiakban foglalta össze a csehszlovák állam létjogosultságát: a csehszlovák állam a 7. századtól kezdve harcolt a németekkel, a szlovákok pedig a Szent István-i *Intelmek*ben megfogalmazott magyar imperializmussal. Szlovákia, azaz a korábbi Nagymorávia magterülete csak a 10. században szakadt el a csehszlovák anyországtól, tehát esetében egyszerre érvényesíthető a történeti és a természeti (nemzetiségi) jog.³ A szaktudomány szintjén, immár a közös államban Albert Pražák

² Uo., 1999. 277.

³ Szarka, 1990. 439.

nevét kell megemlítenünk a csehszlovakizmus legkövetkezetesebb teoretikusaként: számára, mint *Csehek és szlovákok* (*Češi a Slováci*, 1929) című munkája is tükrözi, a csehszlovák nemzet öröktől való, s ennek megfelelően a Csehszlovák Köztársaság sem új állam, hanem „természetes területi organizmus, melyet egykor a magyarok érkezése rombolt le, majd uralmuk bukásával egyesült újra”. Mindennek belátásához elég „figyelmesebben bepillantani a szlovák múltba, s abban világosan meglátjuk Csehszlovákiát, mely eszmeileg létezett ősidők óta, s csak arra várt, hogy az időleges átoknak vége szakadjon”.⁴ Szlovák részről ezt főleg a külföldi ellenállásban meghatározó szerepet játszott személyiségek visszatekintő munkái érvényesítették.⁵ A Nagymorva Birodalom – mint az első közös állam – mellett nagy súlyt kapott még a huszitizmus időszaka, hiszen a cseh seregek évtizedekig hatalmuk alatt tartották a Felföld nagy részét.

A prágai centralizációra, a tudománybeli és a politika csehszlovakizmusra adott válaszként a kezdetekkor megjelent az önálló szlovák politika szerepének túl-dimenzionálása. A szlovákok csehektől független aktivitását, az úgymond magyar uralom alóli felszabadulásban játszott saját szerepüket már az együttélés első évtizedeiben hangsúlyozták egyes szerzők, történetileg is alátámasztva ezzel a Prága ellen indított autonómia-harcot.⁶ Az Első Köztársaság romjain megszületett, szélsőségesen csehellenes, Tiso-féle Szlovák Köztársaság ideológusai már egészében zsákutcának tekintették a közös állam megteremtését: a szlovákság történelmi fejlődésében „Ausztia–Magyarország vagy Csehszlovákia csak nagyon rövidke megálló lehetne a pusztulásba vivő úton”.⁷ A régi Magyarországhoz hasonlóan úgymond az új állam is éhezést hozott a szlovák gyerekeknek, „akiket az utolsó karéjtól fosztottak meg veszélyes szomszédjai és testvérei a Dunán vagy a Morva folyón túlról”.⁸ S még veszélyesebbnek tűnt a szlovákok valós értékrendjének, erkölcsi tartásának szempontjából: „Még a volt Csehszlovákia is a liberális szemlélet terméke volt. Működése az öröklött nemzeti és vallási értékek elleni általános támadásokkal kezdődött. [...] Az a benyomásunk, mintha Csehszlovákián az önpusztítás ösztöne uralkodott volna el, mintha érdekében állt volna a mielőbbi tökéletes önmegsemmisítés.”⁹

A II. világháború után a cseh politika a szlovákságot áthúzta a győztesek oldalára, de egyben fél évszázados amnéziára ítélte: önálló államukat az *úgynevezett Szlovák Állam* (*takzvaný Slovenský štát*) elnevezéssel kellett illetni, legföljebb negatív értékelést kaphatott, s a normalizáció körülményei között az 1969-ben kapott föderatív tagállamstátus sem jelenthetett valós önállóságot. A pseudomarxista történetírás – lényegében átvéve a hagyományos, teleologikus múltfelfogást, mely szerint a cseh és a szlovák történelem értelme a Nagymoráviával együtt szétzúzott közös államiság újrateremtése (1918, 1945) – csak e küzdelem pozitív elemeit tár-

4 Idézi: Galandauer, 2000. 538–539.

5 Például Getting, 1933; Markovič, 1923.

6 Főként említendő munkák: Sidor, 1928; Čulen, 1937, 1938.

7 Mach, 1996. 310.

8 Polakovič, 1996. 303.

9 Hanus, 1996. 320.

gyalta, elhallgatva a cseh–szlovák viszony árnyoldalait, konfliktusait, többek között az I. világháború éveit illetően, s természetesen tabuként kezelve vagy félremagyarázva az akkori alternatív, nem csehszlovák szellemű szlovák törekvéseket, melyek valamiféle önállóság – de egyáltalán nem saját nemzetállam – kivívását célozták.

Az „igazságot” a nyugati lúdag emigránsok hangoztatták, majd a totális rendszer bukása után a Hlinka/Tiso-féle Néppárt ezen történeti nézetei otthon is teret kaptak, sőt az 1990-es évek derekán az akkori, egyébként is kétes működésű kormányzat teljes körű támogatását élvezték. Így jelenhetett meg Milan S. Ďurica kronológiája, melynek fő célja az volt, hogy minden korban kimutassa az államalkotó törekvéseket és azoknak a magyar vagy a cseh politika általi elgáncsolását. A mérvadó történészszakma határozottan elítélte a kiadvány szelektív ténykezelését és elfogultan egyoldalú értelmezéseit. Néhány, tárgyunkkal kapcsolatos problémát említenék. Szerinte az európai szlovákok közönyösek voltak a cseh függetlenség ügye iránt. Mindjárt a következő évszám szerint az oroszországiak 1915 elején megalapították a Szlovák–Orosz Štúr Emlékbizottságot, „hogy védje Oroszországban a szlovák nemzetet a cseh erőszakkal szemben”. A Masaryk által kimondott függetlenségi nyilatkozatról (*washingtoni deklaráció*, 1918. október 18.) kijelenti, hogy „eszerint Csehszlovákia formálisan külföldön alakult meg, azon területek lakosságának bármiféle egyetértése nélkül, melyekre megalkotói igényt formáltak”. A Dvortsák (Dvorčák) Győző, tehát a régi, vármegyei erők által kikiáltott Keletiszlovák Népköztársaság az őszinte szlovák államiságvágy megnyilatkozásaként jelenik meg, melyet a cseh egységek számoltak fel. Ďurica másrészt a régi keletű tételt felmelegítve azt sugallja, hogy az államalapító triász szlovák tagját, Milan Rastislav Štefánikot a csehek gyilkolták meg (lőtték le a repülőgépét a pozsonyi leszállás közben), mert Masaryk és Beneš meg akart szabadulni a Szlovákia majdani államjogi helyzetét feszegető és egyéni ambíciói miatt is kényelmetlen személyiségtől.¹⁰

A fenti két, egyaránt aktivista felfogással szemben jelent meg a szlovákok történelmi passzivitásának hangsúlyozása. Miroslav Kusý, a magyar közönség által is jól ismert politológus 1981-ben írott esszéjében határozottan rámutatott: „A szlovák tudatalattiban a történelmi folyamatosság csak valamikor 1918-ban kezdődik. S már itt, az első köztársaság megalakulásának kontextusában, olyan konstellációban, hogy a mi történelmi nemzeti tudatalattinkat már a kezdeti időktől valamiféle nemzeti trauma határozza meg.” Eszerint ekkor a nemzeti önmeghatározás csak negatív értelemben ment végbe: függetlenedni a magyaroktól! Elmaradt viszont a pozitív oldal, a független nemzeti állam létrehozása. „A szlovákok csupán pótlékot kaptak: az első köztársaságot. Nem akarom megítélni, vajon léteztek-e számunkra más lehetőségek is, nem akarom megítélni, megfelelő volt-e ez a kártérítés. Egy dolog azonban biztos: nem nemzeti választás eredménye volt, nem a területünkön végzett (valódi vagy fiktív) népszavazás eredménye volt. A szlovákokat csupán besorolták az első köztársaságba. Igaz, egy maroknyi értelmiségi beleegyezésével, az ő érett mérlegelésüket követően, a szlovák értelmiség Prágához és egyáltalán a

10 Ďurica, 1996. 100., 103., 107., 110. Mindezek bírálata: Kováč, 1997. 18–19.; Lipták, 1997. 4.

cseh kultúrához való történelmi kötődésének alapján: ez azonban a nemzet szempontjából mit sem változtat a tényálláson.”¹¹

A totalitárius rendszer megdőlte után a pozsonyi Független Írók Klubja ke-rekasztal-beszélgetést rendezett a szlovákkérdésről. Ján Števíček irodalomtörténész nemzete 20. századi sorsát abból vezette le, hogy „a szlovákok új [az első Cseh-szlovákián belüli] helyzetüket nagymértékben mintegy ajándékként kapták, és mindnyájan ismerjük a régi közmondást: Félek a görögöktől, még ha ajándékot hoznak is. Amit a történelem ingyen ad, azért utólag keményen fizetni kell.” A szí-nész Milan Lasica arra kérdezett rá, hogyan viszonyulnak a szlovákok az államiság-hoz, és úgy vélte: „Elégge nemtörődöm kapcsolatban vagyunk vele, nem vesszük egészen komolyan, mert nem érezzük úgy, hogy közvetlenül érint minket, hogy a mi ügyünk.”¹² Vagy, mint a történelem iránt olyannyira érdeklődő író, Pavel Vilikov-ský későbbi cikkében fogalmazott, a szlovákok a túlélés mesterei, s eközben úgy viselkednek, mintha őket a történelem nem érintette volna, mintha ők annak – leg-alábbis ami a múlt árnyoldalait illeti – csakis elszenvedői, nem pedig tevőleges sze-replői lettek volna.¹³

Végül említsük meg a mindkét fél történelmi felelősségét kiemelő szlovák értékelést. A mostani önálló állam- és nemzetépítés első éveiben fogalmazott törté-nelmi számvetésében az ismert irodalomtörténész és diplomata, Rudolf Chmel egyrészt rámutatott a közös államot kiharcoló cseh politika felelősségére: „Az a tény, hogy a cseh nemzet Csehszlovákiát saját államává nyilvánította, hogy a kezde-tekől nem akceptálta a szlovákok természetes jogait (melyeket a cseh és szlovák emigráns hazafiak fogalmaztak meg a háború előtt [jobban mondva: alatt – Á. B.] az Egyesült Államokban aláírt dokumentumokban), hogy az egységes csehszlovák nemzet elsődlegességét hirdette, idejekorán előidézte a szlovákok nemzeti tudatá-nak eltorzulását.” Ám a szerző szerint mindezt korántsem a szlovákok tevékeny közreműködése nélkül: az egyesülést kimondó turócszentmártoni deklaráció is az „egységes cseh–szlovák nemzet szlovák ágának” nevében nyilatkozik, önmaguk tették ad acta a szlovákkérdést, a nemzeti emancipáció kivívását. „E helyzetbe je-lentős mértékben a szlovákok juttatták önmagukat, és nem csupán a csehszlovakis-ta tájékozódású politikusaik által.”¹⁴

A 20. századon végighúzódó szlovák válaszcsehszlovák kényszerrel ellentétben a cseh tudományosság és politika 1993 előtt nem érezte szükségét, hogy magába tekintve történelmi mérleget vonjon. Az önvizsgálathoz – a szétválás okozta általá-nos sokkhatás mellett – a szlovákiai magyar kultúra adott ösztönzést, mégpedig egy hiánypótló szöveggyűjtemény kétnyelvű kiadásával.¹⁵ A szlovák verzióhoz írott utószavában Petr Pithart vezető politológus és politikus, akkor a cseh Szenátus el-nöke, a 20. századi cseh–szlovák viszony igen önkritikus értékelésének keretében tisztázta a hajdani egyesüléshez alapként szolgáló ideológiát. Elsőként annak idő-

11 Kusý, 1993. 94.

12 *Slovenská otázká*, 1990. 5., 7.

13 Vilikovský, 1997. 2.

14 Chmel, 1996. 12–13. A turócszentmártoni deklaráció magyar fordítása: *Deklaráció*, 1996. 37.

15 Chmel, 1996, illetve szlovákul 1997. Később cseh és lengyel fordításban is megjelent.

ben korábbi két arculatát ragadta meg: az I. világháború előtt a két fél egymásra utaltságára és a kölcsönös megértésre épülő idealista vonulat érvényesült, a háború éveiben viszont már Masaryk külföldi akciójának, „ennek az isteni fortélynak tisztán taktikai szempontjai, amelyek a proponált jövőendő állam összetett nemzetiségi helyzetét elbogatellizálták, sőt eltitkolták az antant politikusok háború alatti győzködése során”. E két szélsőségtől el is tekintve a szerző szerint „a csehszlovakizmus egy egészében ugyan érthető, ám kevésbé átgondolt és felületesen, hányaveti módon végrehajtott kísérlet volt, amelynek célja az volt, hogy az új állam keretein belül megnövelje a csehek németekkel szembeni arányát”. Ez a hozzáállás arra számított, „hogy az állítólag minden szempontból gyöngébb és elmaradottabb szlovák nemzet előbb-utóbb önként összeolvad a cseh nemzettel. A csehszlovák tehát egyenlő volt a csehvel.” Márpedig „miféle közös politikai nemzet az, ahol a szlovákokkal nem is számoltunk, hanem csak egyszerűen hozzácsaptuk a magunkéhoz őket?”¹⁶

A cseh történészszakma mindezt, ha nem is ilyen határozott megfogalmazásban, megerősíti és adatlja az utóbbi évtizedekben megjelent tanulmányokban, illetve monográfiákban.¹⁷

Lojalitás Magyarországhoz (uhrofil irányzat)

Csak utalva itt a szlovák hungarus patriotizmus századok óta ismert megnyilvánulásaira, immár a dualizmus korára vonatkoztatva szögezzük le: a szlovák értelmiség egy része szerepet vállalt a politikai, esetleg kulturális asszimilációt célzó, egyébként anyanyelvi írásbeliség megteremtésében. Elsőként az 1885-ben létrejött Magyarországi Tót Közművelődési Egyesületet (*Uhorsko-krajinský vzdelávaci spolok slovenský*) kell megemlítenünk. A kormány és a „felvidéki hazafias közönség” kezdeményezéseként alakult meg, s – eltérően a korábbi ilyen egyesületektől – nem a magyar nyelv terjesztését szolgálta, hanem a szlovákság szellemi és erkölcsi emelését. Kiadványait – magyar klasszikusok fordításai, magyar szellemű történeti munkák – részben a megszüntetett *Matica slovenská* pénzéből adta ki.¹⁸

Az egyesületnél rendszeresebb, szélesebb körű hatást igyekezett kifejteni a Budapesten megjelenő hazafias, azaz magyarbarát (*uhrofil*) szlovák sajtó. Előbb-utóbb szükség lett olyan pesti lapra, amely képes semlegesíteni a turócszentmártoni nemzeti, „pánszláv” sajtó hatását. 1885 végén a Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület megindította kétheti lapját, az ismeretterjesztő-szórakoztató képes folyóiratként meghatározott *Vlasť a svet*, mely a közös haza széthullásáig folyamatosan megjelent. Az egyesület újságával egy időben indult a magát független politikai lapként meghatározó, hasonló szellemiségű *Slovenské noviny*, amely kormányszubvenciók formájában szintén részesedett a Matica vagyonából. A másik frontvonal az északkeleti régió. Az öntudatos szlovákként hazatérő amerikások,

¹⁶ Pithart, 2002. 253–254., 256.

¹⁷ Az összefoglaló művek közül kiemelendő Jan Rychlík, Michal Stehlík és Tomáš Bandžuch monográfiája.

¹⁸ Szarka, 1995. 110–116.

valamint az itt is megjelenő szlovák nemzeti mozgalom ellensúlyozása érdekében a sárosi és mellettük a szepességi, zempléni vármegyei körök szorgalmazták egy anyanyelvi, azaz keletiszlovák (szlovják), de magyar nemzeti szellemben írt újság kiadását. 1907-ben, Eperjesen megalakult a Sárosmegyei Magyar Közművelődési Egyesület, mely kiadta a *Naša zastava* című lapot.¹⁹

Immár a háború időszakához érve, vázoljuk a szlovák katonák lojális viselkedésének, példás helytállásának kérdését, amit Dušan Kováč részletesebben tárgyalta a hadtörténeti szintézis (önálló tanulmányként is publikált) fejezetében. (A bevezetőben ismertettem Dušan Kováč objektív értékelését.) Elszigetelt esetektől eltekintve a mobilizáció a szlovák területeken ellenállás nélkül, a legnagyobb rendben zajlott, amit a főispánok elégedettséggel jelentettek. Ennek összefoglaló magyarázata: „A szlovák közeg viszonylagos elmaradottsága, a szlovák vidék és kisváros erős vallásossága, melyhez akkor még kötődött a császár és a dinasztia nagy tekintélye, továbbá az örökkévaló és szilárd társadalmi rendbe vetett hit minden másnál erősebb volt, és a háború első szakaszában biztosította, hogy a Habsburg-monarchia hadigépezete nagyobb problémák nélkül bevonultathassa a szlovákokat a hadseregbe. [...] Másrészt voltak olyanok is, akiket az »igazságos«, a »szent«, amellet a rövid és győztes háborúról szóló propagandával a hatóságok, a magyarrá lett papok, tanítók stb. oly mértékben manipulálni tudtak, hogy a lelkesedés hatása alá kerültek. Végül is, az első megrázó frontélményekig a háború mégiscsak nóvum volt, mely nemcsak döbbenettel és szomorúsággal járt, hanem izgalmomba, lendületbe hozta a kalandvágyó alkatúakat.”²⁰

A szlovák katonák egységei előbb az orosz erők ellen, Galíciában, az Északkeleti-Kárpátokban, majd a román, végül az olasz fronton harcoltak, hatalmas veszteségekkel, de általánosan elismert vitézséggel. Az összefoglaló hangsúlyozza: az olyan sikerek, mint a Krasnik és Komarów (Galícia) melletti, megjelentek a katonai vezetők nyilatkozataiban, Conrad vezérkari főnök is azt írta belpolitikai elemzésében: „hősiesen harcoltak, gyakran mutattak lelkesedést, hazafiasságot és dinasztiahűséget”. Hasonló méltató cikkek jelentek meg a Monarchia sajtójában. A félhivatalos *Reichspost* is írt a „bátor szlovák katonákról”, „keménységükről, a nagy veszteségek közepette sem megingó lendületükről, ami feltartóztathatatlaná teszi hadseregünk támadásait. [...] A szlovák ezredek hőstetteikkel megcáfoltak minden, megbízhatatlanságukkal kapcsolatos hazugságot.” A *Die Neue Zeitung* is leszögezte: „A komaróvi nagy ütközetben a szlovákok erőszakolták ki a döntést.” Dicsérő szavakkal a magyar *Világ* és az *Alkotmány* sem fukarkodott, ez utóbbi szerint a szlovák parasztkatona legyőzhetetlen, merészségével, szigorú fegyelmével, tisztességével nemcsak támadásra, de nemzeti jelleménél fogva védekezésre is kiváló, igaz, nagy veszteségekkel.²¹ A galíciai helytállás hangsúlyozottan, nem minden pátoasztól mentesen Milan S. Ďurica említett kronológiájában is megjelent.²²

19 Ábrahám, 2014. 62–65.; Ábrahám, 2003. 59–61.

20 Hronský–Krivá–Čaplovič, 1996. 25–26.; Kováč, 2008. 33.

21 Hronský–Krivá–Čaplovič, 1996. 32–34.; Kováč, 2008. 35–36.

22 Ďurica, 1996. 99.

Az újabb összefoglaló szerint is a szlovákok többsége az utolsó évig kitarzott a hadsereg mellett, bár a népesség lelkileg megosztott lehetett. Dobornya (Dobrá Niva) esperes-plébánosa följegyezte, hogy hívei egy része bevallása szerint az (orosz) „testvérekre” nem lőtt, csak a levegőbe, mások viszont hangoztatták a „magyar hazáért” (kifejezetten *maďarská vlasť!*) végrehajtott hőstetteiket. A néhány, „különcnek” tekintett humanista, antimilitarista akció visszhang nélkül maradt. A szlovák tömegek nemzettudata általában homályos, labilis, a regionális identitás elsoőbbőségével. Kimondható, így a szerző, hogy a háború folyamán az ország lakossága anyanyelvétől függetlenül lojális, mind a fronton, mind a hátszországban.²³

Az első években a szlovák nemzeti politika is úgy vélte, tőkét kovácsolhat a katonák érdemeiből és azok elismeréséből – a középfokú szlovák tannyelv bevezetése, választójog megadása minden katonának, családjuk támogatása stb. Ezen elvárások tág teret kaptak a szlovák sajtóban, magyar részről viszont semmiféle készség nem mutatkozott.²⁴ Az utolsó évvel kapcsolatban viszont az összefoglalók kiemelik a szlovák egységek vezető, a többieket mozgósító szerepét a Monarchia hadseregének bomlasztásában – a trencségi, kragujevaci lázadás, majd az olasz fronton október végén.²⁵

Vegyük szemügyre a háborús hazafias sajtó- és könyvpropaganda jellegét. A kormánybarát szlovák sajtó folyamatosan erősíteni igyekezett az olvasók harci szellemét, hazafiságát, ám elsősorban a magyar lapok szóhasználatát, fogalomkörét átvéve, nemzeti sajátosságokat, problémákat nemigen mert felvetni.²⁶ Hangsúlyosabban jelen volt a szlovákkérdés a magyar regionális sajtóban, ennek vizsgálata nyilvánvalóan a magyar történeteszek feladata. Az általam ismert egyéb korabeli kiadványok alapján megerősíthetem a témában született átfogó – egyébként szlovákul megjelent – tanulmány tételét, mely szerint a korábbi cikkekhez képest már az első háborús hónapokban felfedezhető két új vonás: 1. éppen a háború fejezte be az előző nemzedékek egységesítő munkáját, az egész országot átfogó magyar nemzet megerősítését; 2. a pánszlávizmust elutasító tót nép/nemzetiség mint aktív közösség. 1917 májusa után a tótok már nem a magyar nemzet része, hanem egyediséggel bíró nemzetiség, entitás, a Szlovák Nemzeti Párt vezérkara pedig legitim képviselő. A szlovákokat úgymond cseh asszimiláció, egyedi vonásaik elvesztése fenyegeti, amivel vezetőinek fel kell vennie a harcot. E fordulat fő nemzetközi oka: a párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanács fokozódó tevékenysége, aminek köszönhetően az antant 1917 januárjában háborús céljá nyilvánította – tudjuk, még csak elméleti szinten – a csehszlovákok felszabadítását; belföldi gyökere pedig a cseh képviselők május 30-i nyilatkozata a Birodalmi Tanácsban, amely tartalmazta a csehek és a szlovákok területi egyesítésének igényét egy föderalizált Monarchián belül.²⁷ Ám az újabb szlovák összefoglaló is megjegyzi, hogy a magyar sajtó hangja 1917–1918 folyamán megváltozott, a „cseh imperializmussal” szembeállítva a „szlovák

23 Kováč, 2008. 205–206., 211.

24 Hronský–Krivá–Čaplovič, 1996. 34.

25 Uo. 77–81., 89–90.; Kováč, 2008. 285.

26 Bővebben: Ábrahám, 2015.

27 Vörös, 2006. 419–450.

nép vezetőnek” nevezte a politikusokat (tehát már nem pánszláv izgatók), kiktől azután elvárja, hogy elhatárolódjanak a csehek illegitim céljaitól.²⁸ E cikkek szerint az egyesülés után a szlovákokra gyors elcsehesedés vár, míg Magyarországon megőrizhetik kultúrájukat a maga egyediségében és eredetiségében. A magyar propaganda még Amerikában is igyekezett kihasználni, nem is eredmény nélkül, az unitarista cseh megnyilatkozások keltette ottani szlovák félelmeket.²⁹

Az orosz csapatok Kárpátokban elért őszi sikerei, a ruszin–szlovák régió közvetlen veszélyeztetettsége különös súlyt adott a Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület reprezentatív kötetének, amely számos történeti, földrajzi, hadászati, népgazdasági, irodalomtörténeti írást, valamint hazafias szellemű elbeszéléseket tartalmaz. Csupán néhányat kiragadva, Bernáth István rámutatott: a háborús viszonyok között megnőtt a kétmillió szlovákság munkájának, s így az egész nemzetnek az értéke, méltatta lelkes hadikölcsön-jegyzésüket, s hogy az amerikai kivándoroltak is haza kívánnak térni. A szerző egyébként nem kendőzte a Felföld súlyos problémáit: a háború után gondoskodni kell majd a falu igényeinek kielégítéséről, egészséges ivóvízről, jó utakról, iskolákról.³⁰ Kozma Andor V *tábore* (A táborban) című novellája a galíciai frontra visz el minket, a katonák természetesen szlovákok. A társaság lelke, Janko Červenák tíz orosz foglyot ejt az erdőben, akikben lerombolja a cári propaganda elültette tévhiteket, biztosítva őket a szlovákok hazafiságáról, konkrétan pedig az osztrák–magyar hadseregben uralkodó idilli állapotokról. Azután kiderül, hogy az ellenséges katonák közül csak egy valódi orosz, a többi ukrán és lengyel, akik inkább vállalták a hadifogságot, mintsem hogy visszamenjenek a gyűlölt cári hadseregbe.³¹ Az ismert kormánybarát szlovák hivatalnok, szerkesztő, Karol Csecotka a szlovák katonai líráról közölt tanulmányt, szerinte a katonadalok a haza egész ezeréves történelmét végigkísérték. A világháborúhoz aktualizált jellemző fordulat: „Nyugaton, keleten / Egyetlen szívet látni csak, / Szerbek, oroszok, csalódní fogtok, / Hogy ti megosztanátok a magyarországiakat [Uhri].”³²

Az uhrofil tájékozódás a szlovák politikai elitnél is kimutatható. Tanulmányában Milan Krajčovič leszögezte: habár a korábbi történetírás csak nemzetietlen törekvésként, azaz a magyarónok műveként fogta fel a kormánnyal kiegyezni kívánó orientációt, az nemzeti körökben is megjelent. Eleve nem lehetett leírni az ezeréves együttélést mint bizonyos lelki köteléket. Másrészt a határokat leromboló más irányzatok a háború első három évében nem tűnhettek reálisnak. A magyarbarát irányzat nem jelentéktelen személyekhez köthető: a Nemzeti Párt egykori vezérének fia, Ján Mudroň, továbbá František Jehlička is ilyen irányba fordult, de például Ľudovít Bazovský ugyancsak a kormánynak átnyújtandó emlékirat gondolatával foglalkozott.

1917 előtt nem lehetett számolni a Habsburg-monarchia szétesésével, s főleg nem etnikai alapú felosztásával, sőt az még a wilsoni pontokban sem szerepelt.

28 Kováč, 2008. 205–211.

29 Bandžuch, 2014. 134., 196.

30 Janovecz, 1915. 152., 155–157.

31 Uo. 93–95.

32 Uo. 102.

Mint látni fogjuk, az Amerikai Szlovák Liga memoranduma (1914. november) is Magyarországon gondolkodott, a majdani cseh hegemonia féltelme a tengerentúlon is erősítette a hungarofília pozícióit. Krajčovič hangsúlyozta: az emigráció unitarista vonala (Masarykék) igen veszélyesnek ítélte a szlovákság „hungarizmusát”, szerinte elsősorban ezért erőltették az egységes nemzet eszméjét, s vetették el egy cseh–szlovák dualizmus lehetőségét. Objektív értékelést kapott itt Tisza István 1915-ös akciója a nyitottnak tudott szlovák politikusok megnyerésére, az osztrák és német politika által elvárt engedmények (a Matica slovenská és a gimnáziumok visszaállítása, a szlovák fokozott használata az iskolákban és a hivatalokban) megadása egészen más fejleményekhez vezetett volna a békekonferencián, a pozícióba engedett szlovákok ugyanis hatásosan erősítették volna a hazafiság, a magyarbarátság hadállásait. A miniszterelnök gesztusát Miroslav Pekník is jelentős akciónak minősítette, amely akkor a mártoni vezetést komolyan foglalkoztatta.³³

A szlovákoknak – és a csehszlovák megoldásnak – úgymond az volt a szerencséje, hogy a miniszterelnök még ezekre a kisebb lépésekre sem volt hajlandó. Krajčovič utalt rá, hogy a magyar kormány egyébként tisztában volt a cseh orientációt gyengítő kétségekkel, fenntartásokkal, de ezeket nem tudta kihasználni. Károlyi Mihály már 1918 szeptemberében, tehát még ellenzékben többekkel tárgyalt, majd kormányra kerülén előterjesztette a keleti Svájc-koncepciót. Az őszi hónapokhoz kötődtek még az olyan utolsó rendezési tervek, mint a Ľudovít Bazovskýék által benyújtott javaslat, mely a csehek helyett a magyarokkal képzelt föderációt, vagy a Dvortsák Győző által kikiáltott Keletiszlovák Népköztársaság, melyekkel azonban Jászai Oszkár minisztériuma nem tudott, illetve nem akart mit kezdeni.³⁴ 1914-ben az amerikai szlovák politika fővonala is lojális még a Szent István-i Magyarországhoz, a Szlovák Liga tavasszal összeállított *Memoranduma* nem feldarabolásról, hanem határain belüli szlovák autonómiáról beszélt. A háború kitörése is csak a politikai, kulturális és gazdasági önrendelkezés tág fogalmát toldotta a szövegbe.³⁵

A nagyosztrák, illetve németbarát irányzat

Milan Krajčovič nézete szerint a szlovák politika németbarát–nagyosztrák orientációja ugyanolyan sorsra jutott, mint a magyarbarát vonal: az általános cseh németellenesség feledésre ítélte a 20. század történetírásában. Pedig komoly gyökerei voltak – a hagyományos szlovák dinasztiahűség, a Karl Lueger vezette keresztényszocializmussal kialakított kapcsolat, végül a Belvedere Kör tevékenysége, Milan Hodža ottani meghatározó szerepe –, és 1914–1916 között a bécsi politika úgymond a szlovák nemzeti fejlődés első számú lehetséges megoldásának tűnt. Mind a bécsi csoport számára, mely olyan fajsúlyos személyiségeket fogott össze, mint Hodža, Kornel Stodola, mind a mártoniaknál, ahol 1918 tavaszáig tartotta magát.

³³ Pekník, 2000. 333.

³⁴ Krajčovič, 1998. 21–23., 28–29.; Kováč, 2008. 73.

³⁵ Jakešová, 1999. 389–390. A Memorandum szövege: *Dokumenty*, 1998. 434–438.

Sőt 1914 nyarán még a közismerten csehbarát Anton Štefánek is úgy látta, a föderatív Monarchián belüli *Slowakenland* kielégítené a szlovákság igényeit. Ám a német orientáció másik vonalon is haladt: a bécsiek szoros kapcsolatot építettek ki a berlini Össznémet Szövetséggel, hiszen egyformán szemben álltak a dualizmus rendszerével és a magyarországi nemzetiségi politikával. Hodža többször tárgyalt az egyesület elnökségét képviselő Lutz Korodival, s annak segítségével 1917-ben emlékiratot kívánt eljuttatni a német külügyminisztériumba.³⁶

Miroslav Pekník viszont sokkal kevésbé látta távlatosnak a Belvedere-orientációt, szerinte a trónörökösbe vetett hit a szlovák alulinformáltság terméke volt.³⁷

Az oroszbarát irányzat

A ruszofília a 19. század eleje óta hangsúlyosan jelen volt a szlovák gondolkodásban, s a két orosz fővárosban is egyre több információ gyűlt a Habsburg Birodalom szlávjairól, tudósok és könyvek áramoltak mindkét irányban. A moszkvai egyetemen a szláv nyelvi tanszéket (1836) megszervező Mihail Pogogyin már az 1830-as évek derekán személyes ismeretséget kötött a vezető cseh tudósokkal – így a szlovák Šafárikkal is –, közölte írásaikat. Az 1850-es években rajta kívül Alekszandr Koseljev is eljutott Prágába, sőt a szlovákok közé is.³⁸ A Moszkvai Szláv Jótékonyági Bizottság megalakításával (1858) különösen erősödött a közép-európai és balkáni szláv népek iránti érdeklődés. 1867-ben nagyszabású, a forma kedvéért néprajzinak nevezett kongresszus zajlott Moszkvában az osztrák–magyar kiegyezés elleni tiltakozásként – a meghívottak négyötöde a Monarchiából érkezett, egyébként a külföldiek között a csehek voltak a legtöbben.³⁹

Geopolitikai, expanzív megnyilatkozások is születtek már. Ivan Akszakov 1867-es cikkében természetesnek tartotta, hogy Galícia és a mai Kárpátalja Oroszország része lesz, egyébként pedig az egész Habsburg-monarchiára felosztás vár. Ludovít Štúr kéziratban maradt össz-szláv áttekintését (*Das Slawenthum und die Welt der Zukunft*) Vlagyimir Lamanszkij adta ki 1867-ben oroszul, a maga jegyzeteivel együtt. A Habsburg-fennhatóság alatti szláv területekről azt írta: a feltételezett eljövendő nagy összeütközés „ki fog terjedni a Kárpátok túloldalára, Magyarországra is”. Az első részletező és a 20. században részben reálissá is váló össz-szláv összefoglaló (*Oroszország és Európa*, 1869/1871) szerzője, Nyikolaj Danyilevszkij az elképzelt kelet-európai szláv föderáció keretében közvetlenül Oroszországhoz kívánta csatolni – Galícia mellett – *Ugor-Oroszországot*, azaz a mai Kárpátalját, a *szlovák Északnyugat-Magyarországot* pedig a cseh tartományokkal egyesítette. Terjedelmes munkájában (*Vélekedés a keleti kérdésről...*, 1870) Rosztyiszlav Fagyjev tábornok

36 Krajčovič, 1998. 44–46., 54.

37 Pekník, 2000. 86.

38 Gecse, 2007. 54–56.

39 Uo. 100.

is szláv föderációt képzelt el, bár éppen a csehekről és szlovákokról kevés mondani-valója volt.⁴⁰

Az ösztönös russzofília különösen az 1870-es évek nagy keleti válságának éveiben erősödhetett a szlovákok körében, legalábbis a *Národnie noviny* szerint a nép szlovák–orosz fejedelemség eljöttét várja. A turócszentmártoni vezetés orosz orientációja ismert, azt az 1890-es évektől „katasztrofális utópiaként” bírálták a nyugatos, cseh orientációjú fiatalok.⁴¹

Az orosz diplomácia, különösen az orosz–japán háborút követő újabb balkáni aktivitásnak köszönhetően, egyre nagyobb figyelmet tanúsított a cseh politika iránt, erősödtek a kölcsönös kapcsolatok. A marokkói válságra és az antant rendszerének kiépülésére adott válaszként Karel Kramář szentpétervári útja után, 1908 júliusában nemzetközi, immár neoszlávnak nevezett kongresszus zajlott Prágában, igaz, nagypolitikai kérdések nélkül. Václav Klofáč 1913-ban felajánlkozott az orosz hírszerzésnek, 1914 májusában Karel Kramář elküldte Szazonov külügyminiszternek a maga Közép- és Délkelet-Európa-tervét, amely orosz vezetésű szláv birodalmat vázolt, a háború kitörése után pedig egy küldöttség felajánlotta II. Miklósnak a csehszlovák koronát.⁴²

Ezen előzményekhez képest a háború kitörése után (először szeptember 14-én) megfogalmazott orosz hadi célok a Monarchia szempontjából mérsékeltnek tekinthetők. A minimális tervben természetesen szerepelt Bukovina, Kelet-Galícia és a mai Kárpátalja megszerzése, ám magának a birodalomnak a felosztása nem (bár Szazonov külügyminiszter néhány hónappal később már kijelentette, hogy fel kell darabolni). A magterületen Pétervár egy Ausztriából, a szlovák területtel növelt Csehországból és Magyarországból álló trialista királyságot képzelt el, a peremterületeitől megfosztott, meggyöngyített és szláv túlsúlyú alakulat Németország és Franciaország ellenében is biztosította volna az orosz befolyást. 1916-ra azután győzött a teljes felosztás, az új nemzeti államok kialakításának gondolata. Csehszlovákiát sem kívánták tehát Oroszországhoz csatolni, viszont orosz uralkodót ültettek volna trónjára.⁴³

Lássuk, hogyan hatott az orosz betörés (1914–1915) a keletiszlovák régió népességére és általában a szlovák elit tagjaira. A 8. orosz hadsereg betörése, érintkezése a helyi szlovák, de főleg ruszin népességgel a hagyományos russzofíliát csak erősítette. A zborói helyi krónika így örökölte meg az első kozák feltűnését: „Ha azelőtt a községben valamiféle furcsa félelem vagy éppen rettegés élt is a »barbár muszkáktól«, most ez megszűnt a lakosság körében. Ugyanolyan ember, mint a többi, ráadásul olyan nyelven beszélt, melyet a zboróiak jól értettek.” Az idéző hadtörténeti szintézis leszögezte: a ruszinok az orosz katonákat a magyar uralom alóli felszabadítóként fogadták. Ez azért is volt lehetséges, mert a hadvezetés rendelkezéseinek köszönhetően a csapatok nem viselkedtek ellenségesen, sőt barátságosabb magatartást tanúsítottak, mint az osztrák–magyar erők. A szerző persze elis-

40 Uo. 81., 98., 171., 106–107., 115.; Romsics, 1997. 14.

41 Krajčovič, 1998. 5–6.

42 Gecse, 2007. 187., 197–198.

43 Galántai, 1988. 340.; Romsics, 1997. 17–18.

merte a katonai műveletek okozta óriási veszteségeket életben, vagyonban egyaránt. Adalék, de előremutató, hogy kiemelte, adott esetben maga a magyar kormányzat is igyekezett oszlatni a társadalomban korábban kialakított negatív oroszképet. Az 1914. őszi betörés során az északkeleti megyékben megpróbált javítani a „barbár oroszokról”, főleg a kozákokról hagyományosan rögzült megítélésen azért, hogy megakadályozzák a pánikot s a lakosság tömeges menekülését, ami akadályozta volna a csapatok mozgását. Mind Tisza István, mind pedig Andrássy Gyula hivatalosan elismerte, hogy a helyben maradt népesség biztonságát és vagyonát az ellenség nem veszélyeztette.⁴⁴

Az oroszok megjelenése magasabb szinten a szlovák politikai russzofília vonalát, „katasztrófa-forgatókönyvét” is erősítette, hiszen a százados álom, az oroszok hozta szabadság megvalósulni látszott (emlékezzünk, a napóleoni időkben mennyire erősítette az oroszbarátságot az akkor szövetséges cári erők átvonulása). Néhány elszánt személy, mint Jozef Kačka, Dóval (Donovaly) plébánosa nyíltan hirdette az orosz vezetésű szláv egyesülés eszméjét, felszólítva a híveket, hogy ne harcoljanak az oroszok ellen, háborús kölcsönt ne jegyezzenek!⁴⁵ E történelmi lehetőségeknek még a cárizmus-ellenességükről ismert nyugatosok, a hlaszisták is hatása alá kerültek. Mint maga Vavro Šrobár fogalmazott: „Az orosz seregek a Kárpátok északi oldalán, mi a délin, tőlük alig néhány tíz kilométernyi távolságra. Pattanásig feszült lelkiállapotban vártuk, mikor indulnak meg, mikor foglalják el Szlovákiát. A szlovák nép úgy várta a kozákokat, mint megszabadítóit a magyar zsarnokság járma alól.” František Votrubával együtt el is utazott a szepességi Helivágására (Halogovce), ahol ismerőse már térképen szemléltette nekik a felosztott Monarchiát és a csehszlovák állam határait. Az orosz erők végleges kiszorítása, 1915 májusa után viszont e remények szertefoszlottak, miközben megindult a hatóságok hajszája a „hazaáruló pánszlávok” után. Egy helyi krónika tömör fogalmazása szerint „elmentek az oroszok, megjöttek a magyarok, és a népet raporra rendelték, majd be a tömlöcbe”. A messianisztikus hitet még egyszer erősítették az 1916-os hadi események, a Bruszilov-offenzíva időleges sikerei, ám annak összeomlása, majd az 1917-es oroszországi forradalmak az orosz orientációt végleg kisorolták a szlovákkérdés lehetséges megoldásai közül.⁴⁶

Térjünk át immár az oroszországi szlovákok helyzetére. Nem jelentős diaszpóráról, becslések szerint hatszáz–kétezer főről van szó, súlyuk tehát csekély volt az ottani mintegy nyolcvanezres cseh kolóniához képest. A legtekintélyesebb, varsoói csoport – élén a nagykereskedő Országh fivérekkel – az ottani lengyel nyelvű lapban már 1914 augusztusában kinyilatkoztatta: „Le Ausztria–Magyarországgal! Éljen a szabad Csehország és Szlovákia!”⁴⁷ Az egységes ellenállási mozgalom kiépítését azonban nagyban nehezítette a cseh és a szlovák szervezetek hűvös viszonya, az egyetértés hiánya. Milan Rastislav Štefániknak kellett nehéz tárgyalások után

44 Hronský–Krivá–Čaplovič, 1996. 20–22.

45 Kováč, 2008. 75.

46 Hronský–Krivá–Čaplovič, 1996. 22–24.; Pekník, 2000. 95–96.; általános áttekintése: Kováč, 2008. 59–61.; Bandžuch, 2014. 100.

47 Hronský–Krivá–Čaplovič, 1996. 37.; Pekník, 2000. 319.

elérnie a *Kijevi Jegyzőkönyv* (*Kyjevský zápis*, 1916. augusztus) aláírását, célként az önálló csehszlovák állam megnevezését.⁴⁸

Ugyancsak nehezítette helyzetüket az orosz kormányzat. II. Miklós ugyan már 1914 szeptemberében fogadta a szlovák küldöttséget, és érdeklődött a szlovákok magyarországi helyzetéről, ám a csehszlovák állam gondolata a döntéshozó körökben nem talált támogatásra. Pétervár nem tervezte a Monarchia felosztását, legfeljebb Galícia és Bukovina elcsatolását, a csehszlovák államra viszont csak a béketárgyaláson előhúzendó lehetséges nyomásgyakorló elemként tekintett.⁴⁹ Masarykot, aki a cárizmust bíráló korábbi nézetei miatt nemkívánatos személy volt Péterváron, az angol és francia intrika eszközének tartották, aki a közép-európai orosz befolyás ellen dolgozik. Olyan elképzeléseknek, mint Alekszej Szobolevskij akadémikus Szláv Szövetség-terve Közép-Európa népeinek egyesítésére a cár jogara alatt, az is a célja volt, hogy a szlovákokat eltántorítsák a cseh iránytól. Szintén csehellenes vonalat vitt a Szláv Jótékonyági Bizottság. A párizsi emigrációs központot képviselő Milan Rastislav Štefánik 1916-os missziója során ugyancsak ellenszélben, gyanakvás közepette volt kénytelen tevékenykedni.⁵⁰ Az itteni szervezetek ellenőrzése és felhasználása érdekében a kormányzat magához láncolta az 1915 márciusában alakult gyűjtőszervezet, a Csehszlovák Egyesületek Szövetsége vezetőségét, amely határozatot fogadott el a cári Oroszország felszabadító küldetéséről és „a csehszlovák nemzet és Oroszország létfontosságú közös érdekeiről”.⁵¹

A csehszlovák egység említett kinyilvánítása nem mindenki számára volt elfogadható, egyesek elsősorban az oroszokhoz kívánták kötni a nemzet jövőjét, legfeljebb ennek elemeként társulva a csehekkel.⁵² Nem is értették, a szlovákoknak miért volna szükségük közvetítőre Oroszország segítő szándékának elnyeréséhez. Ezen alapállást a leghatásosabban a tartui egyetem professzora, Ján Kvačala képviselte, aki az orosz kormányhoz 1916 júliusában eljuttatott emlékiratában Szlovákia orosz védnökség alatti önállósítását, vagy éppen kormányzóságként a birodalomhoz csatolását kérte. Átfogó tanulmányában Milan Krajčovič hangsúlyozta: a cári rendszer fennmaradása esetén ez a békekonferencián a csehbarát megoldás komoly vetélytársa lehetett volna.⁵³

A cseh orientáció fő ellenzékét egy, a Szövetséggel párhuzamosan alakult, de vegyes vezetésű szervezet, a Lüdovít Štúr Szlovák–Orosz Emlékegyesület jelentette.⁵⁴ Az önelvű szlovák nemzet elvi álláspontjáról éles harcot indított a cseh szervezetek csehszlovakizmusa ellen, és elérte, hogy az említett szövetség 1915 májusában Péterváron kénytelen legyen kiadni a *Nyilatkozat a cseh–szlovák viszonyról* című állásfoglalást. Ez ugyan kitarzott a nemzetegység tétele mellett, ám a közös

48 Kováč, 2008. 83–84.; a jegyzőkönyv szövege: *Dokumenty*, 1998. 449–450.

49 Hronský–Krivá–Čaplovič, 1996. 37.; Pekník, 2000. 319–320.; Bandžuch, 2014. 64.

50 Krajčovič, 1998. 8.; Pekník, 2000. 93.; Kováč, 2008. 83.

51 Hronský–Krivá–Čaplovič, 1996. 37.; Pekník, 2000. 320–321.

52 Pekník, 2000. 321.

53 Krajčovič, 1998. 6., 13–15.

54 Bandžuch, 2014. 107.

kulturális múlt és jövő mellett elismerte két irodalmi nyelv létét, és magától értetődően beszélt a majdani királyság keretében megvalósuló szlovák önkormányzatról, országgyűlésről stb.⁵⁵

Az oroszországi cárbarát politika erős szövetségest kapott a Csehszlovák Nemzeti Tanács odaküldött alelnöke, Josef Dürich személyében, aki a Szövetség vezetőinek többségét is maga mellé tudta állítani. Az 1916 nyarán Oroszországba érkező Milan Rastislav Štefánik, aki Pétervárral elsősorban a cseh és szlovák hadifoglyok beszervezéséről, az itteni csehszlovák hadsereg felállításáról kívánt tárgyalni, ideje jelentős részét kénytelen volt Dürich lépéseinek keresztezésével tölteni, hogy 1917 februárjában azután kizárja a Tanácsból. Ezzel azonban Dürich befolyását és aktivitását nemigen tudta csökkenteni, a cárbarát orientációnak végül is a februári forradalom vetett véget.⁵⁶ Az oroszországi szlovák „szeparatizmus” azonban még hosszú hónapokig fejtörést jelentett Masaryk és Štefánik számára.⁵⁷

A lengyelbarát irányzat

A 20. századi hagyományban kevés figyelmet kapott, de létezett egy lengyelbarát irányzat is, szintén nem gyökerek nélkül: a szlovák elit a 19. században figyelte a lengyel emigráció, illetve a hazai körök tevékenységét, állást foglalt a szabadságharcokkal kapcsolatban, a nyugatos értékrendűek mellettük, a konzervatív russzofilek ellenük. A 20. század elején erősödtek a katolikus körök kapcsolatai, de még az oroszbarát mártoniak is szorosabbra fűzték a galíciai szálakat, nyugatos ellenzékük-ről nem is beszélve. Kornel Stodola már a háború előtt, majd alatta is szorgalmazta a megoldás megvitatását. Máshol, mások is megerősítették, hogy a lengyelekkel közös függetlenedés valós alternatíva, az amerikai katolikus körökben – melyek egyként tartottak a cseh huszitizmustól és az orosz ortodoxiától – a csehekkel szembeni nyomásgyakorlás eszköze: a szlovákok mással is össze tudják kötni a sorukat! A lengyel sajtóban is jelentek meg cikkek a felújítandó Lengyelország és az autonóm módon hozzákapcsolódó Litvánia és Szlovákia tervével. Végül is csak a várható lengyel túlsúlytól való félelem miatt került le a napirendről. Otthon is számoltak az északi szomszédokkal, az említett Kačka plébános elleni fő vádpont úgy szólt, hogy szlovák–lengyel–cseh királyság eszméjét hirdette a híveknek.⁵⁸ Említett memorandumában Ján Kvačala ezt a kapcsolatot – az orosz sajtó által felkarolt megoldás, az északnyugati szlávok föderációja keretében megvalósítva – a cseh orientációnál perspektivikusabbnak jelezte. 1917-es oroszországi útja alatt Masaryk sem zárta ki ennek, illetve egy cseh–szlovák–lengyel államszövetségnek a lehetőségét, már csak a tengeri kijárat előnye miatt sem.⁵⁹

55 Hronský-Krivá-Čaplovič, 1996. 37–38.; Pekník, 2000. 321. A nyilatkozat szövege: *Dokumenty*, 1998. 442–444.

56 Hronský-Krivá-Čaplovič, 1996. 40.; Bandžuch, 2014. 122–123.

57 Krajčovič, 1998. 17.

58 Kováč, 2008. 75–76.

59 Krajčovič, 1998. 18–19.; Bandžuch, 2014. 125–126.

Egy 1916. októberi pétervári gyűlésen még fölvetődött, ám a szlovák vezetők már elkötelezték magukat a másik irány mellett: „Vladimír Hurban válaszolt a lengyel felszólalónak: megköszönte a különleges érdeklődést, sajnálatát fejezte ki afelett, hogy a háborúig a lengyel testvérek Szlovákiát csak a Krakkó–Budapest gyors ablakából ismerték, és hangsúlyozta: álláspontjuk a csehszlovák egyesülés.”⁶⁰ Mint e sorok is érzékeltetik, a nagyhatalmi politika alakulása mellett a szlovák–lengyel föderációnak akadályát jelentette a lengyel politika közönye a szlovák nemzeti kérdéssel szemben. Józef Piłsudski 1919 nyarán Andrej Hlinkának, illetve más szlovákoknak is Magyarországot ajánlotta lehetséges partnerként, mert ez közös lengyel–magyar határt eredményezett volna. Érdemi tevékenységet az 1920 tavaszán, Krakkóban létrejött emigráns Szlovák Nemzeti Tanács (František Jehlička és néhány társa) sem tudott kifejezni.⁶¹

A csehszlovák irányzat

A szlovákkérdés lehetséges megoldásai közül a korábbi történetírás természetesen a csehszlovák orientációt abszolutizálta, egyes fogalmazások szerint tabuként kezelve a konkurens irányzatokat, jórészt tárgyalásukat is lehetetlenné téve.⁶² Ennek köszönhetően e tanulmány nem kívánja részletesen ismertetni az ide kötődő csoportok tevékenységét, dokumentumok tartalmát, feladatom inkább az lehet, hogy felvillantsam a fő problémák új megközelítését a mai történeti irodalomban.

A 14. század óta folyamatos (irodalmi) nyelvi s részben felekezeti közösség a 19. század első felében már elméleti szinten is kimondatott (Ján Kollár, Pavol Jozef Šafárik műveiben), az 1870-es évektől pedig egyre erősödött, elsősorban a cseh és morva települések nyújtotta segélyek, ösztöndíjak, tanulási lehetőségek kereteiben, majd a bankok – nem mindig altruista – részvétele nyomán a szlovák vállalkozásokban. Mindezzel szemben a szlovákkérdés a háború kitöréséig (sőt lényegében 1917 tavaszáig) alig jelent meg a cseh politikában. Kapcsolódást legfeljebb a szociáldemokraták körében, továbbá Masaryk Cseh Haladó Pártja esetében, s érintőlegesen a Nemzeti Szocialista Pártnál találunk.⁶³ A hazai cseh politikában 1917 előtt még az osztrákellenesség jelei sem mutatkoztak.⁶⁴

Lássuk először a csehszlovák nemzetegység kérdését! Jan Galandauer szükségesnek tartotta idézni a vezető szlovakofil, Karel Kálal 1901-ben közzétett tételét: a német fenyegetéssel szemben „kiviláglik Szlovákia jelentősége számunkra: ő kapcsol minket a szláv kelethez, az orosz nemzethez. Ő az a híd, melyen tartományainkba hatol a szláv áram, hogy erőt adjon ahhoz, hogy dacolhassunk a nyugati német nyomással.”⁶⁵

60 Idézi: Pekník, 2000. 92.

61 Krajčovič, 1998. 19–21.

62 Uo. 21.

63 Galandauer, 2000. 541.; Stehlík, 2009. 135–144.; Bandžuch, 2014. 20.

64 Rychlík, 2012. 44.; Bandžuch, 2014. 22.

65 Galandauer, 2000. 543.

A politikában a gondolatot elsősorban Masaryk képviselte. Jan Rychlík nem vonta kétségbe, hogy a professor őszintén hitt a nemzetegységben, ám a többi szerzőhöz hasonlóan legalább ennyire hangsúlyozza a taktikai oldalt: ha Masaryk Ausztria–Magyarországot annak soknemzetiségű volta miatt minősítette instabillnak, annál inkább hangoztatnia kellett az antant előtt a csehszlovák nemzet létét, hogy indokolhassa a jövőendő „állítólagos nemzetállam” létrehozását. Ezzel viszont, mint az *Independent Bohemia* (1915) című munkája esetében is, kiváltotta egyes szlovák körök bírálatát. Mint ismeretes, a professor úgy fogalmazott: „a szlovákok csehek, habár nyelvjárásukat irodalmi nyelvként használják”, ami Miroslav Pekník értékelése szerint mereven unitarista, az eredeti angol szövegezésben („Slovaks are Bohemians”) pedig abszurd, hiszen ők nem Csehország lakói. Történelmi érvelése, akár csak Benešé, szinte kizárólag cseh vonatkozású.⁶⁶ Orgánumban (*Československá samostatnost*) gyakran megjelenő kifejezés: a cseh nemzet kárpáti ága.⁶⁷ Egyébként az egyesülés ideológiájának általánosabb magyarázatával is találkozunk: a századelő európai geopolitikai gondolkodása irtózott a kisállamiságtól, s ez Masaryk háború alatti szövegein önmagában is érződik: aggályosan, statisztikailag bizonygatja, a csehszlovák állam nem lesz kicsi, csak hat európai állam lesz nagyobb nála.⁶⁸

Krajčovič már érezhető elutasítással mutatott rá: a németekkel szemben a cseh politikának mindenképpen szüksége volt Szlovákiára, a szlovákokra. Nyomatékosan idézi a bécsi német diplomácia 1918-as jelentését, mely szerint a cseheket egoizmusuk vezeti, a hárommillió némettel szemben ellensúlyként kell nekik a hárommillió (!) szlovák. Ezt közvetlenül követi egy Masaryk-idézet 1917 nyaráról: egyesülni kell a szlovákokkal, hogy növeljék a csehek erejét a németekkel szemben.⁶⁹ A szerző végül nehezményezőleg említi, hogy az államszervezés napjaiban a szlovákok autonómiaigényei „hungarizmusnak” minősültek, Masaryk pedig a francia sajtóban az önálló szlovák nemzet gondolatát a magyar propaganda termékének minősítette.⁷⁰

Az ellenállás szlovák résztvevőinek többsége, így maga Štefánik, az egységes csehszlovák nemzet tételét taktikai eszköznek tekintette, ami az antanthatalmak előtt erősíti az emigráció helyzetét, ám a közös állam megteremtése után már nem játszhat szerepet. Az emigrációban az unitarizmus néhány híven (Bohdan Pavlů, Ivan Markovič) kívül senki nem azonosult Masarykék nemzetegység-konceptiójával.⁷¹ Vladimír Hurban 1917 elején az ügy érdekében pontosabb fogalmazást kért Masaryktól, mert annak fenti kijelentése úgymond igen rossz vért szült. „A csehek el akarnak nyelni minket, hozzák fel, mégpedig hatásosan ellenünk, a politikai egység hívei ellen. [...] Mi, szlovákok, most önálló nemzetnek tekintjük magunkat, szlovákként akarjuk megérni a szabadságot. Szlovákként akarunk kapcsolódni a csehekkel egy politikai egységben, egy államban, melyben biztosítva lesz szá-

66 Rychlík, 2012. 45–46.; Pekník, 2000. 544–545.; Bartlová, 2000. 586.

67 Bandžuch, 2014. 80.

68 Pekník, 2000. 543–544.

69 Krajčovič, 1999. 305.; Krajčovič, 1998. 31.

70 Krajčovič, 1998. 43–44.

71 Uo. 31.; Krajčovič, 1999. 310.; Rychlík, 2012. 56.

munkra a nemzeti önállóság.”⁷² S jellemző, hogy a *liptószentmiklósi határozat* (1918. május 1.) Šrobártól eredő kifejezését – a csehszlovák törzs magyarországi ága – sem a *Slovenský týždenník*, sem a *Národné noviny* nem volt hajlandó kinyomtatni, hanem a szlovák nemzet, illetve szlovákok szerepel.⁷³

Ugyancsak általános probléma a szlovák politika informáltságának mértéke a külföldi ellenállás lépéseiről. Az újabb szlovák munkák mind hangsúlyozzák: a magyarországi szigorú cenzúra, a határon túli – tehát akár cseh, akár osztrák-német – lapok, könyvek behozatalának tilalma ellenére a politizáló személyek viszonylag jól értesültek a háború hadi eseményeiről és a nyugati külföldi ellenállás lépéseiről, sikereiről, részben a cislajtán sajtóból, részben Bécsben, a cseh politikusoktól, részben pedig a *Maffia* küldöttjeitől.⁷⁴ Ami a szlovák tömegek informáltságát illeti, Milan Krajčovič nézete szerint a sajtóból idővel már a középrétegek is értesültek a külföldi akció sikereiről, és az üggyel egyre inkább azonosultak is.⁷⁵ Dušan Kováč viszont leszögezte: a történészszakma számára is *terra incognita*, mit tudott a szlovák földműves, iparos, munkás, polgár a határon túli történekekről, a külföldi ellenállásról, a Masaryk és Štefánik név jelentett-e bármit is számukra.⁷⁶

Az újabb összefoglaló szerint a csehszlovák egység gondolat a tömegek körében szinte ismeretlen; a náluk radikálisabb, értesültebb hadifoglyok 1918 tavaszától tömeges hazatérése, a sűrűsödő hírek a hadsereg összeomlásáról, a Monarchia várható vereségéről megindították a tudati változást, ám az államfordulatot így is meglepetéssel vették tudomásul. A régi lojalitás eróziója csak a Monarchia veresége után teljesedett ki.⁷⁷ Alena Bartlová idézte Samuel Zoch 1927-es beszédét, mely szerint a fordulat idején a népesség identitásában nem, csak nyelvében volt szlovák, a csehekről pedig annyit tudott, hogy az ő árulásuk, dezertálásuk miatt nem tudott győzni a Monarchia; 1918 után is általános a vélekedés: elmentek a magyar urak, helyettük jöttek a csehek.⁷⁸

Hogyan értékelendő a szlovákok szerepvállalása, súlya a közös állam megteremtéséért folytatott küzdelemben? Dušan Kováč szerint demográfiai súlyukhoz képest sokkal kisebb arányban vették ki részüket a közös állam megteremtéséért vívott harcból, ez az antant oldalán harcoló csehszlovák légiók állományára is igaz – elismerve, hogy otthon eleve sokkal szűkebb lehetőségek közepette agitálhattak, mint a cseh politikusok Cislajtániában. Ott persze a szlovákok is szabadabban szervezkedhettek, s a szerző szerint a hagyományosan előtérbe helyezett (tudjuk, a leginkább csehszlovakizmus-párti) Vavro Šrobár mellett el kellene kezdeni a bécsei csoport – Milan Hodža, Kornel Stodola, Ivan Dérer, Ján Cablk – tevékenységének vizsgálatát. Mint Kováč kiemelte, általában két szélsőséges felfogás uralta az eddigi történetírást: 1. a szlovákok nem tettek semmit nemzeti felszabadulásukért, az

72 Idézi: Pekník, 2000. 545.; vö. Hronský, 2000. 562.

73 Hronský, 2000. 557. A határozat szövege: *Dokumenty*, 1998. 470–472.

74 Krajčovič, 1998. 31–32.; Kováč, 1999. 275.; Ferenčuhová, 1999. 404–414.; Kováč, 2008. 240., 287.

75 Krajčovič, 1999. 310.

76 Kováč, 1999. 275.

77 Kováč, 2008. 209–210., 214.

78 Bartlová, 2000. 593.

„az ölükbe hullott”; 2. kezdettől és egyre fokozottabban harcoltak Ausztria–Magyarország ellen. Egyik felfogás sem tartható.⁷⁹

Ami a szlovákok helyét illeti a párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanács politikájában, Milan Krajčovič rámutatott: a Masaryk-csoport a majdani cseh–szlovák dualizmust soha nem ismerte el, nyilatkozataival folyamatosan megtagadta az 1915-ös *clevelandi* egyezmény tartalmát. A szlovák egyenjogúsodási küzdelem úgymond szimbolikus, sőt mitikus dokumentumát a cseh aláírók nem is gondolták komolyan, csak a szlovákok lecsendesítésére, autonómiamozgalmaik leszerelésére szolgált. „Cseh–Szlovákia (sic!) története megmutatta, hogy Štefániknak és a többi, túlságosan csehbarát szlovák személyiségnek csalódniuk kellett, amiért teljes mértékben hittek a cseh vezetők háború alatti ígéreteinek.”⁸⁰

Itt említsük meg Milan Rastislav Štefánik helyzetét, szerepét a cseh–szlovák együttműködésben. A hadtörténeti és az újabb általános összefoglaló természetesen és indokoltan méltatta Štefánik képességeit, katonai és diplomáciai érdemeit, kezdeményező szerepét a Csehszlovák Nemzeti Tanács céljainak megvalósításában,⁸¹ érezhetően annak érdekében, hogy a csehszlovákiai rossz emlékü hagyományt felszámolva a jóval ismertebb és elismertebb két cseh vezetővel, Masarykkal és Benešsel egy szintre emelje. Milan Krajčovič rámutat Edvard Beneš szlovákellenesnek minősített fogalmazásaira, lépéseire, s idézi egy amerikai szlovák Štefánikhoz intézett figyelmeztető szavait: „Nincs kétség afelől, hogy a szűkkeblű cseh testvérekben dolgozik valamiféle irigység, talán éppen féltékenységgel, csak azért, mert Ön szlovák.” Ugyancsak az emigráció unitarista nézeteit kívánják érzékeltetni itt Ján Janček és Bohdan Pavlů vádaskodó, illetve lekicsinylő szavai (Štefánik műve az amerikai szlovákok autonomista mozgalma). A szerző tulajdonképpen lebegtetni a régi vitát is, miszerint Štefánik repülőgépét a csehek lőtték le.⁸²

Átfogó tanulmányaiban Krajčovič egyrészt kiemelte, Štefánik pusztán taktikai okból erőltette a nemzetegység eszméjét, másrészt hangsúlyozta: mindig is a majdani decentralizáció, az önálló szlovák országgyűlés, közigazgatás talaján állott. A szerző nehezményezi, hogy a korábbi irodalom elhallgatta Štefánik azon 1916-os kijelentését, miszerint a jövőbeni állam decentralizált lesz, tartományi gyűlésekkel. Krajčovič ugyancsak érezhető ingerültséggel utasítja vissza például Vavro Šrobár azon tételét, miszerint Štefánik nem értett egyet a *pittsburghi* egyezmény (1918) autonómiával kapcsolatos tartalmával. Eszerint „az unitarista történészekkel szemben, akik Štefánikot meggyőződéses unitaristának tartják”, ő valójában „szlovák hazafiként ellenezte a jövőbeni állam csehesítését és központosítását”.⁸³ Az újabb összefoglaló kiemeli, hogy Štefánik erőltette ugyan a párizsi ellenállási központ nevében a kizárólag cseh jelzést, mert Szlovákiát a külföld nem ismeri, ám a szlovák és cseh megnevezésben már a cseh–szlovák alakhoz ragaszkodott.⁸⁴ Ennek ellenére

79 Kováč, 1999. 274–275.

80 Krajčovič, 1999. 304–305., 315.

81 Hronský–Krivá–Čaplovič, 1996. 38–40.; Kováč, 2008. 78.

82 Krajčovič, 1999. 300–302.

83 Krajčovič, 1998. 43.; Krajčovič, 1999. 300., 313–314.

84 Kováč, 2008. 78.

Bandžuch emlékeztet rá: 1917 nyarán, amerikai útja során félelmet keltett, amikor egyenlőséget tett a csehek és a szlovákok közé.⁸⁵

Földrajzilag szűkítve tárgyunkat vizsgáljuk meg az amerikai szlovákok megosztottságát a csehszlovák egység kérdésében. Az Egyesült Államokban élők indokoltan érezték és hangoztatták a háború kitörésétől kezdve, hogy az egyetemes szlovák nemzet képviselőinek, sorsa intézőinek tekintik magukat. A mintegy félmillió fő valójában a szlovák etnikum negyedét tette ki, emellett az Újvilág prosperáló és szabad légkörében hosszú évtizedek óta építették templomaikat, iskoláikat, adták ki lapjaikat. Ám ernyőszervezetüknek, az 1907-ben alapított Szlovák Ligának nehéz feladatot jelentett a katolikusok és az evangélikusok, az egyesületek és az újságok, a nemzetpolitikai nézetek közti ellentétek feloldása vagy legalább tompítása.⁸⁶

A diaszpóra felelősségvállalását fogalmazta meg a *Slovenský sokol* 1914. szeptemberi cikke, miszerint az amerikai szlovákok átveszik a nemzet sorsának irányítását.⁸⁷ A liga vezetősége (Albert Mamatey, Ivan Daxner) szilárdan vallotta az önálló szlovák nemzet eszméjét; közös állam alapítását – akár a magyarokkal, a csehekkel, az oroszokkal vagy a lengyelekkel – csak ennek elismerésével tartotta lehetségesnek. Daxner szerint ennek kimondása előbbre való, mint hogy a szlovákságot hová fogják csatolni.⁸⁸ Egyébként messziről kellett eljutnia bármiféle államfordulat elfogadásáig, hiszen még júliusban azt vallotta: a dualizmus rendszerének, illetve Magyarország határainak lerombolása irreális, sőt áruló tett volna. Fokozatosan erősödött viszont a kizárólagos csehszlovák orientációt pártoló kisebbségi csoport hangja (Milan Getting, Ignác Gessay), amely viszont a szlovákok súlytalanságát hangoztatva erőltette a szoros együttműködést, közös célokat a csehekkel. (Tomas Bandžuch értékelése szerint Getting a cseh oldalon tevékenykedett – az általa vezetett Sokol-mozgalom is odakötötte –, számára a liga a „klerikalizmust” testesítette meg.)⁸⁹ A különböző koncepciók a háború első éveiben még vetélkedtek egymással (a szlovák nemzet a szláv föderáció része, a szlovák–orosz, a szlovák–lengyel államszövetség, az európai államszövetség tagja lesz), a hadüzenet egyedül a szlovák–magyar föderáció gondolatát söpörte el.⁹⁰

Létezett még egy elképzelés, a szocialistáké, akik egy demokratikus európai, illetve világméretű föderáció tagjának szerették volna látni a szlovákságot, ám 1916-ra belátták, hogy ennek nincs realitása, ezért a csehszlovák függetlenség eszméje mellett kötelezték el magukat. A szabadgondolkodó, antiklerikális híró csehek egyébként is rokonszenvesnek tűntek e körökben.⁹¹

Az amerikai csehek és szlovákok viszonyát elzárkózás, nézeteltérések jellemezték a világháború előtt. Mint Elena Jakešová tanulmánya hangsúlyozta, az em-

85 Bandžuch, 2014. 96.

86 Jakešová, 1999. 384.

87 Pekník, 2000. 89.

88 Jakešová, 1999. 391.; Pekník, 2000. 89.

89 Bandžuch, 2014. 94.

90 Pekník, 2000. 90., 91–92.

91 Uo. 94.; Bandžuch, 2014. 130–132.

lített 1914-es *Memorandummal* az amerikai szlovákok önállóan indították el a nemzeti felszabadító küzdelmet, mégpedig jóval előbb, mint az ottani csehek. A liga vezetői kezdetben nem keresték a kapcsolatot, mert az előttük ismert nézettől – miszerint a szlovákok a cseh nemzet egyik ága – tartva nem kívánták a magyar fennhatóságot másokra cserélni.

Kisebb-nagyobb mértékű bizalmatlanság, nézeteltérések rendre felmerültek a háború alatt. Igaz, az önálló fellépés súlytalansága már az ősz folyamán rákényszerítette őket a kéznyújtásra, hangsúlyozva azonban az önkormányzatot, mint ami a majdani közös államban a szlovákokat, a morvákat, a sziléziaiakat és a cseheket egyként megilleti.⁹² A liga valójában osztrák–magyar mintára két független államnak a legszükségesebb területekre korlátozódó dualista kötelékét képzelte, támogatását ennek garantálásához kötötte.⁹³

Az újabb munkák rendre hangsúlyozzák, az amerikai szlovákok egy része tartott a cseh szupremáciától, politikai és gazdasági túlerőtől, a szlovákok esetleges asszimilációjától. Egyes lapok rákérdeztek, a csehszlovák nemzeti egység tétele vajon nem az egységes magyar állameszme cseh kiadása csupán? A szlovák egyesületek képviselői éles vitákat folytattak a csehekkel, akik a szlovákkérdést csak a cseh akció afféle függelékének tekintették.⁹⁴ Az amerikai *Národné noviny* cikke szerint aki a szoros csehszlovák kapcsolatot hirdeti, az elfajzott (*odrodilec*), a csehszlovák gondolat ugyanolyan káros, mint az egységes magyar nemzeteszme. A katolikusok orgánuma, a *Jednota* pedig felrótta a cseheknek, hogy a háború előtt otthon mindig az ellenséggel (a magyarokkal) szöveterkeztek, a cseh tőke a szlovák kereskedelmi érdekek ellen dolgozott; a jövőt nem az ő szeretetükre, hanem a balkáni és a közép-európai szláv nemzetek összefogására vagy egy föderalizált Ausztria–Magyarországra kell építeni.⁹⁵ A szlovák vezetők nem fogadták el, hogy a közös cél a cseh állam visszaállítása lenne, Szlovákiával megnövelve.⁹⁶

Az együttműködés nem indult ígéretesen: a csehek megszólított vezetője, Tomáš Čapek nehezményezte, hogy a liga *Memorandumában* nem is említetik a szlovákok és a csehek közeli rokonsága, s a függelékként önhatalmúlag fogalmazott *Felhívásban* Čapek etnikai csoportnak nevezte a szlovákokat, amit a szlovák vezetők elutasítottak. A döcögve indult együttműködés mellett is folyamatosan követelték a szlovák „individualitás garanciáit”, a cseh vezetők viszont kitartottak az unitarista álláspont mellett, illetve elkerülték az egyértelmű fogalmazást, a kötelező ígéreteket. Čapek angol nyelvű, a csehkérdést bemutató könyve, melyben a szlovákokat betagoalta a cseh nemzetbe, ismét megakasztotta a közös munkát.⁹⁷ Gyűjtés indult saját szlovák sajtóközpont felállítására és megbízottak Európába küldésére.

92 Jakešová, 1999. 391–392.

93 Rychlík, 2012. 47.

94 Hronský–Krivá–Čaplovič, 1996. 36.; Krajčovič, 1998. 22.; Hronský, 2000. 552–553.; Bandžuch, 2014. 69–70., 74., 78.

95 Bandžuch, 2014. 73., 95.

96 Rychlík, 2012. 47.

97 Čapek, 1915.

Masaryk ráhatása kellett hozzá, hogy a cseh oldal hajlandó legyen írásban elfogadni a majdani föderáció és az önálló szlovák nemzet tényét.⁹⁸

A *clevelandi egyezmény* (1915. október), mellyel a cseh fél lemondott az unitarista csehszlovakizmusról, tette csak lehetővé a szlovák és a cseh törekvések egyesítését, az érdemi együttműködést,⁹⁹ ám, mint több szerző rámutatott, a cseh politika taktikája mögött nem rejtettek őszinte szándékok.¹⁰⁰ Az amerikai cseh lapok ellenségesen viszonyultak az egyenrangú nemzeti viszony gondolatához, a párizsi emigrációs központ – a *Československá samostatnost* hasábjain – pedig a csehszlovák nemzetegység megvalósulásaként méltatta, amerikai szlovák tiltakozásokat váltva ki.¹⁰¹ Az ellen pedig maga a liga vezetősége tiltakozott, hogy nevüket Masarykék odanyomtatták kizárólagos cseh deklarációjuk alá, ami sok szlovákban azt a rossz érzést keltette, hogy ők csak a csehek nemzeti felszabadító harcának puszta eszközei. A liga amúgy sem bízott túlságosan a másik félben, ezért 1916 tavaszán két képviselőt küldött Európába, hogy a nyugati közvélemény előtt, s nem kevésbé a párizsi emigrációs központtal szemben képviseljék a szlovák érdekeket, a föderalizmus gondolatát.¹⁰² Az amerikai csehek meg is gyanúsították őket Masaryk előtt, hogy saját szlovák ellenállási központot akarnak kiépíteni Európában. Milan Getting viszont közülik Štefan Osuskýt a professzor bizalmába ajánlotta, mint aki remélhetőleg „a mi, az Ön szellemében fog dolgozni”. A másik kiküldöttet, Gustav Košíkot pedig Štefánik nyerte meg az említett taktikai okból, ha nem is a nemzetegység eszméjének, de jelszavának. Ettől függetlenül Krajčovič összegzése szerint az Egyesült Államokban a dualista koncepció uralkodott.¹⁰³

Az 1918 májusában megszületett *pittsburghi egyezmény* újfent kimondta Szlovákia majdani önkormányzatát, ám Jan Rychlík nézete szerint az aláíró Masaryk azt nyilvánvalóan nem kívánta megvalósítani, egyébként az új államban nem is volt erre jogköre, alkotmányos lehetősége.¹⁰⁴ Bandžuch is visszalépésnek minősíti, hiszen nem beszél föderációról, egyébként a szlovák országgyűlés belefoglalása is a Katolikus Egység (Jozef Hušek) elszánt fellépésének köszönhető, fenyegetőzésének, hogy egyébként kilép a ligából, és támadást indít ellene. Valójában csak ekkor (tegyük hozzá, a háború utolsó fél évében) aratott győzelmet a cseh–szlovák együttműködés a szlovák félelmek fölött.¹⁰⁵

Ami az oroszországi csehszlovák irányzat esélyeit illeti, a kezdetben uralkodó oroszbarát orientációt egyként gyengítették a cári katonai kudarcok, a birodalom érezhető hanyatlása, valamint az 1916 nyarán odautazó Štefánik személyes meggyőző ereje, aki el tudta fogadtatni, hogy a provinciális mártoni russzofíliával szemben egyetlen reális megoldás létezik, Masaryk irányvonala. Érvelése szerint a

98 Jakešová, 1999. 392–394.

99 Hronský–Krivá–Čaplovič, 1996. 36–37.; Jakešová, 1999. 396.; Rychlík, 2012. 47.; Bandžuch, 2014. 75–76.

100 Krajčovič, 1999. 304–305.

101 Jakešová, 1999. 397–398.

102 Bandžuch, 2014. 77–81.

103 Krajčovič, 1999. 310–312.

104 Rychlík, 2012. 48–49.

105 Bandžuch, 2014. 97–98.

nyugati hatalmak soha nem engednék a Kárpátokon belülre Oroszországot.¹⁰⁶ Az oroszországi csehszlovák orientációjú vezetők általánosabb szinten is fogalmaztak: „Mindjárt a kezdetben egészen nyilvánvaló volt, hogy Szlovákia teljes mértékű Oroszországhoz csatolása, azaz mint kormányzóságé, a vesztünket okozná. Az orosz nemzet egészen más úton fejlődött, és sok mindent le kell még győznie, amin mi, elmaradottságunktól eltekintve, már régen túl vagyunk.”¹⁰⁷ A csehszlovák egyesülés eszméje azonban csak a februári forradalom után mondhatta magát egyértelműen győztesnek.¹⁰⁸

A csehszlovák orientáció alapvetően dualista meggyőződésű képviselői számára a nemzetegység és a szlovákok majdani helyzete jelentett problémát. Jelzi ezt, hogy 1916-ban néhány hónapon belül ugyanott két dokumentumot kellett megjelentetni. A *Kijevi Jegyzőkönyv* (augusztus vége) Štefánik nagypolitikai stratégiájának szellemében, az antantpolitikuskok meggyőzése érdekében egységes politikai csehszlovák nemzetről beszélt – felháborodást váltva ki az amerikai szlovákok között –, míg az oroszországi meghatározó vezetők *Célunk* című kiáltványa ezt tágitva-értelmezve leszögezte: „Célunk a szabad szlovák nemzet”, miközben az autonóm Szlovákia és a cseh tartományok egy államban fognak egyesülni, ám Szlovákiának „teljes nemzeti önkormányzatot, szabad önrendelkezést és fejlődést kell biztosítani”.¹⁰⁹

A két nagy diaszpóra után vizsgáljuk meg a szlovákok helyét a külföldi csehszlovák hadseregben. A franciaországi csehszlovák légióban a háború alatt összesen csaknem 12 ezer ember szolgált, közülük mintegy 2600 szlovák, harmincegyen tiszti rangban. Az olaszországiban 19 400 fő harcolt, hatszázan szlovákok. Oroszországban 1917-re mintegy negyvenezres hadsereg jött létre. Ez utóbbi esetében a szlovákok alacsony részarányát a hadtörténeti összefoglaló szükségesnek tartotta magyarázni: oka volt annak a hadifoglyok eleve alacsony létszáma mellett a csehekhez képest jóval alacsonyabb fokú nemzettudatuk, informálatlanságuk a külföldi felszabadító akcióval kapcsolatban, melynek céljait kezdetben fel sem fogták, erősebb vallássosságuk, s ezzel is összefüggésben a katonai eskü megszegésének lélektani akadályai. Nem utolsósorban pedig magyar fogolytársaik elítélő szavai, a „hazaárulók” feljegyzése noteszeikbe azon fenyegetéssel, hogy e személyek gazdaságára elkobzás vár otthon, ami a lehető legnagyobb csapás a paraszti gondolkodás számára. Ám cseh részről is hallatszottak gyanakvó hangok az önálló szlovák lövészezred megszervezése után – vajon nem a szlovák szeparatizmust fogja-e az egység erősíteni? Viszont az emigrációs központ szóhasználata (*cseh hadsereg, cseh állam*) vagy helyenként a szlovák jelképek használatának tiltása miatt sok szlovák légiósban is felmerült: nem Szlovákia szabadságáért, hanem Nagy-Csehországért küzdenek. Általános rossz hangulatukat fejezte ki az 1919 nyarán, irkutszki kiképzőtáboruk kezdődő felszámolásakor a csehszlovák diplomáciai képviselőnek eljuttatott *Memorandum*. Em-

106 Krajčovič, 1998. 10–11.

107 Idézi: Pekník, 2000. 94.

108 Rychlík, 2012. 49.; Pekník, 2000. 94.

109 Hronský–Krivá–Čaplovič, 1996. 40.; Bandžuch, 2014. 88–91., 116–117. A két dokumentum szövege: *Dokumenty*, 1998. 449–450., 451–452.

lékeztetve Štefánik rosszalló szavaira, mikor ott jártában hiányolta az önálló szlovák ezredeket, leszögezték: nem akarnak többé alárendeltek lenni, arányos pozíciókat követeltek a katonai diplomáciában, a légiók vezetésében, a tisztképzésben, s önálló ezredet, amely Štefánik nevét viselje. A két összefoglaló szerint az emlékirat még inkább felszínre hozta a légiókon belüli cseh–szlovák vitákat, az „egységes csehszlovák nemzet” tisztázatlan fogalmának hatásait.¹¹⁰

Mi volt a szlovákok helye a hazai cseh ellenállás politikájában? Mint ismeretes, a cseh pártok nyilatkozatai egészen 1917 tavaszáig az elvártnál is lojálisabbak, hazafiasabbak: 1917 januárjában, az antant háborús céljainak (így a csehszlovákok felszabadítása tételének) elutasításaként deklarálták, hogy a cseh nemzet kizárólag Habsburg-jogar alatt képzei jövőjét – lehetetlenné téve egy pillanatra a nyugati ellenállás helyzetét. A cislajtániai német nacionalisták radikalizálódása (német túlsúly követelése, a cseh tartományok etnikai feldarabolásának jelszava), a februári oroszországi forradalom és a külföldi ellenállás erőteljes üzenetei (a *Maffia* szervezetén keresztül) viszont módosították ezt az álláspontot.¹¹¹

Az egyébként is igen szűk térrel rendelkező hazai cseh–szlovák kapcsolat-építést visszavetették olyan átgondolatlan nyilatkozatok, mint például (a cseh orientációjú szlovák) Anton Štefánék felhívása a szlováksághoz (1915 tavaszán), hogy térjenek át a cseh irodalmi nyelvre.¹¹²

A hazai cseh politikusok 1917 tavaszáig egyáltalán nem foglalkoztak a szlovákkérdéssel, a bécsieknek (Milan Hodža) és a Prágában időző szlovákoknak (Vavro Šrobár, Anton Štefánék, František Votruba) hosszas munkájukba került, hogy az bekerüljön a Birodalmi Tanács cseh képviselőinek májusi nyilatkozatába. Sok politikus nem látta reálisnak, sőt kívánatosnak sem a cseh és a szlovák területek egyesítését – s illik megemlítenünk tanácsadójuk, Josef Pekař történész nevét, aki kizárólag a cseh államjog talaján állott –, féltették a cseh királyság visszaállítását ezen újszerű kapcsolattól.¹¹³ A nyilatkozat végül is célként határozta meg „a csehszlovák nemzet minden ágának egyesítését egy demokratikus cseh államban”.¹¹⁴ Mindezzel egyesek utólag sem értettek egyet, mint az ifjúcseh *Národ* névtelen cikkének szerzője, aki szerint a szlovákkérdést mint kakukktójtást elhamarkodva tették a Cseh Szövetség fészkébe. A katolikus *Hlas národa* józanul rámutatott: vagy Magyarország esetében is tiszteletben kell tartani a történelmi államjogot, s akkor a szlovákokkal kapcsolatos követelés nem tartható, vagy a nemzetiségi elv alapján az itteni németek önrendelkezési jogát, tehát a cseh területek szétforgácsolódását is tudomásul kell venni. A szlovákok tehát, fogalmazzunk úgy, kényszerpályára állították a cseh politikát, óriási szolgálatot téve ezzel az egységtörekvésnek, ahogy Štefánék írta Šrobárnak.¹¹⁵

110 Hronský–Krivá–Čaplovič, 1996. 55., 59., 60–61., 63–64.; Kováč, 2008. 263.; Bandžuch, 2014. 95.

111 Kováč, 2008. 237.

112 Pekník, 1999. 331.

113 Krajčovič, 1998. 31.; Rychlík, 2012. 50–51.; Kováč, 2008. 240.

114 Kováč, 2008. 238.

115 Galandauer, 2000. 548. A levelet közli *Dokumenty*, 1998. 452–453.

A kibontakozott egyéb viták is jelezték: a cseh politikusok többségének alig voltak ismeretei a sajátos szlovák történelmi, gazdasági, politikai problémákról, s valamiféle szlovákkérdést csak a csehkérdés megoldandó részterületeként fogtak fel. Az ifjúcseh *Národ*, Vavro Šrobár és František Votruba ismeretterjesztő cikkei próbálták ezt orvosolni. Ám a cislajtániai alkotmányreformen dolgozó vezető cseh államjogászok körében is teljes tanácstalanság uralkodott: mit kezdjenek a szlovák követeléssel? Alakuljon egy negyedik Szent Vencel-i tartomány? A cseh király egyben legyen szlovák fejedelem? Mik legyenek a szlovák lobogó színei, hogyan jelöljék ki a határokat? Mi lesz ott az államnyelv? Elfogadták az önálló országgyűlés (tartománygyűlés) létét, de nem mint szlovák specifikumot, hanem azért, mert a többi cseh tartománynak is van. Jobb híján a bevett történelmi államjogi keretekbe igyekeztek beskatulyázni a létrehozandó szlovák intézményeket (1871-es törvények, Galícia státusa). A szlovákkérdés, Szlovákia mint probléma a cseh politikusokat még az államalapítás napjaiban sem foglalkoztatta. A csehek többsége a köztársaságot azután is a történelmi cseh állam kibővített megújításának tekintette.¹¹⁶

Jan Galandauer egyébként filológiai-lélektani részmagyarázattal is szolgál: a *československý* 'csehszlovák' majdnem ugyanúgy hangzik, mint a *českoslovanský* 'csehszláv', tulajdonképpen 'cseh ajkú', amely kifejezéssel a 19. század óta általánosan jelölték a cseh tartományok szláv ajkú lakóit,¹¹⁷ tehát a *csehszlovákban* elsősorban önmagukat látták. A bizonytalan viszonyt tükrözte Karel Kramář cikke 1918 nyarán: olyannak kell szeretni a szlovákokat, amilyenek, nyelvüknek megvan a helye a nemzet lelki életében – tudományos életük viszont nyelvileg legyen közös a csehvel! A szlovákkérdésben jószerivel ez volt az egyetlen politikusi megnyilatkozás, s ez is egy regionális folyóirat hasábjain!¹¹⁸

Ami a hazai szlovák politika aktivizálódását illeti, a háború alatt a hivatalos passzivitás ellenére fokozatosan kialakult néhány politizáló csoportosulás: Turóc-szentmártonban – a Szlovák Nemzeti Párt vezetősége (bár az aktív titkárt, a bevonult Jozef Gregor Tajovskýt utódja, Karol Anton Medvecký nem tudta pótolni), a *Národné noviny* szerkesztősége –, továbbá Liptóban (főleg Vavro Šrobár rózsahegy-i tevékenysége), Pozsonyban egyrészt a katolikus néppárti csoport (a *Slovenské ľudové noviny* szerkesztősége), másrészt a szociáldemokraták (a *Robotnícke noviny* köre), a pesti aktivisták (főleg Emil Stodola, illetve a parlamentbe járó néppárti Ferdiš Juriga) és a bécsiek (Kornel Stodola, aki a katonai cenzúrahivatalba hozta Milan Hodžát, Ivan Dérert és Ján Cablket). S ne feledkezzünk meg a prágai Csehszláv Egység egyesületről (a vezető szlovakofil, Josef Rotnágl vezetésével) és a nyugati ellenállás, valamint a hazai cseh politika kapcsolattartó hálózatáról, a Maffiáról, mely az egyesületen keresztül a szlovák régióban is tevékenykedett).¹¹⁹

A hivatalosan amúgy is passzív Szlovák Nemzeti Párt a májusi nyilatkozatot nyíltan nem üdvözölhette, véleményét hallgatással fejezte ki – a *Národné noviny*

116 Rychlík, 2012. 51., 55–56., 67.; Kováč, 2008. 240–241.; Galandauer, 2000. 548–549.

117 Galandauer, 2000. 550.

118 Uo. 551.

119 Kováč, 2008. 239–240.

agyoncenzúrázott cikkét leszámítva, de ott sem határolódott el tőle –, s azzal, hogy kitért a kormány terve elől, amely népes tiltakozó delegációt szeretett volna Tisza István elé juttatni. Ám a mozgalom felszámolásától tartva nyílt kiállást még az 1918. májusi titkos értekezlet után sem mert vállalni, s nem is tűnt sürgetőnek, mert a pártvezetés 1919 tavaszára várta a háború végét.¹²⁰

A közös állam kikiáltásának vitatott kérdései

Ha a külföldi ellenállással és a hazai aktivizálódással kapcsolatban ennyi probléma felmerült, vélhetően a közös állam kikiáltásának, megszervezésének napjai is számos kérdést vetnek fel. Az újabb összefoglaló nem hallgatja el, hogy a Csehszlovákia megalakulását elsőként kimondó *washingtoni deklaráció* (1918. október 18.) egyes tételeivel a Szibériába tartó Štefánik sem tudott azonosulni, bár a Masarykkal történt táviratváltás után elfogadta a szöveget.¹²¹ Alapproblémaként vetődik fel, hogy 1918. október végén Prágában az új állam létrehozását alapvetően a csehek ügyének tekintették. Elena Bartlová rámutatott: az emigrációval folytatandó nagy horderejű tárgyalásokra Genfbe utazó küldöttek Bécsben még találkoztak Kornel Stodolával, Milan Hodžával, ám szót sem ejtettek úti céljukról, a tervezett programról. Hazai szlovák politikust nem hívott senki, a nemzetet Beneš két közeli munkatársa képviselte (Ivan Markovič és Štefan Osuský). A megbeszélés eredményeiről az otthoniak csak közvetve és töredékesen értesültek. Saját bevallása szerint Šrobár is csak jóval később, Beneš 1927-es könyvéből szerzett tudomást a Genfben javasolt szlovák miniszterek személyéről. Az erős, meg nem valósult névsor arra utal, hogy Beneš az antant előtt akarta dokumentálni az általa amúgy nem tervezett érdemi szlovák pozíciókat.¹²²

A közös állam október 28-i kikiáltása után Vavro Šrobár, aki pedig a Nemzeti Bizottság tagja is lett, nem érezte szükségét, hogy e korszakos döntésről értesítse a Szlovák Nemzeti Tanácsot,¹²³ azt egyébként a magyarországi sajtó is tudatosan elhallgatta. Az úgyszintén történelmi *turócszentmártoni deklarációval* (1918. október 30.)¹²⁴ a szlovákságot képviselők tehát úgy követeltek önrendelkezési jogot a nemzetnek, hogy az tudtukon kívül már betagoltatott egy új államba. Az újabb összefoglaló hangsúlyozza, hogy Emil Stodola szövegjavaslata tartalmazta az autonómia igényét, ám az előzetes értekezlet azt leszavazta, mert úgymond veszélyeztetné a közös állam megteremtését. A külföldnek szólt, a könnyebb megértést szolgálta az egységes *csehszlovák nemzet* szerepeltetése is.¹²⁵ Hozzátehetnénk: egyébként nehezen értelmezhető, hogy ennek lenne része „a szlovák nemzet mind nyelvi, mind kulturális-történelmi szempontból”.

120 Uo. 239., 270.

121 Uo. 293.; A washingtoni deklaráció szövege: *Dokumenty*, 1998. 493–496.

122 Bartlová, 2000. 588–589.

123 Rychlík, 2012. 65.

124 Szövege: *Dokumenty*, 1998. 513–514. Magyar fordításban: *Deklaráció*, 1996. 37–38.

125 Kováč, 2008. 300.

Különös, hogy a monográfia nem értékeli Milan Hodža önkényes eljárását, melynek során a nyilvánosságra hozott szövegből – a *Národné noviny* hasábjain – törölte az elfogadott 4. pontot, azaz az önálló szlovák képviselőlet igényét a békekonferencián. Annál is indokoltabb lett volna, mert kronológiájában Milan S. Ďurica fél oldalon keresztül sugallta, hogy a deklaráció önjelölt és többségében evangélikus személyek műve, ráadásul meghamisított formában – az eredeti példány pedig úgy mond „elveszett”.¹²⁶ Mint az a magyar szakirodalomban is régóta kimondatott, e pont „a szlovák önigazgatás legautentikusabb jogforrása lehetett volna”.¹²⁷

A folytatásról szólva Marián Hronský kiemelte, hogy a szlovák politikai elit első ízben október 31-én, a Szlovák Nemzeti Tanács Végrehajtó Bizottsága ülésén tárgyalta Szlovákia közigazgatási kérdéseiről, s ekkor sem saját kezdeményezésként, hanem egy cseh betérjesztés reakciójaként. Az autonómia-hangokat a többség gyorsan elfojtotta, illetve tíz évre elnapolta.¹²⁸ Krajčovič pedig érezhetően elítélőleg ismerteti Vavro Šrobár önhatalmú prágai lépéseit Szlovákia betagolása érdekében (a Szlovák Nemzeti Tanács megkerülése, kompetenciáinak kisajátítása, a nemzeti gyűlés szlovák tagjainak összeválogatása, szlovákok hivatalba ültetése, tehát egy második hatalmi központ kiépítése, ami azután a Nemzeti Tanács feloszlatásához, általánosabb szinten pedig a *pittsburghi egyezmény* megkérdőjelezéséhez vezetett, nemcsak Šrobár, hanem Masaryk részéről).¹²⁹

Végezetül egy mai szlovák álláspont arról, kinek is jelentett a fordulat nemzeti felszabadulást Szlovákia területén. Peter Švorc egyértelműnek tekinti, hogy Csehszlovákiát elutasították a magyarok, a németek, a zsidók és számos szlovák és ruszin – magasabb egyházi méltóságok, lelkészek, tisztviselők, tanítók, ügyvédek, orvosok, kereskedők és egyszerű emberek, akiknek rokonságában voltak magyarok, és féltek a változásoktól. „Ha a Csehszlovákiát nyíltan elutasító negyvenszázaléknyi népességhez hozzávennénk az említett szlovákokat és ruszinokat, akkor kiderülne, hogy Szlovenszko népességének csaknem ötven százaléka ellenezte Magyarország szétverését és Szlovenszkonak a csehszlovák államba történő betagolását.”¹³⁰

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Ábrahám

2003 Ábrahám Barna: Szlovákok és szlovjakok: a nemzet határai. In: *Limes*, 16. (2003). 3. sz. 55–66.

¹²⁶ Ďurica, 1995. 104.

¹²⁷ Szarka, 1995. 212–213.

¹²⁸ Hronský, 2000. 558–559.

¹²⁹ Krajčovič, 1998. 42–43.

¹³⁰ Švorc, 2009. 62–63.

2014 Ábrahám Barna: Szlovák sajtó és nemzetépítés a dualizmus korában. In: *A sajtó kultúráközvetítő szerepe 1867–1945*. Szerk.: Paál Vince. Bp., 2014. 51–67.

2015 Ábrahám Barna: Szlovák sajtó – kormányzati sajtópolitika a nagy háború éveit alatt. In: *Történelmi Szemle*, 57. (2015.) 2. sz. [Megjelenés alatt.]

Bandžuch

2014 Bandžuch, Tomáš: *Slovenské vize. Velká válka, krajané a představy o budoucím státu (1914–1918)*. Praha, 2014.

Bartlová

2000 Bartlová, Alena: Samostatnosť slovenského národa v protiklade s ideou jednotného politického národa československého. In: *Pohľady na slovenskú politiku. Geopolitiky – Slovenské národné rady – čechoslovakizmus*. Ed.: Pekník, Miroslav. Bratislava, 2000. 584–600.

Čapek

1915 Čapek, Tomáš: *Bohemia under Hapsburg Misrule*. New York, 1915.

Chmel

1996 Chmel, Rudolf: A szlovákkérdés a XX. században. In: *A szlovákkérdés a XX. században*. Összeáll.: Chmel, Rudolf. Pozsony, 1996.

1997 *Slovenská otázka v 20. storočí*. Zost.: Rudolf Chmel. Bratislava, 1997.

Čulen

1937 Čulen, Konštantín: *Pittsburská dohoda*. Bratislava, 1937.

1938 Čulen, Konštantín: *Slováci v Amerike. Črty z kultúrnych dejín*. Turčiansky Svätý Martin, 1938.

Deklaráció

1996 A szlovák nemzet deklarációja [1918]. In: *A szlovákkérdés a 20. században*. Összeáll.: Chmel, Rudolf. Pozsony, 1996. 37–38.

Dokumenty

1998 *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*. 1. Red. rada: Čaplovič, Dušan et al. Bratislava, 1998

Đurica

1996 Đurica, Milan S: *Dejiny Slovenska a Slovákov*. Bratislava, 1996.

Ferenčuhová

1999 Ferenčuhová, Bohumila: Informovanost slovenskej verejnosti o zahraničnom odboji. In: *Slovensko na začiatku storočia*. Ed.: Podrimavský, Milan–Kováč, Dušan. Bratislava, 1999. 404–414.

Galandauer

2000 Galandauer, Jan: Přeměna českého „čechoslovakismu“ v období Velké války. In: *Pohľady na slovenskú politiku. Geopolitiky – Slovenské národné rady – čechoslovakizmus*. Ed.: Pekník, Miroslav. Bratislava, 2000. 538–551.

Galántai

1988 Galántai József: *Az első világháború*. Bp., 1988.

Gecse

2007 Gecse Géza: *Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat*. Bp., 2007.

Getting

1933 Getting, Milan: *Americkí Slováci a vývoj československej myšlienky v letech 1914–1919*. Perth Anboy, 1933.

Hanus

1996 Hanus, Ladislav: A szlovák államiság [1941]. In: *A szlovákkérdés a XX. században*. Összeáll.: Chmel, Rudolf. Pozsony, 1996. 313–321.

Hronský

1999a Hronský, Marián: Slováci na frontoch prvej svetovej vojny. In: *Slovensko na začiatku storočia*. Ed.: Podrimavský, Milan–Kováč, Dušan. Bratislava, 1999. 278–290.

1999b Hronský, Marián: Vojna v Karpatoch 1914–1915. Dopad a ohlas. In: *Slovensko na začiatku storočia*. Ed.: Podrimavský, Milan–Kováč, Dušan. Bratislava, 1999. 334–341.

2000 Hronský, Marián: Čechoslovakizmus – za a proti (1914–1918). In: *Pohľady na slovenskú politiku. Geopolitiky – Slovenské národné rady – čechoslovakizmus*. Ed.: Pekník, Miroslav. Bratislava, 2000. 552–562.

Hronský–Krivá–Čaplovič

1996 Hronský, Marián–Krivá, Anna–Čaplovič, Miloslav: *Vojenské dejiny Slovenska*. zv. 4. 1914–1939. Bratislava, 1996.

Jakešová

1999 Jakešová, Elena: Lojalita i odboj: americkí Slováci, európska vojna a slovenská otázka (1914–1915). In: *Slovensko na začiatku storočia*. Ed.: Podrimavský, Milan–Kováč, Dušan. Bratislava, 1999. 382–399.

Janovecz

1915 *Z veľkej doby*. Sost.: Janovecz, Ludvik. Budapešť, 1915.

Kováč

1997 Kováč, Dušan: Toto tu už raz bolo. In: *OS*, 1. (1997) 0. sz. 18–20.

1999 Kováč, Dušan: Prvá svetová vojna v slovenských dejinách a v slovenskej historiografii. In: *Slovensko na začiatku storočia*. Ed.: Podrimavský, Milan–Kováč, Dušan. Bratislava, 1999. 269–277.

2008 Kováč, Dušan a kol.: *Prvá svetová vojna 1914–1918*. Bratislava, 2008. (Slovensko v 20. storočí, zv. 2.)

Krajčovič

1998 Krajčovič, Milan: Medzinárodnopolitické koncepcie riešenia slovenskej otázky 1914–1922. In: *Historické štúdie*, 39. (1998) 5–61.

1999 Krajčovič, Milan: Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1914–1918. Podnety z nového výskumu. In: *Slovensko na začiatku storočia*. Ed. Podrimavský, Milan–Kováč, Dušan. Bratislava, 1999. 291–315.

Kusý

1993 Kusý, Miroslav: Onnan vagyok, honnan vagyok, szlovák eredetű vagyok. In: *Uő: Szlovák vagyok, szlovák leszek*. Pozsony, 1993. 83–102.

Lipták

1997 Lipták, Ľubomír: Aké dejiny potrebujeme. In: *OS*, 1. (1997) 0. sz. 3–5.

Mach

1996 Mach, Alexander: A vér törvénye [1940]. In: *A szlovákkérdés a XX. században*. Összeáll.: Chmel, Rudolf. Pozsony, 1996. 308–312.

Markovič

1923 Markovič, Ivan: *Slováci v zahraničnej revolúcii*. Praha, 1923.

Pekník

1999 Pekník, Miroslav: Slovenská politika na začiatku prvej svetovej vojny. In: *Slovensko na začiatku storočia*. Ed.: Podrimavský, Milan–Kováč, Dušan. Bratislava, 1999. 316–333.

2000 Pekník, Miroslav: Názory na riešenie slovenskej otázky za prvej svetovej vojny a počiatky smerovania slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska. In: *Pohľady na slovenskú politiku. Geopolitiky – Slovenské národné rady – čechoslovakizmus*. Ed.: Pekník, Miroslav. Bratislava, 2000. 89–119.

Pithart

2002 Pithart, Petr: Tükör előtt, tükör mögött. Későn, de mégis? In: Pithart, Petr: *Nyolcvankilenc után. Kik vagyunk?* Pozsony, 2002. 245–269. (Eredeti megjelenés: Pithart, Petr: Před a za zrcadlem. Pozdě ale přece? In: *OS*, 1. (1997) 0. sz. 13–17.)

Polakovič

1996 Polakovič, Štefan: A szlovák nemzetszocializmus [1940]. In: *A szlovákkérdés a XX. században*. Összeáll.: Chmel, Rudolf. Pozsony, 1996. 296–307.

Romsics

1997 Romsics Ignác: Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Szerk.: Bán D. András. Bp., 1997. 7–61.

Rychlík

2012 Rychlík, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914–1992*. Vyšehrad, 2012. (Első megjelenés: *Češi a Slováci ve 20. století. I. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. Bratislava, 1997.)

Sidor

1928 Sidor, Karol: *Slováci v zahraničnom odboji*. Bratislava, 1928.

Slovenská otázka

1990 Slovenská otázka dnes. In: *Romboid*, 1990. 9. sz.

Stehlík

2009 Stehlík, Michal: *Češi a Slováci 1882–1914. Neřetelnost společné cesty*. Praha, 2009.

Švorc

2009 Švorc, Peter: Szlovenszko betagolása az új államba és Csehszlovákia létrejötte. In: *Magyar Napló*, 21. (2009) 9. sz. 59–69.

Szarka

1990 Szarka László: Egy XX. századi államalapító emlékiratai. In: Tomáš Garrigue Masaryk: *A világhorradalom 1914–1918*. Bp., 1990. 429–463.

1995 Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, 1995.

Vilikovský

1997 Vilikovský, Pavel: Odsúdení na večnú nevinnosť? In: *OS*, 1. (1997) 3. sz. 2.

Vörös

2006 Vörös, László: Premeny obrazu Slovákov v maďarskej hornouhorskej regionálnej tlači v období rokov 1914–1918. In: *Historický časopis*, 54. (2006.) 419–450. (Magyarul megjelent: „A leghazafisabb magyarok” vagy „egy szabad nemzet”? A szlovákok szociális reprezentációi a magyar sajtóban 1914–1918 között. In: *Kor/ridor*, 1. (2014) 3. sz. 25–60.)

BARNA ÁBRAHÁM

THE INTERNATIONAL DIMENSIONS OF THE SLOVAK QUESTION
DURING THE FIRST WORLD WAR

The study has the intention to give an overview on plans and possible ways of resolving Slovak question during the First World War as reflected in recent publications. It points at the fact that Slovak historiography has been able to research the problem only since 1990 with objectivity: both the first and the second Czechoslovakia forced the teleological idea of centuries-long struggle for creating a common state, while Slovak autonomist movement in the interwar period, in the years of the Tiso-led republic and in exile after 1945 maintained the evenly tendentious thesis of continuous oppression by Czechs. After presenting some former authors of these unilateral interpretations the article recapitulates the main conceptions in the years of the Great War. At first as the traditional Slovak identity it speaks about loyalty to Hungary (*uhrofil* orientation), respectively to a would-be reformed, federative Great Austria. Leading Slovak historians admit that these orientations would have had real chances in case Budapest and Vienna had laid its policy on new bases. As a further traditional direction follows the russophile strategy with its deep historical roots and actual weight among emigrants living in Tzarist Russia, underlining that it was considerable alternative of solution, too. After the peripheral Polish relation at the end the victorious way, the Czecho-Slovak unity is treated with its equally long prehistory and recent realization in the United States and in Russia, both among politicians and soldiers of the voluntary Czechoslovak Army in Russia, Italy and France. Recent authors recognize that Czech connection was the strongest and in the autumn of 1918 the only real way remained, but at the same time they point at different Czech and Slovak concept of nation, of future arrangement of the planned common state, at frequent misunderstandings and suspiciousness, looking for ulterior motives and at obscure circumstances of the proclamation of Czecho-Slovakia.

Identitás és propaganda Manno Miltiades I. világháborús művészetében

Manno Miltiades (1879–1935) a 20. század első évtizedeinek emblematis mus művésze volt, akiről általában szuperlatívuszokban szoktak írni, és nem véletlenül.¹ Ennek ellenére Manno életműve máig feldolgozatlan, és különböző értelmezésekre lehetőséget adó munkásságát eltérően, néha elfogultan és felületesen értékelték.² Életének három fő szakasza különíthető el. A pancsovai vegyes nemzetiségű családban született Manno életében az első időszakot az iskolai, majd a sporteredményekben gazdag évek jelentik.³ A második életszakasz a militarizmusát meghatározó tapasztalatokat magában foglaló négyéves aktív-inaktív katonai szolgálat és az ezt követő átmeneti két év, amikor – eddig kellően fel nem tárt módon – az Ébredő Magyarok Egyesülete aktív tagjaként a Nemzeti Hadsereget támogatta. A harmadik és egyben életének utolsó tizenöt éve a sport- és I. világháborús élményeket művészi módon ábrázoló periódus. Az I. világháborút követően 1919–1920-ban több igen szuggesztív és szélsőséges plakáttal a Horthy-kultusz kialakítójaként írta be magát a magyar és az európai művészettörténetbe. Bár mind az első, mind a harmadik korszak igen mozgalmas és érdekfeszítő, jelen tanulmányomban csak a második korszakkal foglalkozom alaposabban, az ekkor készült műveivel, főleg a fronton rajzolt karikatúráival.⁴

Hogy megértsük Manno Miltiades munkásságának lényegét, a nacionalizmus és a karikatúra kérdései köré építem fel tanulmányomat, mert a kettő találkozáspontjában áll Manno identitás-paradoxonja, utóbbi egyben az Osztrák–Magyar

1 A tanulmány a 2015. április 15-én Miskolcon tartott *Egymás mellett – egymás ellen* című nemzetközi konferencián elhangzott előadás írásos, szerkesztett változata. Itt szeretnék köszönetet mondani a hozzászólóknak – név szerint Szarka Lászlónak és Hell Juditnak –, akik megjegyzéseikkel felhívták a figyelmemet néhány szempontra.

2 Életéről eddig csak részeredmények és rövid tanulmányok jelentek meg élesen elkülönítve sportteljesítményeit a korábbi katonai és művészi munkásságától. Kis–Vajda, 2012. 67–68.; Lyka, 1935. 125.; Szakály, 2012. 46–47. Manno Miltiades neve korábbi publikációkban sokszor tévesen Mannó Miltiadesként szerepel.

3 A Manno családot a hazai görög kisebbség különösen nagy becsben tartja, lásd Diószegi, 2010.

4 Miltiades I. világháborús karikatúráiból korábban már közöltem: Kürti, 2004. 127–144. Ezúttal is szeretném kifejezni hálámat vitéz Ricsováry Takács Andrásnak (1924–2005), amiért a rajzokat használatra nekem átadta. Édesapja, vitéz Ricsováry Takács József (1889–1961) huszártisztként jó barátságban volt Manno Miltiadesszel, és tőle egy albumban kapta meg a karikatúrákat az 1930-as évek elején.

Monarchia értelmiségének és azon belül a kisebbségi intelligencia egyik legizgalmasabb, máig vitákat generáló problémája.⁵ A nacionalizmushoz nem használok sem a jól ismert brit Eric Hobsbawm és más baloldali-liberális tudósok (például Benedict Anderson) ismert elméleti megközelítéseit, sem pedig a velük szemben sokat citált Anthony Smith elképzelését az etnikum és nemzet közötti kapcsolatról.⁶ He-lyettük inkább George Orwell elméletét hasznosítom, aki előremutató esszéjében – Jegyzetek a nacionalizmusról (*Notes on nationalism*) – a nacionalista gondolkodásnak három meghatározó összetevőjét különítette el.⁷ A jellemzők – Orwell a characteristics szót használja –: a bizonytalanság vagy ingatagság, a megszállottság és végül az irrealitás, a tényektől való elszakadás, azok megkerülése vagy esetleges meghamisítása. Mindhárom jellegzetesség megtalálható Manno Miltiades nacionalizmusában (ő valószínűleg ezt patriotizmusnak mondaná), holott éppen Orwell hangsúlyozza a kettő közti – már Lenin által is hangoztatott – lényeges különbséget. Manno művészetének képi világából kiszűrődik a görög-makedón származású, de ízig-vérig magyar tudatú és középosztálybeli művész nemzeti elkötelezettsége, hasonlóan ahhoz, ahogyan az orwelli hármasság meghatározás megfogalmazza.

Orwell cikkét közvetlenül a II. világháború után írta, hangsúlyozva a propaganda nemzeti eszmét közvetítő és átalakító hatását. Az I. világháborús karikatúrák nem újdonságként robbantak be a háborús nemzeti konfliktusok képi világába 1914-ben. Korábbi háborúkról már készültek karikatúrák, ahogyan Eduard Fuchs bécsi művészettörténész meggyőzően kimutatta azt úttörő munkásságú és illusztrációkkal teli könyvében.⁸ Fuchs utalt arra, amit a későbbi kutatások még jobban megerősítenek, hogy a vizuális kultúra az egyik leghatalmasabb fegyver a háborúban, úgy is mint propaganda, úgy is mint pacifista eszköz.⁹ Jóval a fényképezés megjelenése előtt a gúnyrajz, ahogy a karikatúrát sokáig nevezték, erőteljesen kifejezte nemcsak azt, amit a nacionalizmus kitermelt és átadott, hanem beleszótta rajzolója véleményét és gondolatait a konfliktusról, egy meghatározó személyiségről, államférfiről, katonatisztről, amit elemzések vagy könyvek sokasága sem tudott hasonlóan visszaadni. Így a sajtó, a rajz, a plakát, de főleg a karikatúra előnye más képi megjelenítésekkel szemben az, hogy olvasás nélkül, frappáns tömör képi világgal közvetíti üzeneteit, és szuggesztív kifejezőerővel tud véleményt nyilvánítani, illetve – és ez az erejének a titka – véleményt formálni.¹⁰ A groteszk, a szatíra és az ironia a karikatúra jellemzője, ami akkor hatásos igazán, ha témától függetlenül – esetleg részrehajlás nélkül vagy minimális részrehajlással – képes egyszerre politizálni, véleményt formálni és nevetetni. Egy jó karikatúra szöveg nélkül vagy legalábbis kevés szöveggel fejezi ki mondandóját azáltal, hogy olyan helyzetet teremt, amelyben a

5 A Monarchia többszörös és konfliktusoktól sem mentes identitás-komplexumáról lásd Somogyi, 2006.

6 Hobsbawm, 1990; Smith, 1979.

7 Orwell, 1945. Orwell esszéje megjelent korábban magyar fordításban is, de azt nem volt módomban elolvasni, ezért az eredeti angol szöveget használtam.

8 Fuchs, 1916.

9 Carlo Ginzburg éppen az I. világháborús angol mozgósító plakátokról írja ezt. Ginzburg, 2001. 2–3. Lásd még Demm, 1993.

10 A tömegkommunikáció és a nacionalizmus kapcsolatáról lásd Gellner, 1983. 126–127.

szereplők önmagukat mutatják meg olyan helyzetekben, amelyeket mások nem vagy csak a kiváltságosok láthatnak.

A karikatúrák között találunk igen progresszív, ám néha kérdéses témájuakat is, mivel a képi világ természeténél fogva archetipikus populáris és folklór anyagból táplálkozva könnyen felismerhető helyzeteket ábrázol, ami a nézőt a komikumra vezeti rá. Már a korai karikatúrák világában fellelhető az élcelődő, gúnyolódó, néha pedig az igen fanyar és könyörtelen hangnem, amivel bizonyos politikusokat és közszereplőket megjelenítenek.¹¹ Ismert emberek és helyzetek komikus ábrázolásával a rajzoló a társadalom visszasságait karikírozta ki, nem kímélve sem a rendet, sem a rangot. A képzelet ereje mindennél fontosabb, mert ez meghatározta egy-egy rajzoló művészetét és elfogadását is. A sajátos stílusú művész keze nyomát a nézők a helyzetkomikum és a szereplők karakterének kinagyításából ismerhették fel. A karikatúristák a könnyebb érthetőség és elfogadás kedvéért sztereotípiákból építik föl mondandójukat, de a sztereotípiák igen kegyetlenül bántak az ábrázolt személyekkel, nemzeti és etnikai csoportokkal.¹²

Családi gyökerek és az ifjúság évei

Orwell nacionalizmuselméletének erőssége, hogy hangsúlyt fektet a résztvevők szerepére, motiváltságára és tetteire. Az egyik összetevő az az instabil állapot, amellyel láthatóvá válik, miként jutnak el az emberek egy társadalmi státusból vagy egy meghatározó etnikumból egy másikba. A tehetős és asszimilálódott Manno család szintén ilyen, nagy változással járó utat járt be a 18. század végétől a Balkánról elvándorolva Bécsbe, majd pedig Pestre költözve.¹³ Manno Miltiades Pancsován született 1879. március 3-án, a gabonakereskedő Manno Demeter és Auracher Josefa második gyermekeként.¹⁴ Bátyja, Leonidas 1878-ban, húguk, Calypso 1881-ben született, mindegyik gyereket a görögkeleti vallás szertartása szerint keresztelték meg. Pancsova nem volt tipikus monarchiabeli peremvidéki település. 1873-tól városi ranggal rendelkezett (előtte 1794-től szabad katonai város volt), mintegy 18 ezer lakosú, vegyes etnikai összetételű – főként német, szerb és magyar lakossal – ipari-kereskedelmi központ volt. Az önálló közigazgatási területtel, országos hírvásárokkal, iskolákkal, ipari létesítményekkel és nem utolsósorban kedvező földrajzi helyzetű, dunai kikötővel rendelkező város különleges volt. A Pancsován állomásozó katonaság (német bántási ezred), a garnizon jelleg szintén meghatározta a város sajátos miliójét, ami végső soron sugározta a szimbolikus kötődést a

11 Lásd a Haynau-karikatúrákról szóló tanulmányomat, Kürti, 2014.

12 A magyar zsidóság karikatúrákon való ábrázolásáról lásd Vörös, 2003.

13 A kutatásnak köszönhetően a család története ismert. Bácskai, 2006, 2011; Mavoudalos, 2011.

14 Pancsova multietnikus múltját többnevűsége is mutatja: szerbül Панчево/Pančevo, németül Panschowa vagy egy időben Banstadt, románul Panciova, szlovákul Pánčevo. Valószínű, hogy volt görög és török elnevezése is. Zimony (szerb Zemun, német Semlin) hasonló nagyságú szerb város, a 19. század közepén mintegy 17 ezer főnyi vegyes, szerb, német, horvát és magyar lakossal. Zimonyba az első német betelepítés az 1720-as évekre datálható, újabb német telepések 1816-ban érkeztek. Mérei, 2009. 16–18.

Monarchiához, a bécsi kultúrkörhöz. A városban a militarizmus, a tisztí pálya különösen vonzó volt a középosztálybeli fiatal férfiak számára.

A valószínűleg kevert, görög-makedón-vlah etnikumú Manno család Bitolából származott és görögkeleti vallású gyökerekkel rendelkezett. A 18. század végén érkezett a Habsburg Birodalomba, a görög-makedón kereskedő, Manno Demeter (eredetileg Manos Demetrios) az 1790-es években hozta létre kereskedését Bécsben.¹⁵ A gazdag kereskedő-, majd bankárcsalád 1802-től beékelődött Buda és Pest leggazdagabb köreibbe, Manno István már a legtehetősebb pesti bankárok egyike. Az ügyvéd Manno János Újvidékre költözött, ott alapított családot, majd fia Pancsován lett termény- és gabonakereskedő. Látszik tehát, hogy egy a Monarchia déli peremvidékén, kevert nemzetiségű területen élő, kisebbségi és a többségtől eltérő vallású, de hamar magyar érzelmű és patrióta asszimilálódott családról beszélhetünk, amelyben az állampolgári hovatartozás nem volt kérdés. A nemzet és etnikum békés többkultúrájúságban egymást kiegészítve érdekesen keveredett. A tehetős szülőknél még tetten érhető az erős kötődés a nagyszülők és a gazdag felmenők kultúrája iránt, ezért kapnak a gyerekek klasszikus görög mitológiai neveket (Calypso, Leonidas, Miltiades).¹⁶ Manno Miltiades nemcsak magyarul és szerbül, de görögül és anyja segítségével németül is folyékonyan beszélt, ez utóbbi tette lehetővé számára később a külföldi tanulmányutakat, majd a tisztikarba való beilleszkedést. Nem zárható ki az sem, hogy ha nem is jól, de értette valamennyire a vlah (román) nyelvet is.¹⁷

A két Miltiades fiú és Calypso élvezték a középosztálybeli fiatalok életét: sportoltak, utaztak, tanultak. Manno Pancsován végezte középiskoláját, sporttevékenysége és az iskolai mulasztások miatt többször meggyűlt a baja a tanáraival. Két dologban azonban hamarosan kitűnt a többiek közül, egyrészt rajongott a sportért, másrészt kezűgyessége még tanárai dicséretét is kiváltotta. A kettő közül az előbbi kötötte le ifjúságának éveit, számtalan sportágban kipróbálta magát (úszás, atlétika, síelés, labdarúgás), és kitüntetéssel szerzett.¹⁸ Egymás után lett Magyarország evezős-, korcsolya- és kerékpárosbajnoka.¹⁹ Két éven keresztül a Budapesti Torna Club gólkirálya címmel büszkélkedhetett; 1912-ben a stockholmi olimpiai játékokon a magyar evezős nyolcas egység tagja volt. Több nemzetközi versenyen elért eredményét nyilvántartja a sporttörténet (Oslo, 1903, Szentpétervár, Davos, 1905).

Hogy tovább képezze magát, 1907-ben beiratkozott a Müncheni Képzőművészeti Akadémiára (eredetileg Königliche Akademie der Bildenden Künste, vagy röviden Münchner Akademie, ma Akademie der Bildenden Künste). A naturalista festményeiről és állatokat ábrázoló munkáiról elhíresült Angelo Jank tanítványa

15 Mavoudalos, 2011. 139–166. A család későbbi pesti sikereiről és életmódjáról lásd Bácskai, 2006, 2011.

16 Manno Calypso az angol születésű magyar labdarúgó-játékvezető és egyetemi tanár Yolland Artúr felesége lett 1901-ben, három gyermekük született.

17 A vlah eredetet Mavoudalos bizonyítottaknak véli. Mavoudalos, 2011. 141.

18 Drippy Kiss, 1938. 33–38.

19 Manno nevéhez fűződik még a Pannónia Evezős Club megalakítása is 1901-ben. Keresztes, 1935. 215–225.

lett.²⁰ Ekkor volt az akadémia hallgatója gróf Batthyány Gyula is, akiből később ünnepelt festő lett.²¹ Jank illusztrátorként is dolgozott a müncheni satirikus hetilapnak, a *Simplicissimus*nak, ami nagyban segítette Mannót abban, hogy saját elképzeléseit egyre bátrabban fejezze ki és mutassa meg a nagyközönségnek.

Ezekben az években került Manno konfliktusba a hadsereggel. Mint sorkötelest 1900-ban vették állományba, de – valószínűleg sporteredményeire való tekintettel – engedélyezték, hogy szolgálatának megkezdését elhalassza. Ebben szerepet játszott nemcsak az a kiváltság, hogy az önkénteseknek megengedték tanulmányaik folytatását és a nyári hónapokban való kiképzést, de hozzájárult még egy kis trükk: folyamatosan kérelmezte áthelyezését más és más csapattestekhez, és így végül a császári és királyi 16. huszárezred 4. századának kötelékébe került át.²² Müncheni tanulmánya előtt egy alkalommal – 1903 októberétől 1904 szeptemberéig – teljesítette az egyévnyi katonai szolgálatát, az önkéntesek számára előírt időt.²³ A sorozatos felmentések és áthelyezések indokolják annak feltételezését, hogy Manno valójában nem érzett elhivatottságot sem a hadsereg, sem pedig a tiszti karrier iránt, tehát – a sok későbbi híreszteléssel szemben – fontos leszögezni, hogy Manno sohasem volt hivatásos katona.²⁴ Sőt ebből csak egy dolog nyilvánvaló: mint művészlelket riasztotta a fegyelem, mint sportoló a kiképzést tartotta nevelésnek.

Manno életében jelentős fordulatot hozott München, grafikusként, karikaturistaként, illusztrátorként bárhol elfogadták munkáját; sportképeket és igen egyéni plakátokat tervezett (például *Gátfutó*, *Footballkapus*, 1913), könyvillusztrátorként is sikeres volt.²⁵ Főként a *Kakas Márton* és az *Új Idők* című élc lapokban jelentek meg kisebb történeteket egybefűző karikatúrái, amelyekkel a megszületés előtt álló magyar képregény műfajának első lépéseit egyengette.²⁶ Nem vált ő sohasem egyik lapnál sem mindennapos házi szerzővé, a sportoláshoz idő kellett, és csak annyit dolgozott, amennyi szükséges volt megélhetése biztosításához. Minden keresetét arra fordította, hogy szenvedélyeinek hódoljon, időnként még adósságba is verte magát. A *Bolond Istók* és a *Magyar Figaró* újságokban, illetve a *Borsszem Jankóban* publikált rajzai tették híressé. Ideológiai elkötelezettségéből fakadóan a háború ki-robbanásakor már leépítette kapcsolatát a zsidó szellemiségűnek tartott Borsszem

20 Magyarországi kiadványokban 1905 szerepel beiratkozási dátumként, és több évet tulajdonítanak neki az akadémia. Azonban az akadémia tanulói közt csak 1907-ben szerepel, sem előtte, sem utána nincs a beiratkozottak névsorában. Matrikelnummer, 3374, Matrikelbuch, 1884–1920, Akademie der Bildenden Künste München. http://matrikel.adbk.de/05ordner/mb_1884-1920/jahr_1907/matrikel-03374 (a letöltés ideje: 2015. április 12.).

21 http://matrikel.adbk.de/05ordner/mb_1884-1920/jahr_1907/matrikel-03422?searchterm=Batthy (a letöltés ideje: 2015. április 12.).

22 Deák István is említi az önkéntes tisztek kiváltságos helyzetét, aminek feltétele volt a felettesek beleegyezése és a megfelelő társadalmi státusz. Deák, 1990. 33.

23 Szakály, 2012. 47.

24 Uo. 46–47.

25 Manno illusztrálta például Németh Andor: *A football labdajáték könyve* (Bp., 1905), illetve Szilárd János: *Jópipák* (Bp., 1932) könyvét.

26 Egyetértek Szabó Zoltánnal abban, hogy Manno Miltiades a sport- és művészeti tevékenységén túl még a magyar képregény történelmébe is beírta magát. Szabó, 2013. 36.

Jankóval.²⁷ Korai, eklektikusnak nevezhető rajzai azonban még nem mutatják meg azt az egyedi szemléletmódját, amit világháborús zsánerképei, főleg a tisztek tivornyázásait, a külvilág számára ismeretlen belső életét megjelenítő karikatúrák képviselnek.

Manno művészete az I. világháborúban

1914 nyarán, a háború kezdetével minden megváltozott. A hadseregbe sokan – munkások, szegények, értelmiségiek és nemesek egyaránt – önként, nagy vehemenciával jelentkeztek, többségük őszinte patrióta érzelemmel.²⁸ Amikor már javában folyt a mozgósítás az országban, Manno kormányosként még részt vett a Hungária Evezős Egylettel az 1914. június 28-án, Szegeden tartott országos evezősversenyen.²⁹ Testvérével, Leonidasszal együtt vonult be önkéntesként hadnagyi rendfokozattal. A patriotizmus ilyen extrém formájú kinyilvánítása nem volt egyedi eset. Az I. világháború idején sokan váltak hasonlóan magyar érzelművé, „elfeledve” nemzetségüket; elég vitéz Somogyvári (Freissberger) Gyulára vagy a szlovák származású Gyóni (Áchim) Gézára utalni. Az I. huszárezred történetét megörökítő emlékkönyvben önkéntességét így dicsérte a szerkesztő: *„nemkülönben Manno Miltiades népfelkelő-hadnagyot, – a kiváló festőművészt – aki behívási parancs nélkül vonult be s minden protekciót igénybevett, hogy az első szállítmányba osztassék be.”*³⁰ Az 1914. augusztus 6-án, a Gundel vendéglőben tartott ünnepi búcsúvacsora után, 10-én reggel hétkor indult el az ezred utolsó része Budapestről Kelet-Galícia felé. Manno közvetlen felettese cs. és kir. kamarás Fráter Jenő alezredes ezredparancsnok volt, ezredsegédtiszt társa pedig nagybossányi és kisprónai Bossányi Havass Tibor főhadnagy.³¹

Testvérével szemben, aki pótszázadban, majd pedig különböző helyszíneken gabonafelvásárló-állomás vezetőjeként a német hadsereg beosztottja volt, Miltiades a 30 hónapos szolgálati ideje alatt több helyen, más és más alakulatoknál, különböző minőségben teljesített szolgálatot.³² A háború utáni kultuszában hős huszárrá felemelt Manno-kép ennél sokkal bonyolultabb, mivel nem teljesen tiszta a szerepvállalása. Nem tartozott a művészeket, mint például a hadifestőket (például Edvi Illés Aladár, Kisfaludy Strobl Zsigmond, Márffy Ödön, Mednyánszky László, Rippl-Rónai József stb.) magába tömörítő kivételes sajtóosztályhoz (*Kriegspresse-quartier*), ugyanakkor valós megbízatása sem derül ki az eddig feltárt anyagból. Az ismert viszont, hogy a népfelkelő tisztek még hadnagyi ranggal sem kaptak olyan nagy tiszteletet, mint a hivatásos katonák, sőt ez utóbbiak körében az önkéntesek

27 Manno saját szignót is kreált, ami az imádkozó sáska vagy az ájtatos manó (Mantis religiosa) nyelvi játékra utal. Sok későbbi plakátján és karikatúráján csak ez, és nem a neve szerepel.

28 Az I. világháború kutatásának jó összefoglalását lásd Schindler, 2003.

29 A nyolcevezős számban versenyzett. *Délmagyarország*, 1914. június 28.

30 Elek, 1927. 20. Az emlékkönyv illusztrációinak egy részét is Manno készítette.

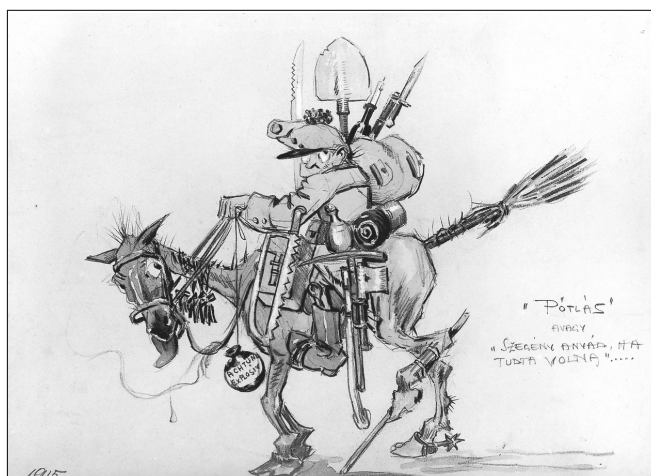
31 Elek, 1927. 31.

32 Szakály, 2012. 47.

elfogadottsága sem volt általános és egyértelmű.³³ Igaz ugyanakkor, hogy a huszár-ság a gyalogságnál és a tüzérségnél a magyar (és asszimilált kisebbségi) körökben nagyobb társadalmi presztízzsel bírt.

Manno az I. világháborús éveiben karikatúrákat készített.³⁴ Karikatúráinak igazi értéke az élclapok szokásos illusztrációinak színvonalát meghaladó kidolgozottságban és a valós jellemrajzokban rejlik. Karaktereit közvetlen környezetének ismerős tisztjeiről mintázta, néha meg is nevezve őket (azt nem tudjuk, azok hogyan reagáltak kifigurázásukra, de valószínűleg jót nevettek azon és ittak rá egyet). A tisztek arckifejezései markánsak, a mimika – a meghökkenés, az ijedség vagy éppen a gúnyos kacaj – jól látható, a pödrött bajusz vagy a jól fésült haj egyaránt jellegzetességei a rajzoknak, ezeknek az ábrázolása nem volt általános gyakorlat például az akkori újságokban vagy könyvekben megjelent karikatúrák esetében. Mühlbeck Károly harctéri karikatúráiban például nem adott a részletekre, az arcok elnagyoltak, ahogyan a ruházat is. Mühlbeck csak a legfontosabbat láttatja, az igazi hangsúly a komikumra helyeződik.³⁵ Persze Mannónál is jelen van a tréfa és a szatíra, de ő a részletekben egyszerre sűrítette össze a karaktert és a kilátástalan helyzetet. Még a tiszt előtt reszkető galíciai parasztember bundáján levő hímezésmintára is ügyelt. Mühlbeck és Manno is – tekintettel a cenzúrára – megfelelően ügyelt arra, hogy a harctér vidámabb oldalát mutassa be, ez a propaganda része volt. Ennek ellenére Manno karikatúrái néha környörtelenek, és a valóságra vagy éppen az igazságtalanságra hívják fel a figyelmet.

Az I. világháború karikatúráinak egyik jellegzetessége az akasztófahumor. Az 1915-ös *Pótlás* című rajzán a huszár felszerelése fájdalmasan komikus (nyelvét nyújtó ló, fűrész, balta, csákány és seprű a felszerelés közt). A huszár jobb válla mögött egy ásó látható, de a szerszám valószínűleg csak a kiszolgáltatott helyzetre való figyelemfelkeltést szolgáltatta (1. kép). Az I. huszárezred történetét megörökítő

1. kép. Pótlás

33 Deák, 1990. 34.

34 Nem kizárt, hogy az általam ismert néhány tucat karikatúrán kívül sokkal több lappang még valahol.

35 Benkő, 2011.

könyvben ez áll: „Csak a géppuskásoknak van puskáinkint egy-egy gyalogsági ásója. Huszárajaink, amennyire tudtak, körmeikkel kapartak maguknak fedezéket, ahogy ők nevezték: »nyúlfekvést«, ez azonban nem sok oltalmat fog nyújtani, ha egyszer komolyabbra fordul.”³⁶ Annak ellenére, hogy Manno a tűzvonalban edzetté vált a háború első hónapjaiban és jól ismerte a frontvonalbeli helyzetet, nem minden ábrázolásának tulajdoníthatunk valóság alapot. Túlzásai felerősítik a kép komikumát és a sorkatona keserű helyzetét még jobban aláhúzzák.

A későbbi „huszártiszt” imázs ellenére a gorodoki lovasroham alkalmával Manno Miltiades közvetlenül ezredparancsnoka, Fráter Jenő mellett tartózkodott. Sebesüléséről ekkor nincs semmiféle említés, betegségére való tekintettel mehetett haza! 1914 első hónapjában még ott van csapattesténél, de hamarosan megbetegszik, és csak hónapokkal később, 1914. december 23-án olvasni ismét róla: „Manno Miltiades népf.-hadnagy betegségéből felgyógyulva, a délután folyamán Duklán bevonult az ezredhez.”³⁷ A legendák szerint Manno többször is megsebesült, és a gorodoki ütközetben szerzett sebe okozta visszavonulását a sporttól.³⁸ Ennek nincs alapja, és ha voltak is sebesülései, ezek már nem befolyásolhatták Manno sporttevékenységét, hiszen 1914-ben, utolsó evezősversenyén már betöltötte a 35. életévét.

Nem tudni, valójában mi történt ezután. Mannót a következő évtől a magyar királyi 5. honvéd lovashadosztály alárendeltségében találjuk különféle megbízatásokkal.³⁹ Folyamatosan mozgásban volt, egyik egységtől a másikig utazott és készítette műveit. Világháborús karikatúrái túlzó – nem is kis mértékben – patrióta rajzok a javából, de nem hiányzik belőlük az ironia és – ami fontos – a kritikai látásmód sem.⁴⁰ Szatirikus ikonográfiájának három jellegzetes összetevőjét emelném ki, amelyek mind a kor propagandáját szolgálták: a tiszték életvidám és lezser részvétele a háborúban, a baka kiszolgáltatottsága, az ellenség lenézően sztereotip megjelenítése. A zsidó, a galíciai paraszt vagy éppen a kövér és muzsik kinézetű orosz katona ábrázolása egyaránt nevetésre ingerelte a magyar tisztet és a nézőt. A huszártisztek a nemes magyar huszár, a kivagyiság és a kulcsin megtestesítői. Manno kézügyességét és éleslátását mutatja, hogy a tisztársairól készített arcképek szemből és profilból készült kis műremekek, kiemelve egy-egy arcélt, fejtartást, gesztust. A szájból lógó pipa, a kiálló szivar, az orra lecsúszó szemüveg a fiatal és idősebb tiszték jellemzőit jól láttatja. Manno számtalan festményt is készített, főleg feletteseiről, de azok meg sem közelítik karikatúráinak sokatmondó üzenetét. Rajzain minden társa jelleme nyilvánvalóvá válik: a dzsentrivilágból ismert mulatozó, kártyázó, szivarozó, felületes és a világ dolgaival kevésbé törődő alakokat látunk. Egyik-másik karikatúráján német felirat látható, ami mutatja, hogy a tiszték

36 Elek, 1927. 96.

37 Uo. 127.

38 A legenda szót tudatosan használom. Egy I. világháborús történeteket tartalmazó kötetben is szerepel Manno egy véres történettel. Komáromi, 1936. 11.

39 Szakály, 2012. 47. Az I. honvédhuszárezred és a népfelkelő huszárosztály történetét bemutató hat kötetből Manno csak az elsőben szerepel.

40 Fussell írja, hogy „minden háború ironikus, mert minden háború rosszabb, mint azt elképzelték”. Fussell, 1977. 7.

2. kép. Pólyában Sibirik Sándor százados (1915)

egymás közt – talán éppen sznobizmusból, de a tiszti előkelőség fitogtatása miatt is – németül beszéltek. A korszak alapos megfigyelője, William Johnston szerint ez hozzátartozott a „hadsereg ceremóniáihoz”.⁴¹

A tisztikar számára a háborút a bravúros huszárkalandok jelentették, és Manno rajzain a sporthoz hasonló küzdelmet és kalandvágyat lehet érezni. Karikatúráin nincs valójában háború, csata, a tisztek mintha csupán szórakozásként fogták volna fel az idegen területen teljesített katonai szolgálatot. Esznek-isznak, bridzset játszanak, szivaroznak, jólfésültek és ápoltak (még részegen is), elkényeztetettek (Sibirik Sándor százados az egyik rajzon pólyás babaként siratja a békeidőt, lásd 2. kép). Tudjuk, sokan, néha Manno is, folytonosan pénzügyi problémákkal küzdöttek kicsapongó életvitelük miatt. Ezt az életmódot nem titkolták el még az I. huszárezred emlékkönyvében sem, ahol olvashatunk vadászatokról, ide-oda utazgatásokról, tiszti vacsorákról és bankettekről, sőt ezek egyik speciális válfajáról, a „tiszti hölgyek” (hozzátartozók) látogatásairól. De az ilyen előkelő látogatások, amelyeket korabeli fényképeken sokan megörökítettek, csak a frontélet családias oldalát mutatták. Manno láttatja a tisztek számára fenntartott bordélyt is.

A tisztekkal ellentétben a baka, a közhuszár az életét is feláldozó, a császárért és a királyért vakmerően harcoló, ám keserű sorsú férfiként jelenik meg. Kiszolgáltatottságához semmi kétség nem fér. A tisztek és beosztottaik ellentétét lehet látni Manno több karikatúráján: az egyikben egy tiszt illegeti magát a tükör előtt, s míg tisztiszolgája a háttérben vigyázállásban tartja felettese kivasalt ruháját, szemeiből patakzik a könny. Nehéz ebből kihámozni a művész valódi eszmeiségét,

41 Johnston, 1983. 51.

3. kép. Litomericzky (1915)

de érvelhetünk úgy, hogy a kritikai él minden bizonnyal egyfajta háborúellenességet is jelentett, bár Manno a birodalom védelmét elsődlegesnek tekintette, hiszen a Monarchia szülte volt, sportbeli teljesítményeit és katonai előmenetelét is ennek az államnak köszönhetette, és csak így kerülhetett a háborúban ezredesek, őrnagyok, ezredorvosok és nemesi főtisztok társaságába.

1915–1916-ban Bukovinában harcolt csapatával. Jellegzetes rajzai Kuczurmik, Jourcoutz, Hazlin, Litomericzky, Puźniki, Dobronoutz (Dobrynivci) településeken készültek főleg tisztársairól, de figyelt a civil lakosságra és a foglyokra is (3. kép). Az ezredparancsnokáról, Fráter Jenő ezredesről, valamint Takáts Zoltán ezredorvosról igen hangulatos, jó arcképeket készített, de azt nem vethetjük szemére, hogy legfőképpen tisztársait ábrázolta – velük volt összezárva, az ő körükben mozgott. A tisztok vicces helyzeteit maga is átélte, ezért olyan élethűek. A karikatúrái alapján konzervatív gondolkodásához nem fér semmi kétség. A lovasságnál, ahogyan Balla Tibor érvel, a konzervatív gondolkodás abból fakadt, hogy kiemelkedően nagy számú nemesi származású tiszt volt.⁴²

A gondolkodásmódot meghatározta a dinasztia és a királyság iránti tisztelet (*Kaisertreue*).⁴³ A lojalitás és az ezzel szembeni etnikai-nemzeti különállás teljes elutasítása még jobban növelte a magyar érzelmű felsőbbrendűséget, és vele együtt a ki-

⁴² Balla, 2000. 595.

⁴³ A Habsburg Monarchia iránti lojalitás és a nacionalizmus szimbolikájáról lásd Cole–Unowsky, 2007.

sebbségekkel szemben érzett elutasító magatartást.⁴⁴ A felsőbbrendűségről és a huszárság magatartásáról álljon itt egy idézet az I. huszárezred emlékkönyvéből: „Huszárjaink magyaros ráartisággal, lelkiületükben inkább jóindulatú felsőbbbséggel, mint ellenséges érülettel és azzal, az inkább nemzeti erénynek, mint hibának minősíthető jellegzetes göggel – csak úgy félvállról tekintgetve jobbra-balra – ülték meg lovaikat.”⁴⁵ Mindehhez tartozott még a Monarchia tisztí elitjének slampossága (*schlamperei*), amit éppen egyfajta magyaros virtussal, kivagyisággal próbáltak felülmúlni. Ennek a viselkedési kultúrának az irrealitása akkor érthető igazán, ha látjuk azt, hogy a tiszték jelentős hányada nem volt magyar etnikumú vagy nemrég asszimilálódott kisebbségi családból származott, mint Manno maga is.⁴⁶ A „jellegzetes gög” kiérezhető az antiszemitizmusból, a zsidók lenézéséből. Amikor például Manno csapatteste a galíciái Gryzmałowba (ma Hrimajliv) érkezett, az ezredtörténet szerint „Az éjszakát nagyobbbrést a szabadban aludtuk át, mert a zsidó házak levegője még az utcák bűzénél is elviselhetetlenebb volt”.⁴⁷

Az ellenfél vagy az elfoglalt terület lejáratása nem volt csupán a Monarchiára jellemző. Nem látható nagy különbség a szembenállók között. Az ellenfél is használta a karikatúrát propagandisztikus célból, hiszen nem restellték az oroszok sem hasonlóan extrém módon ábrázolni a németeket vagy a Monarchia katonáit. Különösen a *Novij Szatirikon* kedvelte a II. Vilmos német császárról készített karikatúrákat.⁴⁸ A francia szatirikus hetilap, a *Canard Enchainé* (Megláncolt Kacsa) vagy a hasonló angol és amerikai szatirikus újságok által közölt viccek és karikatúrák szintén felnagyították az ellenfél humoros, néha igen állatias oldalait. Az angolszász lapokban az ellenfél a bár hun volt; néha vadállat gorillaként ábrázolták.⁴⁹

Manno Miltiades karikatúráinak világa azonban más módon abból adódóan, hogy a helyszínen tartózkodó művész sajátos módon dolgozta fel a látottakat. Valóságalapja a művészi részvételből származik, ő tényleg szemtanú, néha szenvedő alanya volt a frontvonal csatározásainak. A jó karikatúrához illően Manno nemcsak kinevet, hanem harsányan együtt nevet a katonákkal, főleg a tisztekkel. Nemcsak szemlélő, hanem olyan vérbeli katona ő, aki jelen volt a fronton (akkor is, ha nem látható saját munkáin, noha nyugodtan belerajzolhatta volna magát is), és minden percben az életét kockáztatta, még akkor is, ha tiszttársaival együtt nem mindig az első frontvonal, hanem a biztonságosabb tisztí kantin levegőjét szívtá. Manno úgy nevette meg a nézőt, hogy nevet saját magán, de nem kíméli a tisztíkar többi tagját sem, főleg azokat, akiknek személyisége, kicsapongó életmódja és karaktere különösen ismertté vált a tisztí körökben. Igaz, a szegény baka bumfordi öltözetét, kezelhetetlen felszerelését és a riadt fogoly vagy paraszt tekintetét látván valószínű-

44 Horowitz szerint a nacionalista szemléletű hadseregben mindig etnikai „válogatással” töltik fel a tisztíkart. Horowitz, 1985. 528–530.

45 Elek, 1927. 41.

46 A *schlamperei* nemcsak a féktelenséget, felületességet és lanyhaságot jelentette, de irónia és szarkazmus is volt benne. Erről lásd Kozuchowski, 2013. 101–102. A tisztíkar etnikai összetételét elemezte Deák, 1990. 33–41.

47 Elek, 1927. 34.

48 Milne, 2006.

49 Részletesen: Douglas, 2002; Ginzburg, 2001.

leg harsány nevetés tört ki a tisztekből. Ez is a megszállók megszállottsága volt, ahogyan Orwell írja: a nacionalista egy percig sem kételkedik erejében és felsőbbrendűségében.

Amennyire komoly és hű Manno a sport ábrázolásában, legalább annyira szarkasztikus és életvidám a tisztek felelőtlen életének megrajzolásában, amiben benne van a mulatozás és a dzsentrí úrhatnás. Nincs ebben semmi különleges, hiszen ő is ezt az életet élte négy éven át, benne volt, és ezt akarta megrajzolni. Ahogyan politikai meggyőződésében, úgy karikatúráiban is a realitáson túlmutató jellem domborodik ki. A bakák eszközök voltak egy nemes cél, a status quo fenntartásában. Ha a huszárok az égbe is mentek, azt nem kérdezte meg, hogy miért, tudta és vallotta, hogy a hősiesség, a kitartás és a hűség a legfontosabb. Az éjszakáig tartó kártyacsaták és ivászatok – egyik karikatúráján Józan Károly és Részeges Pista képe van a falon – ugyanúgy kintartásra buzdították őket, mint a napi 40 kilométeres menet, amit illet felülmúlni. (Egy 1915 tavaszán Galíciában készült karikatúráján a tiszt mérgesen utasítja a kimerült közhuszárt, „80 km und noch nacher“.) A huszártisztek divatos, színes és látványos egyenruhájukban valóban kitűntek az osztrák és német tisztek közül, ez olyannyira igaz volt, hogy a harctéren – már azok, akik közel merészkedtek a tűzvonalhoz – ők voltak a legjobb célpontok az ellenség szemében. Ők voltak a Monarchiában a császár és király, 1919 után a Horthy-kultusz és a Trianon-mítosz legfőbb kiszolgálói, követői, sokszor élharcosai. Ebben is a katonasorsukat próbálták meg követni.

Manno több igen egyedi karikatúrája sajnos nincsen dátumozva, sem helynévvel ellátva. Ez mutatja viszont azt, hogy alkotójuk ezeket a rajzokat nem egy időre és helyszínre leszűkítve, hanem a hadseregben uralkodó általános helyzetre vonatkoztatta. Ezért is olyan szuggesztívek, meghökkentőek és érdekesek. Utolsó képei szkeccsszerű, összevisszaságnak tűnő rajzok: csatajeleneteknek, illetve csapatok vonulásának (visszavonulásának), vagy inkább táborozásának vagyunk tanúi. Az egyik képen egy mentőkocsiban prostituáltakat szállítanak, de több kocsiban is látunk nőket, még mezteleneket is (4. kép). Egy szalmával megpakolt kocsi tetején

4. kép.
Menekül a tisztí bordély
(részlet)

5. kép. Tiszti schlamperei

egy katonát közönség közben rajzolt meg, a tisztek kocsjukban a szokásos tivornyázással, ivázzattal ütik el az időt. Egy másik lovas kocsin egy – valószínűleg lopott, zabrált – zongorát visznek. De a szkatológiai humor sem hiányzik, ezt látjuk, amint egy katona a hóra szívet vizel. A repülőből a részeg pilóta egy bili tartalmát önti ki a menekülők fejére. Az egész jelenet az összeviesszaságról tanúskodik, igazi monarchiabeli schlamperei ez a javából (5. kép); fejetlenség és zűrzavar az úr, a harcvonalat a teljes kuszaság uralja. Ezeknek a képeinek kapcsolódása mind Hieronymus Bosch, mint az ifjabb Pieter Brueghel (például *A Karnevál* és a *Böjt harca*) fantáziadús szürrealista munkáihoz több mint valószínű; müncheni tanulmányútja során csodálhatta meg ezeket az alkotásokat.⁵⁰

Manno Miltiades háborús szerepe, mint már említettem, nem teljesen tisztázott, annyi bizonyos, hogy 1915-ben Bronz Katonai Érdemérmeket kapott. A kitüntetésre 1915. április 10-én terjesztették fel a már főhadnagyi rendfokozatban parancsörtiszti beosztást teljesítő Mannót a következő indokkal: „Nagyon hasznos segédtsízt, egyben kiváló lovas. A parancsokat a legnehezebb körülmények közt, a legnagyobb tűzéségi és gyalogsági tűzben is biztosan látja el. Éjjel és nappal mindig szolgálatkész, és önként jelentkeznek nehéz és veszélyes feladatok ellátására is. Az ellenség előtt példás bátorsággal viselkedik.”⁵¹ Még ugyanezen év szeptemberében Ezüst Katonai Érdemrenddel tüntették ki, a háború utolsó évében pedig megkapta hozzá a magasabb kitüntetésnek számító kardokat is.⁵² Manno Miltiades a háború utolsó évében már századosként vett részt a hadtörténelmi bizott-

50 Itt csak a számtalan kis téma egy időben és térben való megjelenítése miatt utalok a hasonlóságra, nem pedig a művészi megfogalmazás miatt.

51 Kiss, 2012. 523. A szerző szerint a felterjesztést egy bizonyos Joni ezredes – valójában Jóny László, a 19. honvédlóvasdandár parancsnoka – látta el kézjeggyel.

52 Szakály, 2012. 47. Az Ezüst Katonai Érdemérmek (Signum Laudis) háborús és béke változatai voltak. További fokozását a pánt, illetve a szalagra tűzhető kardok jelentették. Az érdemérem címloldalán Ferenc József, 1917-től IV. Károly képmása volt.

ság munkájában. A bizottság felkereste a korábbi csaták – köztük Gorodok – színhelyeit, valamint a magyar katonák temetőit, ahol fényképeket, térképeket készítettek.⁵³

A világháború utáni alkotások

A világháborút követő hónapok műveiben Manno az orwelli nacionalizmus három jellegzetességét vitte tovább, de talán még nagyobb megszállottsággal. 1919-ben, a Tanácsköztársaság bukása után éles kommunistaellenes és extrém antiszemita plakátokat rajzolt, ami kiemelte az Ébredő Magyarok Egyesületének tisztjei közül.⁵⁴ Ehhez persze tudni kell azt, hogy a Tanácsköztársaság idején készült rajzok éppen a nagybirtokosokat, a gyárosokat, a főpapságot és a Monarchia volt katonatisztjeit karikírozták ki. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az első adandó alkalmat megragadja, és Horthy Miklós és Nemzeti Hadseregének budapesti bevonulását (1919. november 16.) követően két éltető plakátot készítsen: az egyik „Horthy” felirattal ábrázolja egy hajó kormányosát, a másikon pedig darutollas katonákat látunk. A heves lendület tovább folytatódott, és több plakátot tervezett a rövid életű Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának (KNEP). Ezek a vér, ami hiányzik a háborús karikatúráiból, domináns színként virít. Az egyik KNEP-plakáton (*Ébredjetek Munkások!*) a pénzeszsákkal menekülő, vörös kalapácsát elhajító, szőrös vörös ördög – a kommunista zsidó megszemélyesítése – látható.⁵⁵ Manno három hasonlóan antiszemita plakátja 1919-ből (*Mosakodnak, Minden a miénk!, Ezek marasztalták a románokat*) bekerült az első német karikatúrátörténeti munkába.⁵⁶ A *Minden a miénk!* plakáton a kommunizmusért akkoriban felelőssé tett zsidóságot és a vesztes háború szenvedőit állította szembe egy antiszemita propagandaképben (6. kép). A nagy orrú zsidó népbiztos lopott ékszerekkel és egy halom pénzzel menekül a fél lábú kéregető háborús veterán előtt.⁵⁷ Az ötödik méltán hírhedt plakátját (*Igy dolgoztak a bitangok* felirattal) az Ébredő Magyarok Egyesületének készítette; ezen egy fakeszeszen egy vértől csöpögő férfifej látható, szemében egy késsel, a kés felett vörös csillaggal. Ez a mű a szintén hírhedtté vált Bíró Mihály Vörös kalapácsos emberének, a Tanácsköztársaság egyik elhíresült plakátjának a feje tetejére állított mása.⁵⁸ A meztelen, ókori héroszokat idéző vörös férfi kalapácsát eldobva siratja az összetört Nagy-Magyar-

53 Elek, 1927. 774.

54 A német liberális közvélemény hamar felfigyelt Manno antiszemita képi világára. Fuchs, 1921. 275., 296–297.

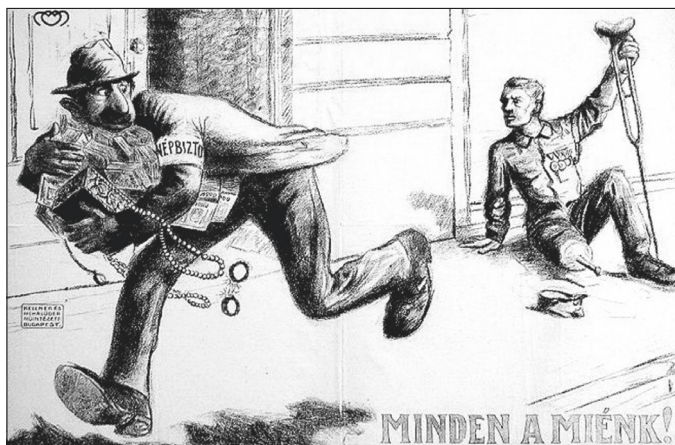
55 A vörös ördög azonban egy ellentmondásos képi és nyelvi megfogalmazás, mert – állítólag – a gorodoki magyar huszároknak is ezt a nevet adta Manno.

56 Fuchs, 1921. 275., 297–299.

57 A Kellner és Mohlöder nyomdában kis példányszámban készült plakát egyik eredeti példánya 1200 dollárért kelt el egy 2013-as New York-i árverésen.

58 Bíró Mihály (1886–1948), zsidó származású festő, grafikus. Nyíltan baloldali munkássága miatt menekülnie kellett Magyarországról. A Vörös kalapácsos ember valójában 1911-ben a szociáldemokrata Népszava számára készült.

6. kép. Minden a miénk!
Antiszemita
propagandaplakát

országot.⁵⁹ Manno alkotásain – nemcsak a sportolókat ábrázoló rajzokon, hanem a KNEP politikai propagandaplakátjain is – kiemelkedően nagy számban jelennek meg a meztelen, izmos férfitestek. A plakátfigurák felhasználták a korábbi képi toposzokat, így a központi férfi- és női alakokat, ezek a későbbi irredenta plakátokon és képeslapokon általánosok lesznek.⁶⁰

A többnemzetiségű családból és a vegyes lakosságú Pancsováról származó Manno Miltiades antiszemitizmusa a korszak és osztályának betegsége volt. Az egyik fűtötte a másikat, ezt tetézte még Manno a nemzeti ideológia vállalásával. A harag és a gyűlölet nem volt különösképpen magyar jelenség. Az antiszemitizmus általános sztereotip szélsőséges irodalommal és vizualitással fajult Közép-Európában, az osztrák vicclapok sem voltak mentesek ettől.⁶¹ A németek pedig gyakran ábrázolták az oroszokat szőrös, nagy orrú és ápolatlan zsidóként.⁶²

A Horthy-rendszer konszolidációja után Manno visszavonult a nyílt politikai propagandától és szerepvállalástól, minden idejét a sport, a rajz, a plakát és a kutya-tenyésztés kötötte le; számtalan plakátot és érmét tervezett. Megrögzötten (megszállottan?) vallotta az egészséges életmód és a testedzés szükségességét (az Országos Tej Propaganda Bizottság felkérésére készítette *A tej élet, erő, egészség* című plakátot 1927-ben).⁶³ Nemcsak katonai múltjához, de korábbi sportoló énjéhez is visszanyúlt, amikor 1926-ban elkészítette a *Labdadúgó*, majd 1928-ban a *Futball-bajnok* plakátot. Szintén 1928-ban „Most vagy soha” felirattal megtervezte az FTC ma is használatos turulos (sasos?) címerét. A gorodoki „halállovaglás” emlé-

⁵⁹ Ständeisky–Kozák–Pataki–Rainer, 1998. 245.

⁶⁰ Az irredenta képeslapokról Pallos Lajos kitűnő tanulmánya érdemel figyelmet, Pallos, 2010.

⁶¹ A kor antiszemitizmusáról lásd Bihari, 2008. A karikatúrák antiszemitizmusát elemzi Topisch, 2000; Vocolka, 1986.

⁶² Kessel, 2012. 93.

⁶³ Az Országos Tej Propaganda Bizottság felkérésére Manno még egy plakátot tervezett 1927-ben. Ennek jelmondata: „Reggel, este sajtot együnk, vajás legyen a kenyérünk!” A két plakát összesen 30 ezer példányban jelent meg, és az egész országban terjesztették. A bizottság még propagandabélyeget is tervezetett. Berecz, 1929. 164.

kére a Ferenc József Lovassági Laktanyában 1929-ben ünnepélyes keretek között felavatták a csapat emléktábláját, amelyet Manno Miltiades tervezett (a kivitelezés Ősz Nemes György szobrászművész munkája volt). Az avatás augusztus 17-én, a gorodoki csata 15. évfordulóján történt.⁶⁴ A dombormű keretén a rohamban részt vevő alakulatok neve áll, és egy rövid – azóta sokat idézett – szöveget írtak fel Somogyváry Gyula tollából.⁶⁵ Az emlékmű sorsa, a Horthy-korszak többi emlékművével együtt ismert. Manno 1932-ben kapta mindmáig emlegetett legnagyobb nemzetközi elismerését: a Los Angeles-i olimpia szellemi versenyén *Birkózók* című alkotását a szobrászati művek között ezüstéremmel jutalmazták. 1934-ben a *Magyar Rendőr* első számának címlapját tervezte.

Visszatérve George Orwell eredeti gondolatához, nyugodtan kijelenthetjük azt, hogy Manno Miltiades vizualitása a szélsőségek ábrázolása. Sportplakátjai, háborús karikatúrái és a Horthy-kultusz képi világa ingadozás a múlt és a jelen, az etnikum és a nemzet kettőssége között. 1919 előtt nincs vér a képein – azt a rövid Tanácsköztársaság idejére hagyta –; nincs valójában öldöklés sem, ezeket szisztematikusan kerülte rajzaiban. Igaz, ezek a sportember-eszménnyel nem is állnak összhangban. A Nagy Háború idején karikatúráiban kis epizódokat mutatott be, amelyekkel illusztrálni próbálta a szörnyűségek közt élők mindennapjait. A világháború utáni nemzeti kurzus megkövetelte a kormányzó iránti hűséget, ami egyet jelentett a keresztény Nagy-Magyarország eszméjével és a harccal az ellenségekkel, a szomszédos, területeiket megnövelő országokkal, valamint a belső nagy el-lenséggel, a zsidósággal szemben.

Mindez alátámasztja azt a véleményt, hogy Manno Miltiades az orwelli nacionalizmus megtestesítője volt. Elsősorban a megszállottság, a szélsőjobb politikai elkötelezettsége, aki a vereség után nem adta fel és továbbra is győzelemre vágyott. A tényekhez csak annyiban ragaszkodott, amennyiben azok saját elképzeléseit erősítették meg. Hogy görög-makedón származású volt? Ez számára másodlagos kérdésként merült fel az identitása tekintetében – nevét nem is magyarosította sok más bajtársához hasonlóan –, elsősorban hazafiként, huszárszázadosként és elismert sportolóként járt-kelt az országban és Európában. Hogy egy olyan országban élt, amely korábban nem létezett, nem volt számára fontos, megtalálta új identitását.⁶⁶ Bár az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlott, a harctéren a csapatok csúfos vereséget szenvedtek, és másfél millió ember veszítette életét, a tisztikar nem adta fel. A Monarchiából átmentették státuszukat, és az új identitással felvértezve már Horthy és a nemzeti-keresztény kurzus katonái lettek. A Horthy-kultusz egyik ragasztóeleme a hős, nemzetmentő katona mítosza lett, amit Manno hűen és magabiztos kézzel tudott megformálni. Az új korszak beköszöntével új kihívások jelent-

64 Drippy Kiss, 1938. 30–33.; Prohászka, 2004. 35–40.

65 Az alakulatok a Magyar Királyi 1., 6., 7., és 8. honvéd huszárezredek voltak. A Somogyváry-idézet a következő volt: „A zengő kürtészó régen elviharzott s legendák őrzik már a hősi harcot a melynek híre szájról szájra jár, hogy tűzön poklon virtusában égve véres csatákból az égbe száguldott egykor a magyar huszár.”

66 A Monarchia összeomlása után a tisztikar körében tapasztalt identitásváltást és -válságot jól ábrázolja Theodor Franz Csokor 1918. november 3. című drámája. A darabot 1936-ban mutatta be a Művész Színház, a vezetőséget hamarosan menesztették és a színházat is átszervezték.

keztek tehát Manno számára, aki – korábbi sportoló voltához híven – mindig újabb és újabb elképzelésekkel és tervekkel válaszolt. Művészi kifejezőmódjának központjában a küzdelem, a küzdő férfi és képessége – ereje – rejlett. A nő számára nem jelentett különösebb kihívást, nőket alig-alig ábrázolt munkáiban, legfeljebb sportolóként vagy anyaként. A nő számára áru volt csupán, ahogyan a tisztet ki szolgáló bordély el nem maradható személyzete is. Neki a Nagy Háború a harcot, a küzdelmet jelentette, amelyet életvidámsággal kellett felfogni a sporthoz hasonlóan. De az igazi sportember – és Manno annak tartotta magát – nem futamodik meg egy-két vereségtől, és amint az egyik sportágban belátja sikertelenségét, mindjárt egy másikba kezd.

Sajátos tiszti karrier Manno Miltiades életútja. I. világháborús karikatúrái és 1919 utáni munkássága azt mutatják, hogy valójában nem tudott megszabadulni múltjától, sohasem tudott alkalmazkodni a valós civil élethez, ahogyan a Monarchia legtöbb katonatisztje sem.⁶⁷ Nem kérdés: legtöbbjük ezért is vetette bele magát a következő konfliktusba és lépett be a Nemzeti Hadseregbe vagy az Ébredő Magyarok Egyesületébe. Manno a múltban élt, és mint a Monarchia szülötte a múlt emlékeiből táplálkozott, de a múlt realitásai csak bizonyos mértékig érdekelték. Tudta, hogy ünnepelt művész és európai hírnév sportember, és ezt a politikai propaganda érdekében hasznosította. Vitézséget nem kapott, lehet, nem is kérvényezte felvételét, pedig a Horthy-kultusz és az I. világháború hősi katonáinak képi megfogalmazása neki is köszönhető.⁶⁸ Büszkesége, családjá görög-makedón származása nem engedte még azt sem meg neki, hogy nevét magyarosítsa, ami pedig akkor divatossá vált. Lehetett ez egyfajta nosztalgia, kötődés a múlt-hoz, és ez is az orwelli megszállottság és irreális összefonódása. Egyfelől tudta jól, hogy sohasem lehet tagja a hivatalos katonai pályán maradt tiszték körének, de nem illett olyan művészek közé sem, akik igazi arisztokraták voltak (például gróf Batthyány Gyula).

Manno élete végéig érezhette azt, hogy ő is részese volt a Monarchia nagy eseményeinek, a sportversenyeknek, az olimpiáknak, és huszártisztként a Nagy Háborúnak. 1933-ban a Magyar Királyi Toldi Miklós Honvéd Sporttanár- és Vívómesterképző Intézet foglalkoztatta „főtanárként” (a fiatal Bay Bélát is oktatta gyephokira), amire valószínűleg anyagi helyzete miatt volt szüksége. Identitásválságát jelzi késői, 1924-ben kötött házassága, a tehetséges bécsi építész Petschacher Gusztáv lányát vette feleségül, ám gyermekük nem született.⁶⁹ Keresetéből özvegy édesanyját is támogatta, akivel egy fedél alatt lakott (velük élt még Leonidas is).⁷⁰ Hódoltak új szenvedélyüknek, fajtatiszta magyar simaszőrű foxterrier és

67 Johnston, 1983. 53.

68 Pécssett 1924-ben, Debrecenben 1932-ben, Dalmandon 1932-ben, Pápán 1935-ben avattak Manno Miltiades által tervezett I. világháborús emlékművet. Ezekon kívül több tucat településen található Manno-másolatok. Lásd Diószegi, 2011. 82.

69 Petschacher Maria Etelka Alexandrina 1883. március 25-én született Budapesten, anyja neve Weninger Irma Mária.

70 Az 1930-as választói névjegyzék szerint Manno Miltiades a Ferenc József rakpart 27. szám alatt lakott édesanyjával és testvérével, Leonidasszal.

dobermann kutyáikkal versenyekre, kutyakiállításokra jártak.⁷¹ Manno a nyarakat Esztergom melletti, nyergesújfalui házában töltötte, egyre kevesebb kedvvel és energiával dolgozott. Bár megfordult felmenőinek családi kastélyában (Nyáregyházán, a volt Nyáry Pál-kastélyban), életvitele miatt ez a családi kötelék nem volt problémamentes. A világháború fantasztikusan jó karikaturistája és a Horthy-kultusz képi világának egyik első számú őstehetsége 1935. február 16-án, ötvenöt éves korában hunyt el. A Fiumei úti temetőben temették el apósával, Petschacher Gusztávval együtt. Méltatlan elfeledéséhez hozzájárult különc és akaratos személyisége és művészete, az államszocializmus idején pedig persona non grata volt.⁷² Csak a rendszerváltás után figyeltek fel rá ismét, amikor a gorodoki lovasrohamot megörökítő domborművét 2004-ben a Hadtörténeti Múzeum falán újból felavatták.⁷³ Ma már Manno Miltiades nemcsak a magyar sport, művészet, képregény és az I. világháborús emlékezet egy emblematikus alakja, de a délvidéki magyarság, valamint a hazai görög kisebbség egyaránt sajátjának érezheti, ahogyan a nemzeti történelemnek is részesévé vált.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Balla

2000 Balla Tibor: A magyar királyi honvéd lovasság, 1868–1914. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 113. (2000) 3. sz. 577–604.

Bácskai

2006 Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. In: *Budapesti Negyed*, 14. (2006) 4. sz. 9–20.

2011 Bácskai Vera: Öt nemzedék: A Manno család története. In: *Korall*, 12. (2011) 44. sz. 123–153.

Benkő

2011 Benkő Zsuzsanna: *Mühlbeck Károly*. Bp., 2011.

Berecz

1929 Berecz Sándor: Embervédelem a mezőgazdaságban. In: *A magyar filantrópia könyve*. Szerk.: Béry László. Bp., 1929. 151–166.

Bihari

2008 Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Bp., 2008.

71 „November 18-án Rigó vom freien Grund barna kan – Bécs elismerten legjobb fedezőkanja – befedezte a Manno Miltiades tulajdonát képező idei szalagverseny és tenyészosztály győztes Naphegy Hajrá D. C. fekete szukát.” *A Természet*, XXI. (1925) 1–2. sz. 9.

72 Feltűnő például az, hogy Zeidler Miklós irredenta művészetről írt könyvében sem szerepel. Zeidler, 2002.

73 Rédey Tamás szerint a rekonstruálás nem éppen a legjobban sikerült, mivel az új emlékműről lemaradt a részt vevő csapatok neve. Rédey, 2007. 80–81.

Cole-Unowsky

2007 *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. Eds.: Cole, Laurence-Unowsky, Daniel L. Oxford, 2007.

Deák

1990 Deák, István: The Ethnic Question in the Multinational Habsburg Army, 1848–1918. In: *Ethnic Armies: Polyethnic Armed Forces from the Time of the Habsburgs to the Age of the Superpowers*. Ed.: Dreisziger, N. F. Waterloo, Ont., 1990. 21–49.

Demm

1993 Demm, Eberhard: Propaganda and Caricature in the First World War. In: *Journal of Contemporary History*. 28. (1993) 1. sz. 163–192.,

Diószegi

2010 Diószegi György Antal: Két sokoldalú sportember. Manno Miltiades és Manno Leonidas Magyarországon. In: *Barátság*, 17. (2010) 2. sz. 6380–6383.

2011 Diószegi György Antal: Félézer éves görög jelenlét emlékei Debrecen városában. In: *Debreceni Szemle*, 19. (2011) 1. sz. 76–82.

Douglas

2002 Douglas, Allen: *War, Memory, and the Politics of Humor. The Canard Enchaîné and World War I*. Berkeley, 2002.

Drippy Kiss

1938 Drippy Kiss Géza: Manno Miltiadesz. In: *A magyarság évkönyve*, 1938. Bp., 1938. 30–33.

Elek

1927 A M. Kir. Budapesti 1. Honvédhuszárezred és M. Kir. Népfelkelő-Huszárezred története, 1869–1918. I. Szerk.: Elek Menyhért. Bp., 1927.

Fuchs

1916 Fuchs, Eduard: *Der Weltkrieg in der Karikatur*. München, 1916.

1921 Fuchs, Eduard: *Die Juden in der Karikatur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte*. München, 1921.

Fussell

1977 Fussell, Paul: *The Great War and Modern Memory*. London, 1977.

Gellner

1983 Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Ithaca–London, 1983.

Ginzburg

2001 Ginzburg, Carlo: 'Your Country Needs You': A Case-Study in Political Iconography. In: *History Workshop Journal*, 52. (2001) 1–22.

Hobsbawm

1990 Hobsbawm, Eric: *Nations and Nationalism since 1780*. New York, 1990.

Horowitz

1985 Horowitz, Donald L.: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, 1985.

Johnston

1983 Johnston, William M: *The Austrian Mind: An Intellectual and Social History, 1848–1938*. Berkeley, 1983.

Keresztes

1935 Keresztes H. István: Manno Miltiades élete. In: *Testnevelés*, 8. (1935) 215–225.

Kessel

2012 Kessel, Martina: Talking War, Debating Unity: Order, Conflict, and Exclusion in 'German Humour' in the First World War. In: *The Politics of Humour: Laughter, Inclusion, and Exclusion in the Twentieth Century*. Eds.: Kessel, Martina–Merziger, Patrick. Toronto, 2012. 82–107.

Kis–Vajda

2012 Kis János–Vajda Attila: *Délvidéki magyar olimpikonok*. Nagykanizsa–Tornyos, 2012.

Kiss

2012 Kiss Balázs: Békebeli futball a háborús Magyarországon (1914–1918). In: *Hadtörténeti Közlemények*, 125. (2012) 2. sz. 511–530.

Komáromi

1936 Komáromi János: *A Nagy Háború anekdotái*. Bp., 1936.

Kozuchowski

2013 Kozuchowski, Adam: *The Afterlife of Austria-Hungary: The Image of the Habsburg Monarchy in Interwar Europe*. Pittsburgh, 2013.

Kürti

2004 Kürti László: A háború vizuális kultúrája. In: *A nagy háború másik arca. A lövészárkok hétköznapijai*. Szerk.: Horváth Miklós. Bp., 2004. 29–38., 127–144.

2014 Kürti, László: The Women-flogger, General Hyena: Images of Julius Jacob von Haynau (1786–1853), Enforcer of Imperial Austria. In: *International Journal of Comic Arts*, 16. (2014) 65–90.

Lyka

1935 Lyka Károly: Manno Miltiadesz. In: *Magyar Művészet*, 11. (1935) 4. sz. 125.

Mavoudalos

2011 Mavoudalos, Ikaros: The Entrepreneurial Activity of Dimitrios and Stephanos Manos in Central Europe in the Nineteenth Century. In: *Commerce and Culture: Nineteenth-century Business Elites*. Ed.: Lee, Robert. Surrey, 2011. 139–166.

Mérei

2009 Mérei András: Németek Szlavóniában és a Szerémségben a kezdetektől a 19. századig. In: *Mediterrán és Balkán Fórum*, 3. (2009) 2. sz. 13–21.

Milne

2006 Milne, Lesley: „Novyi Satirikon”, 1914–1918: The Patriotic Laughter of the Russian Liberal Intelligentsia during the First World War and the Revolution. In: *Slavonic and East European Review*, 84. (2006) 4. sz. 639–665.

Orwell

1945 Orwell, George: Notes on Nationalism. In: *Polemic*, 1. (1945). <http://gutenberg.net.au/ebooks03/0300011h.html#part30> (letöltés: 2015. április 10.).

Pallos

2010 Pallos Lajos: Területvédő propaganda Magyarországon 1918–1920. II. rész. In: *Folia Historica*, 26. (2010) 37–75.

Prohászka

2004 Prohászka László: A gorodoki lovasroham újra látható domborműve. In: *A Hadtörténeti Múzeum Értésítője*, 7. (2004) 35–40.

Rédey

2007 Rédey Tamás: Huszáremlékmű-sorsok. In: *Emlékek a Hadak Útja mentén. II. Avagy: hadtörténelem, kegyelet és társadalom*. Szerk.: Ravasz István. Bp., 2007.

Schindler

2003 Schindler, John R: Austria-Hungary. In: *Researching World War One*. Eds.: Higham, Robin-Showalter, Dennis E. Westport, 2003. 123–148.

Smith

1979 Smith, Anthony D.: *Nationalism in the Twentieth Century*. New York, 1979.

Somogyi

2006 Somogyi Éva: Az Osztrák–Magyar Monarchia vezető bürokráciájának identitásproblémái. In: *Világtörténet*, 28. (2006) 1–2. sz. 32–36.

Standeisky–Kozák–Pataki–Rainer

1998 *A fordulat évei, 1947–1949*. Szerk.: Standeisky Éva–Kozák Gyula–Pataki Gábor–Rainer M. János. Bp., 1998.

Szabó

2013 Szabó Zoltán Ádám: A magyar képregény és az önkifejezés. In: *Szépirodalmi Figyelő*, 10. (2013) 4. sz. 36–45.

Szakály

2012 Szakály Sándor: Manno Miltiadesz „tényleges állományú főtanár”. Néhány adalék egy all-round sportember életútjához. In: *Rubicon*, 23. (2012) 7. sz. 46–47.

Topitsch

2000 Topitsch, Klaus: Die Greuelpropaganda in der Karikatur. In: *Bildpropaganda im Ersten Weltkrieg*. Hrsg. v. Zühlke, Raoul. Hamburg, 2000. 49–92.

Vocelka

1986 Vocelka, Karl: *K.u.K. Karikaturen und Karikaturen zum Zeitalter Kaiser Franz Josephs*. Wien–München, 1986.

Vörös

2003 Vörös Kati: Judapesti Buleváron. A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. In: *Médiakutató*, 3. (2003) 1. sz. 19–43.

Zeidler

2002 Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Bp., 2002.

LÁSZLÓ KÜRTI

IDENTITY AND PROPAGANDA IN THE ART OF MILTIADES MANNO
AT THE TIME OF THE FIRST WORLD WAR

This article discusses the artistic contribution of Miltiades Manno (1879–1935) around the time of World War I. The reason why Manno is an interesting figure has to do with his sporting records as well as the diverse artistic talents. Besides being a committed right-winger, he was a sculptor, illustrator, graphic artist and caricaturist. He was born into a multi-lingual, well-to-do family from what is today Serbia. His father was Greek-Macedonian and his mother German, but Hungarian patriotism seemed to determine Manno's entire identity. After school, he became an avid sportsman competing in soccer, swimming, biking, athletics, ice-skating and rowing. He was also extremely talented in drawing and painting; to further his skills in 1907 he enrolled the Munich Academy of Arts. At the outbreak of WWI, Manno – together with his brother – volunteered for the cavalry. Altogether, he served about 30 months in various functions and battle fields. As a cavalry officer, he completed truly hilarious caricatures of his fellow officers and scenes resembling a breughelesque milieu of military life. At the close of the war, he joined the national army of Admiral Miklós Horthy and created several extremely violent and anti-Semitic posters that made international headlines. Manno married in 1924 and continued his obsession producing artwork about sport and World War I until his death in 1935.

Család és túlélési stratégiák az I. világháborúban

Hosszú távú változások a szlovák társadalomban¹

A II. világháború – társadalmi, politikai és geopolitikai következményeinek súlyosságával, valamint brutalitásának mértékével – elfedte a később „első világháborúnak” elnevezett Nagy Háború emlékezetét őrző rétegeket. A Nagy Háborúnak kevesebb figyelem jut, s ez egyaránt érvényes a családi emlékezet, a nyilvánosság emlékezete és a hivatalos emlékezet tekintetében, a történettudományét is beleértve. Ebben kétségkívül szerepet játszik az időbeli távolság és a nemzedékek közötti átjárás korlátozottsága – a második világháborútól eltérően az elsőnek már nincsenek élő tanúságtevői és résztvevői, akik közvetlen befolyást gyakorolhatnának az I. világháború jelenkori képének alakulására. Arra, hogy a két háború emlékezete miként formálódott, és hogyan értelmezte s értékelte őket a történetírás, döntő tényezőként a háború utáni konkrét politikai helyzet és a politikai rendszer jellege gyakorolt befolyást. Az pedig, hogy az egyes európai nemzeti történetírások hogyan változtatták a két világháború jelentőségével kapcsolatos felfogásukat, nagymértékben függött a korabeli politikai helyzettől is, valamint azoktól a törekvésektől és pozícióktól, amelyeket egy konkrét ország – illetve egy nemzet mint a történelem objektuma – Európa háború utáni elrendezésének keretében elért.

A csehszlovák és a szlovák történetírás az I. világháborút a szlovákok és Szlovákia történelmének jelentős választóvonalaként, a nemzeti identitásért vívott harc döntő fordulataként értelmezte. A Csehszlovák Köztársaság megalakulása azt jelentette, hogy a rendi társadalom demokratikus köztársasággá változott át, a soknemzetiségű birodalmat pedig a nemzeti elvre alapozott államok váltották fel.

A hivatalosan megformált és fenntartott emlékezetben a Nagy Háború annak a küzdelemnek a betetőzésével forrt össze, amelyet a csehek és a szlovákok a nemzeti önállóságért vívtak, s melyben az „új köztársaság megteremtői”: a hazai és a külföldi ellenállási mozgalom képviselői, valamint a legionáriusok játszották a főszerepet. Ez az emlékezet logikus módon vált az új csehszlovák állam identitását építő és erősítő alkotóelemmé. Az elsősorban a nyugat-európai történészek által feltett kérdés, vajon a Nagy Háború a „nyugtalan” 20. század katasztrófáinak a kezdetét jelentette-e, s hogy mindenekelőtt „katasztrófa” volt-e vagy „katalizátor”, a

¹ Jelen tanulmány a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete „Centrum Excelentnosti Slovenské dejiny v dejinách Európy” elnevezésű projektje keretében készült.

csehek és a szlovákok történelme szempontjából ebben az értelemben indokolatlan: számukra egy győzelemmel végződő történetről van szó.

A külföldi történettudomány főleg a legutóbbi évtizedben egy sor jelentős és ösztönző kutatást végzett el az I. és a II. világháború történetének és következményeinek mélyebb megismerése érdekében. A korábbi, főleg a két háborús konfliktus katonai-diplomáciai és politikai-gazdasági hátterének, valamint következményeinek feltárására irányuló szakirodalommal szemben a hangsúly jelentős mértékben a szélesebben értelmezett szociális és kulturális (eszmei, mentális) aspektusokra helyeződött. A kutatás optikájának minőségi változását egyfelől az idézte elő, hogy a történetírás figyelme a politikatörténet irányából a társadalomtörténeten át a kultúrtörténeti, illetve a korszerű társadalomtörténeti elgondolások felé fordult, ugyanakkor pedig a hidegháború befejezése után Európa politikai fejlődésének az átértékelésére is sor került.

A kortársak, a politikusok és a történészek már röviddel az I. világháború befejezése után foglalkozni kezdtek a háború történelmi szempontú értékelésével. A közös témát – arra való tekintet nélkül, hogy az egyes nemzeti történetírások győzelemként vagy traumaként jelenítették-e meg a Nagy Háborút – a háborúért, illetve a kirobbantásáért viselt felelősség kérdése jelentette. A háború kitörésének politikai és hatalmi okait elsősorban a politikai élet és a diplomácia prominens szereplői igyekeztek megmagyarázni, leggyakrabban saját apologetikus álláspontjuk alapján. Emlékiratok egész sora született, amelyeket úgy fogalmaztak meg, mint a Habsburg-monarchia romjain létrejött új államokért vállalt szenvedés és az értük vívott hősi harc tanúságtételeit. A múlt század húszas és harmincas éveiben láttak napvilágot az első olyan elemzések, amelyek a háborúnak a gazdaságra, az ellátásra, valamint a háború alatti élet különböző aspektusaira – például a kriminalitásra, foglalkoztatottságra stb. – gyakorolt hatásával foglalkoztak, ezek az írások azonban kivételek voltak.² Az I. világháború jelentőségének értékelésében és a II. világháborúnak az első folytatásaként való értelmezésében (úgy tekintve az utóbbira, mint a versailles-i békerendszer körüli megoldatlan viszályok következményére) a múlt század hatvanas éveinek végéig a hatalmi-politikai kérdések domináltak.

A háborúval és értékelésével kapcsolatos szemléletmód jelentős változását eredményezték az 1970-es években lezajlott kutatások, amelyek a történetírásban fokozatosan érvényre jutó társadalomtörténeti és társadalom-antropológiai elképzelésekre adott válaszreakciók voltak. A brit, francia és német történészek a háború szociális következményein túlmenően (demográfiai változások, a foglalkoztatottság szerkezetének változásai stb.) annak szükségességét hirdették, hogy „alulnézetből” is vizsgálják meg a történeteket, a harctéren és a hátszágban zajló mindennapi életet, a háború forgatagába került „egyszerű ember” élményeit és tapasztalatait, tehát a rendkívüli háborús helyzetben folyó élet szociokulturális aspektusait

2 Az amerikai *Carnegie Endowment for International Peace* alapítvány égíse alatt nagyszabású projekt jött létre, amely a háború gazdasági és szociális viszonyainak elemzését tűzte ki célul. A német nyelvű, *Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkriegs, Deutsche Serie* című sorozat keretében 11 kötet látott napvilágot (Stuttgart, 1927–1932); az Osztrák–Magyar Monarchia történelmével az *Österreichische und Ungarische Serie* 13 kötete foglalkozott (Wien, 1923–1932).

tartva szem előtt, s figyelemmel a lakosság különböző társadalmi csoportjainak helyzetére (katonák, hadifoglyok, nők, gyerekek stb.). Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatánál a kevésbé hagyományos, főleg személyes jellegű források kerültek előtérbe – a visszaemlékezések, naplók, levelek, a kortársak elbeszélései. Az 1980-as és kivált az 1990-es évektől a kutatás a mentalitások problémakörére, a háborús élmény hatásának a mértékére és a kortársak eszme- és értékrendszerére irányul. Már nem az áll az érdeklődés középpontjában, hogy miként reagáltak az értelmiségiek és a művészek a háborús eseményekre és következményeikre („elveszett nemzedék”), hanem az, hogy milyen változások következtek be az „egyszerű polgárok” magatartásában és lojalitásában.

Az I. világháború kutatásának említett paradigmaváltása nem csupán új szempontok és tények sokaságát tárta fel, hanem néhány meggyökeresedett megállapítás korrigálását is lehetővé tette. A legfontosabb kiigazítások egyike annak megkérdőjelezése, hogy a háború kitörésekor mekkora is volt valójában a lelkesedés mértéke és a harckészség; fontos volt továbbá a hagyományos értékeket és eszmei nézeteket meggyengítő tényezők feltárása. A háború kitörésének nyolcvanadik és kilencvenedik évfordulója alkalmával megnőtt az érdeklődés ezen témák iránt, ez pedig további kérdések ösztönzőjévé vált – az utóbbiak főleg az emlékezés módjaihoz és a háború emlékezetének az emlékművek, ünnepek stb., illetve a történettudomány általi alakításához, valamint a két világháború összehasonlításának kísérleteihez kapcsolódtak.³ A szlovák és a cseh történettudományban csak lassan indultak meg az ilyen irányú kutatások, és az I. világháború továbbra is a ritkábban vizsgált témakörök közé tartozott.⁴ A háború kitörésének centenáriumiára azonban új szemléletű munkák jelentek meg.⁵

Éppen a háború és a család témája, valamint az, hogy milyen hatással voltak a háborús helyzet és hadi események az emberi társadalom alapvető intézményének tartott családra, teremti meg a teret az I. és a II. világháború összehasonlítására (de nem csupán arra), s az összehasonlítás lehetővé teszi egyetemes érvényű képletek kidolgozását arra nézvést, hogyan viselkedik az ember rendkívüli helyzetekben. Jelen tanulmány célja annak bemutatása, hogy az I. világháború milyen befolyást gyakorolt a családra. Két főbb kérdéskört vizsgálók: a rendkívüli háborús helyzet közvetlen hatását a családra, beleértve a háború jelentőségét a családban lezajlott folyamatok szemszögéből, s figyelembe véve a 19. század utolsó harmadában kibontakozó és a 20. században érvényre jutó hosszú távú trendeket; illetve azt, hogy az egyének, valamint a családot is magukban foglaló csoportok milyen stratégiákhoz folyamodtak a túlélés érdekében a háború folyamán.

3 A nyugat-európai történettudománynak az I. világháborúval kapcsolatos álláspontját illetően lásd: Krumeich, 1993. 11–24.; Reimann, 2004; Hirschfeld, 2004a; Krumeich–Hirschfeld, 2014. A francia kutatások állásáról és irányultságáról lásd: Audoin-Rouzeau–Becker, 2000. A komparatiztika lehetőségeit illetően: Hirschfeld, 2004b.

4 Például Kováč et al., 2008; Šedivý, 2001; Gebhart–Šedivý, 2001.

5 Kučera, 2013; Lenderová–Jiránek–Halířová, 2015; Vitek, 2014; Zafková, 2013.

„A család válsága” vagy a háború hatása a hagyományos családra

A két világháború között keletkezett eszmefuttatások és tanulmányok Csehszlovákia és a többi európai ország tekintetében is „a család általános válságát” hangsúlyozták, melyet a kortársak a háború következményeként magyaráztak, főleg a nők helyzetének a családon belüli változása és a „morál elvesztése” szempontjából. A szerzők leginkább arra mutattak rá, hogy a háború alatt megbomlottak a családon belüli kapcsolatok és fellazult a (szexuális) erkölcs. S úgy látták, hogy ez a háború utáni időszakban is veszélyeztette a házasság intézményét és a hagyományos (patriarchális) családi értékeket. Ezen nézetek képviselői azokra a negatív társadalmi következményekre reagáltak, amelyek a háborúnak a családra gyakorolt közvetlen hatásából fakadtak. A szóban forgó következmények okait a háború alatti hétköznapi élet tanulmányozása révén rekonstruálhatjuk.

A háború közvetlen hatása a családra

A Nagy Háború – mint új típusú, korszerű technikát alkalmazó, a totális háború jellegzetességeit mutató fegyveres összecsapás – egyik sajátos vonását az a tény jelentette, hogy gyakorlatilag minden családot érintett. A produktív korban lévő férfiak bevonulása az általános hadkötelezettség alapján és tartós hiányuk a polgári életben megzavarta az életkori és családi ciklusokat. A házasságkötések és a születésszám nagyarányú csökkenése, az emberéletben keletkezett veszteségek és az egészségkárosodások változásokat okoztak a demográfiai fejlődésben, s ezeknek a folyamatoknak a következményei a háború utáni időszakra is sokáig rányomták a bélyegüket.

Miközben a házasságkötési ráta a háború előtt a szlovák többségű megyékben 8,1-8,2 volt (ezer lakosra), a háború alatt ez gyorsan 4,4-re csökkent. A legalacsonyabb értékek 1915-ből (2,3) és 1916-ból (2,8) származnak.⁶ Emellett fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az említett mutatók alacsonyabbak voltak a magyarországi átlagnál. Az országban az 1000 főre eső házasságkötések száma 1906 és 1910 között 9,1 volt, 1913-ban pedig 9,2; ez a ráta 1914-ben 7,2-re csökkent. A következő években pedig így alakult: 1915: 3,2; 1916: 3,4; 1917: 4,1; 1918: 6,9.⁷ A háború alatt a születések száma is hasonló visszaesést mutatott. Az 1913. évi adatokhoz viszonyítva (100%) a mai Szlovákia területén a születésszám 1915-ben 71%-ra, 1916-ban 52%-ra, 1917-ben 49%-ra, 1918-ban pedig 44%-ra csökkent.⁸

A fentebb ismertetett tényezők önmagukban nem tudják reálisan visszatükrözni a demográfiai változásokat, számításba kell még venni, hogy a háború milyen egyéb egészségügyi következményekkel járt együtt (rokkantság, a spanyolnátha és a tuberkulózis terjedése), valamint milyen messze ható következményeket okozott a népesség lélekszámának alakulásában és a társadalom fejlődésében a háború utáni időszakban. E változások jellege és hatásuk időtartama csak a modern

⁶ Šprocha–Tišliar, 2008. 34.

⁷ Jelentés és évkönyv, 1924. 17.; Pap, 1934. 224.

⁸ Jakešová, 2008. 165.

szlovák demográfia legújabb eredményeinek felhasználásával ismerhető meg. A házassági kedv tekintetében azt látjuk, hogy a háború után erősen megnőtt a házasságkötések száma: 1919-ben volt a legmagasabb. A statisztikák azt is rögzítették, hogy a frigyre lépő személyek idősebbek voltak a házasulandók máskori átlagos életkoránál, ami aláhúzza azt a tényt, hogy a háború idején „elhalasztották” az esküvőket a háború utáni időkre. Az újból házasságra lépő özvegyek száma is megnőtt. A háború után egy úgynevezett kompenzációs szakasz következett, amelyben a házasságkötési ráta 1000 lakosra számítva elérte a 16,47-et (a 10 feletti érték 1921-ig megmaradt), s majd néhány év múlva végül eljutott a háború előtti értékekig, 1923-tól, illetve 1925-től pedig az 1000 lakosra jutó 9 házasságkötés környékén stabilizálódott.⁹ Ugyancsak fontos tényező volt, hogy az I. világháború alatt csökkent a születések száma, ami a gazdasági válsággal együtt az 1930-as évek elejétől a házasságkötések számának csökkenését idézte elő. Kevesebb volt ugyanis azoknak a háború alatt született fiataloknak a száma, akik ekkor jutottak a házasságkötési korba.¹⁰

Miként már jeleztük, a legújabb szlovákiai demográfiai kutatások egy másik, a hagyományos patriarchális családmódel megőrzése szempontjából kedvezőtlen jelenséget is igazolnak, nevezetesen azt, hogy a háború után a *nők létszámbeli fölényben voltak a népességen belül*. Ezt a fölényt minden kétséget kizáróan a produktív korú férfiak háborúban való elhalálozása okozta. A házasság szempontjából leginkább érintett, 18–30 éves korosztályon belül a nők egészen 1932-ig létszámfölényben voltak, és a két világháború közötti időszakban (1919–1937 között) mindvégig domináltak. A potenciális menyasszonyok számbeli fölénye a potenciális vőlegényekkel szemben azt jelentette, hogy a nőket nagyobb mértékben fenyegette annak kockázata, hogy nem találhatnak maguknak házastársat, mint a férfiakat.¹¹ Ez is igazolja azt a megállapítást, hogy a fennálló demográfiai viszonyok is hozzájárultak a „család válságához”, mivel a számbeli túlsúly következtében a nők egy meglehetősen nagy csoportja számára elérhetetlenné vált, hogy feleségként és anyaként a hagyományos modell keretében töltse be „küldetését”.

A háború alatt a kortársak számára sokkal láthatóbb és közvetlenebb volt azoknak a gazdasági és társadalmi változásoknak családra gyakorolt hatása, amelyek a rendkívüli háborús körülmények, rendszabályok következményeként mentek végbe. A férfiak katonai szolgálata egyet jelentett a családfenntartó elvesztésével, és a család életszínvonalának rendkívül gyors süllyedését a háború idején fizetett családi pótlékok sem tudták ellensúlyozni, miként a többi, a stabilitás és a társadalmi béke megőrzését célzó szociálpolitikai intézkedések sem, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchiában egyébként még hatástalanabbnak bizonyultak, mint másutt. A férfiak hiánya a családokon belül és a férfi munkaerő hiánya a gazdaságban megváltoztatta a családon belüli munkamegosztást, ami végső soron a család mindennapi életét is befolyásolta. A nőknek egyaránt pótolniuk kellett a fér-

⁹ Šprocha–Tišliar, 2008. 34–50.

¹⁰ Uo. 49.

¹¹ Uo. 53., 69.

fiakat a háztáji gazdaságban, és munkaerő-tartalékként meg kellett jelenniük az addig jellemzően férfiakhoz kötődő foglalkozási ágakban. Emellett az iparban és a háztáji gazdaságokban is teret nyert a gyermekmunka. A nők gyakran átvették a családfenntartó szerepét, tevékenységük a gazdasági életben fontossá vált, és ezáltal megnőtt a döntési jogkörük és a tekintélyük is a családon belül. Ebből a szempontból az első világháború – a másodikkal összehasonlítva – valóban minőségi változást hozott. A nő felelőssége a család létfeltételeinek biztosításáért, az alternatív jövedelmi források felkutatásának kényszere, annak szükségessége, hogy a nő vagy a legidősebb fiú „ideiglenes családfővé” váljon – mindez a férj és az apa férfiúi tekintélyének megrendüléséhez vezetett.

A családra gyakorolt hatás tekintetében nem kevésbé voltak fontosak a *háború lélektani és erkölcsi következményei*, tehát az értékrendben és az emberi magatartások terén bekövetkezett változások. A bevonult férfiak közvetlen harctéri élményei, az erőszakkal és a halállal való szembesülés, valamint a katonai kiképzés során a tisztek elitizmusáról és felsőbbrendűségéről szerzett tapasztalatok, a megszokott társadalmi, s ezen belül a családi kötelékekből való kiszakítás a katonák mentális képleteit és világnézeti orientációját is megváltoztatták. A háború által előidézett rendkívüli körülmények és negatív jelenségek frusztrációt váltottak ki és az etikai értékek megkérdőjelezését vonták maguk után, mindez pedig a háterszág lakosságát is erősen befolyásolta.

A hadba vonult katonák magatartása – amely a levelezésüknek és részben a visszaemlékezéseknek köszönhetően nyomon követhető – a kényszerűen elhagyott család sorsa miatti aggodalmakat tükrözte. A családokból hiányoztak a férfiak, és ez nemcsak a családon belüli tekintélyüket csorbította, hanem a házasságon kívüli kapcsolatok és a belőlük született gyerekek számát is szaporította. Különösen nem kívánatosnak tekintették a nők és a hadifoglyok szexuális – és kívált házasságon kívüli – érintkezését, ami főleg vidéken volt viszonylag gyakori jelenség. A háború utáni viták és a háború alatt megingott morál miatti aggodalmak jellemző jegye volt, hogy azt hangsúlyozták: a nők szexuális erkölcsét meg kell őrizni, miközben a prostitúció, valamint a nemi betegségek és a szexuális erőszak szaporodásának említése a katonasággal kapcsolatban tabunak számított a nyilvános vitákban. A katonai és a polgári közigazgatási hivatalok belső előírásai – például a házasságkötések meggyorsítását, a házasságon kívül született gyerekek törvényesítését célzó rendeletek, a katonáknak a nemi betegségektől való megvédését szolgáló instrukciók – arról tanúskodnak, hogy a felsorolt jelenségek a mindennapok állandó részei voltak.

Azok, akik azt tartották, hogy a család válságba került, elsősorban olyan jelenségekre gondoltak, mint a férfi tekintélyének a meggyengülése – és nemcsak a feleség, hanem a gyerekek viszonylatában is –, a nők házasságon kívüli kapcsolatai, a házasságon kívül született gyerekek számának növekedése és a család felbomlása. A kortársak s főleg a bevonult katonák számára a háború éveiben épp a család jelentette a „régí rendhez” való visszatérés reményét és morális biztonságát az ideiglenes rendkívüli állapot megszűnése utáni időkre nézvést. Az említett tényezők azonban lehetetlenné tették a háború előtti viszonyokhoz való automatikus visszatérést. A mindennapi családi élet normalitásának visszaállása a hosszú ideig tartó

elszakítottság, a háborús élmények és tapasztalatok után akkor is problematikus volt, ha a hazatérő férj és apa nem szenvedett el komolyabb testi vagy lelki károsodást. Ahogy a német kutatások feltárták, a katonák visszatérését családjuk körébe gyakran addig ismeretlen konfliktusok kísérték, és nem csupán ott, ahol házasságon kívül született utód okozott problémát. A férfinak mint családfőnek a hosszú távolléte szociális vákuumot és a társadalmi szerepek megváltozását idézte elő a családon belül, s az utóbbiakat nem volt egyszerű – és sokszor nem is volt lehetséges – megújítani.¹²

A háború hosszú távú hatásai

Hogy ha az I. világháborúnak a családra gyakorolt közvetlen hatását megfogalmazó megállapításokat a hosszú távú folyamatok szempontjából is összefüggésbe hozzuk a család 20. századon belüli fejlődésével, néhány korrekciót kell elvégeznünk. Nem az I. világháború volt mindannak a változásnak az oka, ami a családra rávetült, beleértve a család válságát és a családi, valamint a nemi szerepek (gender-kötélékek) meglazulását a hagyományos patriarchális családon belül: ez annak dacára sem volt így, hogy a háborút a kortársak ebből a szempontból markáns minőségi választóvonalként érzékelték. Például a nők létszámbeli fölénye, amelyet a két világháború alatt a férfiak megnövekedett mortalitása tovább fokozott, hosszú távú, legalábbis a 19. század közepétől érvényesülő trend volt. A nők fokozódó számbeli fölénye az élet civilizációs körülményeinek és főleg egészségügyi feltételeinek köszönhetően alakult ki.¹³ A produktív korú férfiak megélhetési okokból történő kivándorlása ezt még inkább fokozta (s nem csupán a szlovákok lakta területek esetében).¹⁴

Tény, hogy a nők családon kívüli foglalkoztatása és ezáltal a gazdasági függetlenségük növekedése – ami a háború idején meggyorsult – a családon belüli patriarchális viszonyok meggyengülését hozta magával. A kortársak tanúságtételei is azt bizonyítják, hogy a nők és családjuk tagjai is csak kényszerű és ideiglenes jelenségnek tartották a nők fizetett állásokba kerülését. Az alsóbb rétegekből származó nők foglalkoztatottságának aránya azonban már a háború előtt meglehetősen magas volt. A háború utáni időszakban számos nő arra kényszerült, hogy megmaradjon a fizetett munkahelyén, és biztosítsa a család egzisztenciáját. Ennek elsősorban a háború utáni gazdasági válság volt az oka, s csak kisebb mértékben, hogy elhalálozás vagy rokkantság miatt hiányzott a férfi családfenntartó. E téren mindkét világháború a már megindult folyamatok katalizátoraként hatott.

12 Heinemann, 2004. 31–32. A családfő tekintélye csökkent a gyermeknevelésében is. Erre lásd: Donson, 2010; Audoin-Rozeau, 2014.

13 Horská, 1990. 398–399.

14 Alapvető információként az 1900. évi adatokat közöljük: a népszámlálás szerint Szepes megyében 1000 férfira 1113 nő jutott; Zemplén megyében 1126, Abaúj-Torna megyében pedig 1123. A legkedvezőtlenebb helyzet a következő megyékben alakult ki: Trencsén (1162), Sáros (1135), Liptó (1102) és Árva (1101). Lásd: *Štatistika Slovenska*, 1912. 94.

A nyugat-európai történetírás bizonyos megállapításait a közelmúltban korigálták. Az I. világháborút mind ez ideig úgy értékelték, mint korszakhatárt, mint fordulatot, amely magával hozta a nők bejutását a fizetett munka világába. A háború ezáltal végleges áttörést jelentett a nők emancipációjában, melynek betetőzéseként a háború után a nők választójogot kaptak. A legújabb kutatások azonban megkérdőjelezték, hogy a nők a háború alatt tömegesen álltak volna munkába (főleg az iparban). Jóllehet a propaganda hangsúlyozta a női munkaerő intenzív kiaknázását a gazdaságban, a valóságban az ipar területén alkalmazott nők száma nem mutatott rendkívüli növekedést. Az újabb elemzések – amelyek a háború előtti, alatti és utáni helyzetet hasonlították össze – arra mutattak rá, hogy a nők hadiipari foglalkoztatottsága sem Németországban, sem az európai országok többségében nem mutatott meredek növekedést. A németországi nők megjelenése a nehéziparban és a fegyvergyártásban a háború alatt nem volt egyéb, mint a munkaerő átcsoportosítása a textilipar területéről, ahol már a háború előtt is meglehetősen nagy százalékarányban foglalkoztattak nőket. Az alsóbb rétegekből származó, alacsony szakképzettségű nők esetében hasonló megállapítások tehetők az iparosodott cseh országrészek és a Lajtán túli területek vonatkozásában is: a birodalom ezen részében a férjezett munkásnő meglehetősen gyakori jelenségnek számított. Bizonyos fókig ugyanez állapítható meg a 19–20. század fordulójának Magyarországról.

A háború által hozott újdonság abban rejlett, hogy a középrétegekhez tartozó nők olyan foglalkoztatási ágakban és posztokon is láthatókká váltak, ahol addig a férfiak domináltak.¹⁵ Az iparilag fejlett országok esetében is beigazolódtak a régiókkal kapcsolatos kutatások megállapításai, melyek szerint a nők a munkába állását ideiglenes kényszernek tekintették, s ahol azt a gazdasági viszonyok lehetővé tették, a háború után a nők otthagyták munkahelyeiket. Miként már említettük, a nők egy része továbbra is kénytelen volt részt vállalni a család egzisztenciájának biztosításából. S éppen a magasabb szakképzettségű nők szóban forgó rétege jelentette a legfontosabb minőségi és mennyiségi különbséget a nők foglalkoztatóságában a háború előtt és után – és éppen ők ütköztek a legnagyobb akadályokba, amikor szakmai érvényesülésüket keresték, illetve meg akarták tartani pozíciójukat.

A nők munkába állítását a háború folyamán a propaganda is úgy értelmezte, és hivatalosan is úgy ismerték el, mint a hazának tett szolgálatot, mint a férfiak hadkötelezettségének megfelelőjét, s ezzel érvényét veszítette a nők politikai emancipációja elleni utolsó, addig megkérdőjelezhetetlen ellenérv: az, hogy a nő nem teljesít katonai szolgálatot. A nők társadalmi, illetve családon belüli helyzetére nézvést sokkal messzebbre ható és még kevésbé visszafordítható következményekkel járt, hogy kiszélesedtek számukra a tanulás lehetőségei. Ebben egyaránt szerepet játszott a magasabb fokú szakképzés reformja, s hogy a Monarchiában a nők a háború előtt és alatt is folytathattak egyetemi tanulmányokat. Ennek eredményeként

15 A németországi helyzetre Daniel, 1993. 132–137. A nők háború alatti foglalkoztatottságának és foglalkoztatottságuk következményeinek kérdéséhez Európa (s főleg Nyugat-Európa) tekintetében lásd: Abramsová, 2005. 289–314.; Daniel, 2014; Lee Downs, 2014; Grayzel, 2014.

a nők viszonylag nagy számban tettek szert középiskolai és egyetemi végzettségre, a háború után pedig igyekeztek a képzettségüknek megfelelően érvényesülni.

A nők emancipációjának szemszögéből a Nagy Háború jelentősége abban rejlett, hogy rácsáfolt a nők társadalmi küldetésével kapcsolatos sztereotípiákra: az elit konzervatív képviselői is méltányolták a nők érdemeit a hadigazdálkodásban s a rendszer iránti lojalitásukat, és emellett emeltek szót, hogy a nők jelenjenek meg a közsférában, mi több, kapjanak választójogot. Éppen a „haza szolgálatában” szerzett érdemek törték át azokat a felfogásbeli gátakat, amelyek a nőknek a társadalmon és a család privát sféráján belüli hagyományos küldetéshez kapcsolódtak. A Csehszlovák Köztársaságban a nők választójogot kaptak, a nemek egyenlőségét pedig maga az alkotmány rögzítette, ami a családjog, tehát a mindennapi élet terén is éreztetete a hatását.¹⁶

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy az I. világháború milyen mértékben bontotta meg a családon belüli patriarchális viszonyokat, hangsúlyozni kell, hogy a háborúnak a férfi családon belüli tekintélyét megrendítő hatása városi környezetben nyilvánult meg markánsabban. A vidéki földműves családokban – ahogy azt a visszaemlékezések, a levelek és a szépirodalmi művek is tanúsítják – a döntési jogköröket átmenetileg a tágabb család legidősebb tagjai (após, sógor) vették át, vagy esetenként már korábban is gyakorolták őket. Másfelől azt is látni kell, hogy az élelmiszerek és más alapvető létszükségleti cikkek beszerzési lehetőségeinek, valamint a pénzügyi forrásoknak a felkutatásában a nők kulcsfontosságú szerepet játszottak, számos esetben először döntöttek pénzügyekről, ez pedig jól láthatóan erősítette önálló ténykedésüket és a családon belüli befolyásukat. Az idősebb gyermekek is az önállósodás ugyanilyen folyamatán mentek keresztül, gazdasági függőségük is meggyengült. Erre a jelenségre a kortársak már a háború alatt felhívták a figyelmet: nem is azt bírálták, hogy az iparban megnőtt az ifjúság foglalkoztatottsági aránya, hanem a tényt, hogy aránytalanul magas keresethez jut, s ezáltal helytelen irányban fejlődik az öntudata, ami „anarchiához” vezet a családon belül. Az ifjúság és a család moráljára sokkal negatívabb – de propagandisztikus okokból nem emlegetett – hatást gyakorolt a felnőttkort még el nem ért fiúk állam által támogatott, szervezett toborzása a katonai és félkatonai alakulatokba.

A háború a szexuális kapcsolatok moráljára erős hatással volt. Az „erkölcsök meglazulásával” kapcsolatban az derült ki, hogy a nők erkölcsösségének megkérdőjelezése a háború alatt, majd utána inkább egyfajta reakciót jelentett a nők tovább folytatódó foglalkoztatására, főleg pedig a patriarchális rend megőrzését célzó intelemként kellett hatnia. Több kutatás is kimutatta: a szexualitást érintő, korábban tabusított, de a háború után már nyíltan kezelt, a „hagyományos értékek felforgatásaként” jellemzett és „új szexuális kapcsolatokként” aposztrofált jelenségek (szexuális kötetlenség, hűtlenség, homoszexualitás)¹⁷ kihívást jelentettek a férfiúi identitás számára, hogy milyen választ is adjanak a háború alatti és utáni reali-

16 A nők jogállásáról Csehszlovákiában a két világháború között, különös tekintettel a szlovákiai viszonyokra lásd: Dudeková, 2010.

17 Közép-Európában főleg Sigmund Freud és egy német szexológus, Magnus Hirschfeld elméletei találtak visszhangra.

tásra.¹⁸ A két világháború közötti időszakban oly gyakran terítékre került „kettős morál”, amelyet néhány szerző újdonságként és a háború nem kívánt következményeként értelmezett, a korábbi korszakokban is létezett, és akkor is ugyanúgy bomlasztóan hatott az erkölcsre és a család életére. Az orvosok és a szociális szférában tevékenykedő emberek legalábbis a 19. század közepétől már felhívták a figyelmet erre a jelenségre, és náluk is határozottabban tették ezt a nőmozgalmak képviselői a 19–20. század fordulóján, amikor a házasságjog liberalizálását követelték (főleg a házasságon kívül született gyerekek egyenjogúsítását és a házastársak elválásának lehetőségét), illetve a házasság válságával érveltek, rámutatva a „vadházasságok” létezésére és a házasságon kívüli kapcsolatok elterjedtségére.

A család intézménye a 20. század folyamán meggyengült, s ennek okai a család szerepének megváltozásában és főképpen a családi közösségen belüli viszonyok fokozatos demokratizálásában rejlenek. Ezenkívül a társadalom szekularizációja is vitathatatlanul szerepet játszott. A családi együttélés új formáinak főleg a 20. század közepétől tapasztalható elterjedése (házasságkötés nélkül együtt élő partnerek gyerekekkel, egy szülő gyerekekkel, az egyfős háztartások számának növekedése) inkább a család különböző formáinak funkcióváltozásáról tanúskodik, mintsem a családnak mint alapvető társadalmi intézménynek a meggyengüléséről vagy megszűnéséről a veszélyéről.

A család Európán belüli fejlődését vizsgáló legújabb összehasonlító kutatások szerint a 20. században a következő jelenségek és folyamatok voltak a családon belüli kapcsolatok meggyengülésének legfőbb tényezői és okai: 1. a gazdasági változások – mindenekelőtt az iparosítás, a nők foglalkoztatottságának növekedése, a szolgáltatások szektorának kiterjedése (ezek a jellegzetesen városhoz kötődő folyamatok az urbánus közegben megingatták a nukleáris család egyöntetű túlsúlyát, vidéken azonban ez a folyamat kisebb intenzitással zajlott); 2. a nők családon belüli helyzetének változása mint foglalkoztatásuk következménye (a fizetéssel járó munka lehetővé tette, hogy felszabaduljanak a férjtől és a tágabb családtól való függőség alól, miáltal sor került a társadalmi nemi szerepek és a családon belüli tekinthetők újradefiniálására); 3. a 20. század folyamán megnőtt a nők iskolázottsága, aminek következményeként körükben is felerősödött a szakmai érvényesülés, a karrier vágya és ambíciója; 4. megváltozott az értékrend, az élet és a világszemlélet orientációs pontjai az individualizálódás és a szekularizáció irányába tolódtak el (ebből a szempontból megjegyzendő, hogy a családi együttélés formáinak változása az említett jelenségek csak a II. világháború után gyakoroltak lényeges hatást); 5. a szociális állam kialakulása, illetve a család életébe történő szociálpolitikai beavatkozások megszorodása az állam részéről (főleg a családi pótlék és a gyermekgondozási segély formájában), miáltal az állam részleges felelősséget vállalt a család gazdasági alapjának biztosításáért, s ezáltal megerősítette az alternatív családtípusok létrejöttének lehetőségét (például férjezetlen anya egy vagy több gyer-

18 Részletesebben lásd: Vinen, 2007. 73–130.

mekkel);¹⁹ 6. a családjog és a házasságjog változásai, amelyek egyúttal a házastársak, valamint a családon belüli nemzedékek közti viszonyok szabályozásának az eszközét is jelentik.

A hosszú távú folyamatok széles kronológiai ívet felrajzoló perspektívája lehetővé teszi néhány olyan általánosító következtetés korrekcióját, amelyekre az I. és a II. világháború családi és társadalmi viszonyait vizsgáló történeti kutatások jutottak. Mivel a család vizsgálata továbbra is elsősorban a történeti demográfia és a szociális antropológia tárgyát képezi (ennek megfelelő módszertani irányultsággal és specifikus kutatási kérdésekkel), a háborúnak a család mindennapi életére gyakorolt hatásának rekonstruálása céljából a társadalomtörténeti kutatás mutatkozik leginkább célravezetőnek, amely a kevésbé hivatalos, főleg regionális kötődésű és személyes jellegű források iránt érdeklődik.

Túlélési stratégiák

A szakirodalomban és a zszurnalisztikában is általánosan elterjedt fogalom, a *túlélési stratégia* a szociálpszichológia köréből származik, s definíciója szerint nem más, mint az egyén reakcióinak összessége egy olyan helyzetben, melyben az egyén vagy egy csoport életét, illetve egészségét közvetlen veszély fenyegeti.²⁰ Tágabb értelemben a túlélési stratégia az arra irányuló törekvést jelenti, hogy az egyén vagy a csoport megőrizze a társadalmi helyzetét azon a közösségen belül, melyhez tartozik (például a család, a nemzetség vagy valamilyen tágabb közösség).

A háborúnak a családot érintő konkrét következményeit vizsgálva egyaránt kiaknázhatjuk a hivatalos forrásokat, például a hivatalos statisztikákat, rendeleteket és a hivatalok helyzetjelentéseit (főleg a közigazgatás alsóbb szintjeiről valókat), valamint a katonaságnak és más intézményeknek adott belső instrukciókat. A korabeli sajtó is fontos információkat nyújt a kutatás számára. De ha meg akarjuk ismerni a túlélési stratégiáit, az egyének és a csoportok cselekedeteinek motivációját, akkor nem lehetünk meg a személyes jellegű anyagok, az emlékiratok, naplójegyzetek és levelek nélkül, amelyek a tanúságtétel szempontjából a legértékesebbeknek számítanak; rajtuk kívül a szépirodalom is számos jelenséget rögzít. Van még egy forrás, amely szinte teljesen kihasználatlan: az I. világháború szemtanúinak írásban rögzített elbeszélései, amelyek a Szlovák Néprajzi Társaság (Národopisná spoločnosť Slovenska) levéltárában találhatók.²¹

A túlélési stratégiák milyen konkrét praktikáit tárják fel előttünk az említett történeti források? A döntő és meghatározó tényező annak az egyénnek vagy csoportnak a társadalmi helyzete, melynek a reakcióit vizsgáljuk. Más helyzetben volt és más túlélési stratégiát választhatott és választott a katona, a hátszágai lakos, a

19 Abból a jellemzésből indultunk ki, amelyet egy, az európai társadalomtörténet ábrázolására törekvő, a nyugat- és a közép-kelet-európai régiót is figyelembe vevő mű tartalmaz. Tomka, 2009. 132–133. (Lásd bővebben a *Családok és háztartások* című fejezetben.)

20 A definíció kapcsán lásd: Valent, 1998. (Különösen az *Introduction to Survival Strategies* című fejezet.)

21 Az anyagokat szlovák etnológusok elemezték. Kiliánová, 2003, 2004.

férfi, a nő, a gyermek, a hadifogoly vagy a menekült. A háborúnak mint rendkívüli helyzetnek pedig az a sajátossága, hogy a társadalmi pozíció nagyon gyorsan megváltozhatott a bevonulás, sebesülés, fogságba esés, megözvegyülés, árvaságra jutás és hasonló fordulatok következtében. A döntéshozás határait a háborús viszonyok jelölték ki, az állam pedig a családokra és az egyénekre is döntő hatást gyakorolt, s ez a befolyás a háború folyamán egyre erősebbé vált. Megállapításunk kétséget kizáróan érvényes, függetlenül attól, hogy melyik álláspont felé hajlunk az Osztrák–Magyar Monarchia háborús rendszeréről, annak totalitására folyó vitában. A rendszert mindenestre az irányított gazdaság, a politikai légkört az elnyomás jellemezte, a személyek, áruk mozgását és az információáramlást egyaránt kiterjedt apparátus ellenőrizte. Akár azt állapítjuk meg, hogy az I. világháború úgynevezett totális háború volt, akár úgy látjuk, hogy csak a totalitarizmus bizonyos vonásait viselte, illetve még csak tartott a totális háború felé, akkor is azt látjuk, hogy az állam ellenőrző szerepe erősödött, és érvényesült szándéka, hogy gyakorlatilag az élet minden területét szabályozza.²²

A viselkedési stratégiák típusaival összefüggésben egyaránt beszélhetünk az egyén, a család vagy a csoport, valamint a tágabb közösség – például a város, a község, a megye vagy nagyobb területi egységek lakóinak – túlélési stratégiáiról. A kortársak ezeknek a közösségeknek a nevében cselekedtek vagy rájuk hivatkoztak, amikor például az államilag irányított termelés és elosztás keretében biztosítani próbálták a közösségük számára az alapvető létszükségleti cikkeket. A propaganda is az államra, illetve a hazára hivatkozott mint legfőbb egészre, s minden lakosnak a haza érdekében, annak túlélését segítve kellett cselekednie és engednie az igényeiből. A háború alatti ellátás körülményeit tanulmányozva azt látjuk, hogy a saját szükségletekért, illetve a túlélést szolgáló alapvető nyersanyagokért vívott harcban különböző közösségek álltak szemben egymással: például a város a katonasággal,²³ ezzel párhuzamosan a „kiéhezett” város a „jól ellátott” vidékkel, Pozsony Béccsel, a Lajtán túli területek Magyarországgal,²⁴ illetve a Monarchia Németországgal (például az Oroszországból szerzett hadizsákmány elosztásakor).²⁵

22 Például a németországi, angliai és franciaországi helyzetet értékelő Bedřich Löwenstein szerint az I. világháború csupán előrevetítette a totális jelleget: „Az 1916/17-es évek mindazonáltal határkövet jelentenek, amely a háború – még mindig nem teljes – *totalizációja* felé mutat...” (Löwenstein, 2001. 39.) Az I. világháború társadalomtörténetével foglalkozó egyik legújabb magyar munka a háború totális jellegét állapítja meg, illetve azt, hogy a magyarországi rezsimit 1916 közepétől a totalitárius vonások túlsúlya jellemezte (Bihari, 2008. 245–246.). Hans-Ulrich Wehler legújabb, Németország társadalomtörténetét áttekintő monumentális művében mindkét világháborút totális háborúként jellemzi (Wehler, 2003.).

23 A városok kötelesek voltak élelmiszert, takarmányt, fűtőanyagot és más szükséges dolgokat biztosítani a katonaságnak, ezen túl pedig végre kellett hajtaniuk a lovak és a fogatok katonai célokból történő rekvirálását (kényszerű felvásárlását), mégpedig a 68/1912. és a 69/1912. számú törvények értelmében, amelyek a háború esetén a katonaságnak nyújtandó szolgáltatásokról, a hadsereg lovakkal és fogatokkal való ellátásáról rendelkeztek. Az ellátási problémák gyakran feszültséget idéztek elő a helyőrség és a város viszonyában és konkurenské tették őket.

24 Ennek példái azok a vizályok és vádaskodások, hogy Magyarország saját szükségleteinek kielégítése céljából és Ausztria rovására visszatartja az élelmiszert és a nyersanyagokat.

25 Dudeková, 2007a. 123–142.

A következőkben meghatározzuk a túlélési stratégia néhány olyan, a válsághelyzetekben alkalmazott típusát, amelyek specifikus, olykor egzisztenciális háttérhelyzetekre adott válaszok voltak. Hosszabban elidőzünk a katonák túlélési stratégiái mellett, amelyekkel nálunk az I. világháború szakirodalma csak elégtelen vagy minimális mértékben foglalkozott.

A katonák stratégiái

1. *A harctér elkerülése mint célkitűzés* a következőképpen jellemezhető. A háború elkerülhetetlenségét, a trónörökös halálának jogos megtorlását s a hazáért és a császáráért vívandó harc hazafiúi kötelességét hirdető propagandisztikus jelszavak dacára az általános hadkötelezettség alapján behívott katonák háborús lelkesedése korántsem volt olyan intenzív, mint azt a főparancsnokság kívánta volna. A túlélési stratégiák szempontjából nem csupán az váltott ki logikus reakciót, hogy kiszakították őket megszokott társadalmi (és családi) kapcsolataik közegéből, hanem elsősorban az egészségkárosodás és az élet elvesztésének veszélye. Sok férfi – főleg, aki családapa volt – igyekezett elkerülni a bevonulást, vagy legalább olyan beosztáshoz próbált jutni, amely a lehető legbiztonságosabb túlélés záloga lehetett. A cél elérése érdekében hivatalos és nem hivatalos eszközöket is alkalmaztak: egyaránt szerepelt közöttük a protekció és a korrupció, a kérvények, kérelmek, közbenjárások egész sora a névtelen feljelentésekig bezárólag. A mozgósítás idején még nem jegyezték fel dezertálásokat, de ismertek azok a praktikák, amelyekhez a szlovák fiatalemberek folyamodtak, hogy elkerüljék a hadkötelesek névsorába való beírást (közéjük tartozott például az emigráció).

A katonáskodás elkerülésének kisszámú legális lehetőségei közé tartoztak az egészségügyi indokok, vagy az arra való hivatkozással történő felment(et)és, hogy a szóban forgó személy nélkülözhetetlen a gazdaság számára.²⁶ Éppen a felsorolt körülményeket használták ki a veszély előli menekülésre, s ezek kapcsolódtak össze a legnagyobb mértékű korrupcióval. A katonai szolgálat alóli kibúvás a túlélésért vívott harc mindennapi részévé vált, s a kiegészítő sorozások ismétlődő jelensége volt. Az emberek alkalmazkodtak a gyorsan változó körülményekhez – éltek a rendelkezésükre álló eszközökkel vagy újakat találtak. Ha nem sikerült elkerülni a bevonulást, és lehetetlen volt elintézni a megfelelő beosztást, akkor az érintettek kérvényeket adtak be egy másik alakulathoz, vagy sebesülés és kórházi felvétel esetén egy másik (a családhoz közelebb lévő) kórházba való áthelyezés céljából; szabadságot kértek az aratás idejére (ezt a lehetőséget az írni-olvasni csak ügyyel-bajjal tudó vidéki nők is bőségesen kihasználták), igyekeztek ismételt felmentetni magukat a megváltozott előírások alapján, melyek értelmében a háború

26 A bevonulást hivatalos indokkal azok a férfiak kerülhették el, akikről a hatóság megállapította, hogy pótolhatatlanok a közigazgatás, a közbiztonság, az egészségügy és a gazdaság számára. Leggyakrabban a mezőgazdasági nagybirtokok, a hadseregnek szállító vállalatok, bankok stb. alkalmazottairól volt szó. Később más, a folyamatos ellátás szempontjából nélkülözhetetlen szakmák képviselőiből, például a malomok és pékségek dolgozóiból is hiány volt.

későbbi szakaszában nem kellett bevonulniuk. Esetenként megtörtént, hogy egyeseket szakképesített, a katonaság ellátása szempontjából nélkülözhetetlen feladatot ellátó személyekként a hátszárba vezényeltek.

A frontra vezénylés alóli kibújás és a biztonságos „irodai hely” megszerzésének szokványos gyakorlata volt, hogy valaki önkéntesnek jelentkezett. Ezt a taktikát főleg az előrehaladottabb életkorban lévő és megfelelő képesítéssel rendelkező férfiak választották, akiknek a képzettsége garantálhatta az effajta „elhelyezést”. A visszaemlékezésekből kitűnik, hogy több, politikailag elkötelezett szlovák személyiség ezt az utat választotta.²⁷ Ennek a magatartásnak az okát gyakran a pacifizmus vagy a rendszerrel szembeni ellenállás jelentette. Például Ivan Thurzo, a Szlovák Nemzeti Párt tagja, aki a háború után a *Národné noviny* (korábbi, régies írásmódú nevén: *Národnie...; Nemzeti Újság*) szerkesztőjeként tevékenykedett, minden lehetséges eszközt kihasználta a bevonulás és a harctéri szolgálat elkerülése érdekében, miközben nem titkolta, hogy „persze védekeztem a bevonulás ellen (...) nem akaródzott olyan hamar a vágóhídra menni”. Részletesen leírta, miféle szóba jöhető eszközöket próbált kiaknázni: a hivatalos kérvényeket éppúgy, mint a széles hálózatot alkotó ismerősök és családtagok közbenjárását.²⁸ Tanúságtételéből világosan látható, mik voltak az effajta cselekvés motívumai: a rendszerrel szembeni ellenállás, ön maga és főleg családja megmentésének szándéka, illetve a család egzisztenciájának biztosítása.²⁹

A fentiekhez hasonló, meglehet, valaki számára érdektelen fordulatok és körülmények a társadalmi feszültség és az elégedetlenség fontos forrásaira világítottak rá már a mozgósítás során: a vagyonosabb rétegek és a szakképesítéssel rendelkező csoportok már a bevonuláshoz előnyben voltak, következésképp nagyobb esélyük volt arra, hogy életüket és egészségüket is megőrizik. A hadseregen belüli hierarchia természetesen a civil társadalom hierarchiáját másolta, de a katonaságon belüli szakadékszerű különbségek a háború alatt még mélyebbekké váltak és elősegítették a lázadások kirobbanását.

2. *A túlélés a fronton mint célkitűzés* természetesnek tekinthető. A külföldi szakirodalom már hosszabb ideje figyelmet szentel annak, hogyan viselkedtek a katonák a fronton. Ezzel a vitathatatlanul érdekes, nálunk azonban még szinte alig érintett témával összefüggésben röviden csak fel szeretném hívni a figyelmet néhány jelenségre. A frontokon szolgáló katonák visszaemlékezéseiből és leveleiből látható, hogyan változott meg a viszonyuk a háború valóságához, s így súlyosan kérdésessé válik a sorkatonák és a tisztikar egy részének háborús lelkesedését hirdető mítosz. (A lelkesedés mítoszáat napjainkra a nyugati történetírás is átértékelte.) Még ha a háború kitörésekor jelen volt is a militarista lelkesedés, a harcokban szer-

27 Közéjük tartozott például Ivan Thurzo és Janko Jesenský. Jozef Gregor Tajovský emlékirataiból és levelezéséből kitűnik, milyen dilemmát jelentett számára annak eldöntése, hogy ezt a stratégiát válassza-e.

28 Felesége még azt is elérte, hogy Prohászka Ottokár püspök audiencián fogadja. Thurzo, 1987. 187–192.

29 Az összes helyett álljon itt egy jellemző idézet: „Nem akartam semmi többet, csak bekerülni a tiszti iskolába, és valamilyen rangot viselve menni a harctérre, hogy hősi halálom esetén feleségem megkaphassa a megfelelő nyugdíjat. Pénzügyesként még nem voltam nyugdíj jogosult, és nem akartam, hogy a feleségem és a család váratlan halálom esetén nyomorba jusson.” Uo. 193.

zett közvetlen tapasztalatok és a frontok durva valósága „kijózanodáshoz” vezetett.³⁰ Leginkább a sorkatonák levelei tartalmaznak számos olyan tanúságtételt, amelyek testi és lelkiállapotuk negatív oldalaira világítanak rá: a frusztrációra, a félelemre és a reménytelenségre. Azokban a harcterről küldött levelekben, amelyek kézbesítését a cenzúra megakadályozta, nagy számban fordultak elő ilyen jellegű közlések. Ebben a kontextusban sajátos jelleget képviselnek a hadifoglyok visszatartott levelei, amelyek egyfelől a hadifogoly- és internálótáborok embertelen körülményeit panaszolják el (számos ilyen levél valójában segélykérés), gyakran pedig az elszigeteltség és a szenvedés miatt előállt lelkiállapot képei, nemegyszer pedig a levélíró lelki zavarairól is tanúskodnak.³¹

A forrásokban azzal is találkozunk, hogy a hadvezetés miként reagált azokra a nemkívánatos cselekményekre, melyek révén a katonák megpróbálták elmenekülni a harcterről – leggyakrabban a dezertálás (főleg a fogságba menekülés), a szimulálás és önnön egészségük megkárosítása kerül szóba. Éppen a hadvezetés belső utasításai szolgálnak bizonyítéknak arra, hogy a frontkatonák meglehetősen gyakran folyamodtak öncsonkításhoz, s hogy velük szemben erélyesen jártak el. A hadügyminiszter 1916. december 12-i rendelete szigorú büntetést írt elő „a katonák messzemenően veszedelmes, szándékos öncsonkítása” esetében, és példás büntetések kiszabására adott utasítást: a vétkeseket katonai bíróság elé kellett állítani, s a bizonyítékok hiányának az esetében is katonai börtön volt a büntetésük. A frontról semmiképp sem volt szabad elszállítani őket, s ezeket a katonákat komoly egészségügyi következmények fennállásakor is az állapotuknak megfelelő frontszolgálatra kellett beosztani. A hadügyminiszter 1917. március 2-i, a dezertálás és az öncsonkítás ellen irányuló rendelete azt állapította meg, hogy „a bejelentett dezertálások száma feltűnően magas, és folytonosan nő”, s hogy „az öncsonkítás viszonylag gyakran fordul elő bizonyos alakulatoknál”. Az állásfoglalások hangsúlyozták: a katonaságot nyomatékosan figyelmeztetni kell arra, hogy „szándékos öncsonkítással nem lehet elérni a felmentést a frontszolgálat alól”. Az ugyanezen év júniusából származó rendelet az önkéntes egészségkárosítás konkrét módjait is ismertetette: arra figyelmeztetett, hogy „szaporodnak az önkárosítás aktív vegyi anyagokkal történő, gyulladásokat okozó esetei, amelyek az orvosok számára többnyire ismeretlenek, és csak szakszerű kivizsgálás által tárhatók fel”. Az ilyen anyagok közé tartoztak például a dohányszemcsék és a ricinus.³²

Hasonlóan viszonyult a hadvezetés azokhoz a lelki zavarokhoz, amelyekről egyes katonák a frusztráció, illetve a közvetlen testi károsodás vagy a bombarobbanások sokja miatt szenvedtek. Annak ellenére, hogy az ilyen típusú károsodást szenvedett katonák száma nőtt, s a korabeli pszichiátria ezeket a zavarokat a neu-

30 Érdekes átváltozáson ment át például Ján Hrušovský, amit nyíltan meg is írt az emlékirataiban (Hrušovský, 1919). A katonáknak a harctéri valóságra adott reakcióiról színes képet fest Jozef Tiso a frontról írott tudósításaiban (Tiso, 2002. 17–84.).

31 A katonai cenzúra és a posta megszervezésének módjáról és a cenzúráról lásd: Dudeková, 2007b. 125–135. A levelek értelmezése: Dudeková, 2006. 102–114.

32 HTL. Az első világháború, K.u.K. Zensurkommission Budapest für Korrespondenzen an Kriegsgefangene, 4424. sz. doboz, a Hadügyminisztérium rendeletei és körlevelei.

rózis sajátságos formájaként, úgynevezett háborús neurózisként diagnosztizálta,³³ s ezzel az elnevezéssel a hadvezetés is realitásként akceptálta, létezését a nyilvánosság előtt mégis hosszú ideig ignorálta, és szimulálásnak minősítette a jelenséget. A tényleges egészségromlást olyan jelentős károsodásnál is megkérdőjelezték, mint a bombázás okozta sokk. Jóllehet az Osztrák–Magyar Monarchiában a pszichiátria magas színvonalat ért el (nem elhanyagolható volt a magyar pszichoanalitikai iskola alapítójának, Sigmund Freud közeli munkatársának és barátjának, Ferenczi Sándornak a hatása), a háború folyamán az új típusú megbetegedést és gyógyítását illetően nem sikerült megfelelő következtetésekre jutni.³⁴

A háború sújtotta területeken élő civilek túlélési stratégiái

Szélsőséges élethelyzetekbe kerültek azok a polgári lakosok, akik a hadműveletek által közvetlenül érintett területeken éltek. A mai Kelet-Szlovákia területén élő lakosság egy részét ideiglenesen evakuálták, s ezek az emberek menekültek lettek.³⁵ A szakirodalom viszonylag jól leírja, milyen sajátságos túlélési stratégiák jutottak érvényre ebben a helyzetben, főleg az orosz katonasággal való találkozások során. Elég emlékeztetni arra, hogy a polgári lakosok feszült helyzetét gyakran az evakuálásnál jelentkező káosz jellemezte, fosztogatásokra került sor, az információhiányt pedig álhírek és mendemondák súlyosbították. A menekültekhez a többségi lakosság nem mindig viszonyult barátságosan, sőt a háború későbbi szakaszában, az elmélyülő gazdasági és ellátási válsággal párhuzamosan a „hazai” lakosság védekező magatartással reagált a menekültek megjelenésére. Különösen így volt ez a túlnyomórészt az ortodox zsidósághoz tartozó galíciai menekültek esetében, akiknek a felbukkanása az idegengyűlölet és az antiszemitizmus megnyilvánulásainak megszaporodását vonta maga után.

1. *A létszükségletek biztosítása* elsődleges célnak számított a *szabályozott gazdaságban*. Amíg a lakosságon belüli részarányuk miatt a menekültek helyzete kivételesnek számított, a lakosság többsége elsősorban azokkal a problémákkal küszködött, amelyeket a hadiállapot idézett elő a gazdaság és az ellátás területén.³⁶ Az emberek pánikszerűen, tömegesen vették ki a bankbetéteiket, felvásárolták az alapvető árucikkek készleteit. Az infláció és az életszínvonal általános csökkenése a megélhetés új forrásainak felkutatására kényszerítette az embereket – a legismertebb közülük talán a csempészes és a feketézés, tehát az egyes termékek feketepiacon történő eladása. A nyersanyaghiány következtében vidéken új haszonnövények termesztésére vagy állattenyésztésre tértek át. Elterjedt jelenség volt az ezüst-

33 A jelenkori pszichiátria több zavart is – a bombázás okozta sokkot, a háborús neurózist, a harc miatti fáradtságot – a poszttraumatikus stressz-szindróma korszerű szakkifejezésével jelöl.

34 Ferenczi Sándor csak a háború után adta közre kutatási eredményeit (a *Háborús neurózis pszichoanalízise* című előadását 1918 szeptemberében, a *Háborús neurózis két típusa* címűt pedig 1919-ben).

35 1914–1915 fordulóján, az orosz csapatok betörését megelőzően mintegy 10 ezer lakost és csaknem 40 községet evakuáltak.

36 A legújabb irodalomból lásd: Holec, 2008. 99–135.; Dudeková, 2008, továbbá az ott felsorolt szakirodalmat. Pozsonyra lásd: Dudeková, 2014.

érmék és a nemesfémek felhalmozása, és a föld spekulatív célú felvásárlása. A hadiszállításoknak köszönhető nyereség mellett éppen a hiánycikkekkel és az ingatlanokkal való spekuláció vált a gyors meggazdagodás és társadalmi felemelkedés legfőbb forrásává azoknak a társadalmi csoportoknak az esetében, amelyek a gyártás és az ellátás szabályozott rendszerében kialakult rendkívüli körülmények révén előrejuthattak. A család megélhetését szolgáló megfelelő anyagi források biztosításának szokványos stratégiáját jelentette a készletek felhalmozása és eltitkolása, a rekvirálás alóli kibújás, valamint az igyekezet, hogy a család számára katonai juttatásokat és segélyeket biztosítsanak.

Az önellátásra irányuló törekvés a család és a nagyobb közösségek esetében is sikeres stratégiának bizonyult: nem csupán az egyes családok kezdtek haszonnövényeket termesztetni és közszükségleti cikkeket készíteni saját szükségleteik kielégítése céljából, hanem a városok, a katonai kórházak és a katonai táborok is hasonlóképpen reagáltak. Az életszínvonal rendkívüli mértékű csökkenése, az élelmiszer és a fűtőanyag állandó hiánya a háború utolsó szakaszaiban a szociális feszültség fokozódásához vezetett. Az éhségstrájkokat, lázadásokat és fosztogatásokat ebből a szempontból szintén egyfajta túlélési stratégiának lehet nevezni.

2. A *lojalitás kimutatása* is része lett a túlélésért folytatott harcnak. A háborúban szabadságjogokat korlátozó, rendkívüli intézkedéseket rögzítő törvényeket hoztak, így az állammal és a rendszerrel szembeni lojalitás nyilvános, a propaganda által is megkövetelt kimutatása nem csupán követendő viselkedésmintává, hanem a túlélési stratégiák egyikévé vált. Annak kinyilvánítására, hogy ki-ki „áldozni szeretne a haza oltárán”, a hátszágban különböző „hazafias akciók” révén kerülhetett sor: hadikölcsönt lehetett jegyezni, hozzá lehetett járulni a speciális háborús gyűjtésekhez (például az „Aranyat vasért” akció jegyében), illetve a nyilvános ünnepségeken való részvétellel vagy az önkéntes szolgálattal. Az emlékiratoknak köszönhetően számos olyan tanúságtételt ismerünk, melyek szerint az illojális polgárokat vagy az azzal gyanúsított embereket megfigyelés, kémkedés, besúgás és csendőrségi üldöztetés fenyegette. Az alispánok vagy a magyar belügyminisztérium belbiztonsági részlegének iratanyaga azt bizonyítja, hogy ilyen esetek kapcsán meglehetősen nagyszámú vizsgálatra került sor, és igen gyakoriak voltak a feljelentések is, amelyeknek az állami csendőrség és a helyi katonai parancsnokságok valóban nagy (és gyakran indokolatlan) figyelmet szenteltek, a névtelen feljelentéseket is beleértve. Ezek többségét az jellemezte, hogy magánéleti vonatkozásúak voltak, s épp a „család általi zsarolás” vált a kényelmetlen személyek büntetésének és megfélemlítésének hatásos eszközévé. A feljelentések jellegére vetett futó pillantás is egy további jelenségre mutat rá: az etnikai s a vallási türelmetlenség, valamint az idegengyűlölet fokozódására. Az idegenek elleni vádaskodás s a csendőrség és a katonai hatóságok idegenek elleni eljárásai gyakran az abszurditás érzetét keltik.³⁷

3. Az *információszerzés* is stratégiai kérdéssé vált. A sajtó- és a gyülekezési szabadság korlátozása, az információáramlás ellenőrzése a cenzúra által, valamint

37 MNL OL BM. Rezervált iratok (K 149.). A szlovákok lojalítására és a lojalitás problémájára általában lásd: Dudeková, 2011; Mannová, 2007; Szabó, 2014.

a közvélemény viszonylag sikeres és erős befolyásolása a propaganda segítségével komoly következménnyel járt: a lakosság csak gyér ismeretekkel rendelkezett arról, hogy a valóságban mi történik odahaza és külföldön. Számos sajtótermék behozatalának, különböző, főleg a rezsim kudarcait tanúsító hírek publikálásának a tilalma, az újságokban a sajtócenzúra következtében üresen maradt helyek, valamint a postát sújtó cenzúra a mindennapi valóság szokványos részévé vált. A hivatalos információforrások iránti bizalom a háború elhúzódásával párhuzamosan rohamosan csökkent. Nem hivatalos értesülésekhez családi és baráti kapcsolatok révén, gyakran pedig tiltott praktikák segítségével jutottak hozzá az emberek. Ismeretesebb a hírek továbbításának azon módszerei, amelyeket a szlovák és a cseh politikusok, illetve a hazai és a külföldi ellenállás képviselői alkalmaztak. A „passzív vidéki lakosság” általánosan elterjedt képének szemszögéből meglepőek azok a stratégiák, amelyekhez a kevésbé iskolázott rétegek folyamodtak (a nőket is beleértve), hogy elkerüljék az ellenőrzést és kijátsszák a cenzúrát.³⁸

A háború utáni túlélési stratégiák az egyének és a családok esetében is nagyon hasonlítottak azokhoz, amelyeket a háború alatt sajátítottak el, s a háborús időkben be is váltak. Ennek az volt az oka, hogy a gazdasági és szociális problémák továbbra is fennálltak. Szlovákiában a háború utáni valóság de facto a hadiállapot folytatását jelentette, a lakosság többsége pedig már nem vágyott másra, mint a hadiállapot befejezésére és a viszonyok konszolidálására. A háborút követő gazdasági válság és a háború társadalmi következményei azonban mindenütt jelen voltak. Az, hogy az új köztársaság „megjutalmazza” a „hősöket” a nélkülözéssel töltött évekért, sok ember számára illúziónak bizonyult. A várakozások és a valóság között feszülő ellentétek lappangó módon a radikalizálódás táptalaját jelentették, s a radikalizmus végül egy új háborús konfliktusba torkollott.

G. Kovács László fordítása

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

HTL

Hadtörténelmi Levéltár, Budapest

MNL OL BM

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár. Belügyminisztériumi Levéltár, Budapest

³⁸ A konkrét esetekre: Dudeková, 2007b. 30.

2. Kiadott források és szakirodalom

Abramsová

2005 Abramsová, Lynn: *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1918*. Brno, 2005.

Audoin-Rozeau

2014 Audoin-Rozeau, Stéphane: Kinder und Jugendliche. In: *Enzyklopädie Erster Weltkrieg: Aktualisierte und erweiterte Studienausgabe*. Hrsg. v. Krumeich, Gerd–Hirschfeld, Gerhard–Renz, Irina. Stuttgart, 2014. 135–141.

Audoin-Rouzeau–Becker

2000 Audoin-Rouzeau, Stéphane–Becker, Annette: *14–18, retrouver la guerre*. Paris, 2000. (Magyar fordításban: *1914–1918, az újraírt háború*. Bp., 2006.)

Bihari

2008 Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Bp., 2008.

Daniel

1993 Daniel, Ute: Der Krieg der Frauen 1914–1918. Zu Innenansicht des Ersten Weltkriegs. In: *„Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch...” Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs*. Hrsg. v. Hirschfeld, Gerhard–Krumeich, Gerd–Renz, Irina. Essen, 1993. 131–149.

2014 Daniel, Ute: Frauen. In: *Enzyklopädie Erster Weltkrieg: Aktualisierte und erweiterte Studienausgabe*. Hrsg. v. Krumeich, Gerd–Hirschfeld, Gerhard–Renz, Irina. Stuttgart, 2014. 116–134.

Donson

2010 Donson, Andrew: *Youth in the Fatherless Land: War Pedagogy, Nationalism, Authority in Germany 1914–1918*. Cambridge, Mass., 2010.

Dudeková

2006 Dudeková, Gabriela: Protirečivé spomienky? Zážitky z prvej svetovej vojny. In: *OS (Fórum občianskej spoločnosti)*, 10. (2006) 1–2. sz. 102–114.

2007a Dudeková, Gabriela: Stravovanie a zásobovanie mesta za prvej svetovej vojny. In: *Dobrou chuť veľkoměsto. Sborník příspěvků z 23. mezinárodní konference Archivu hlavního města Prahy*. Ed.: Fejtová, Olga–Ledvinka, Václav–Pešek, Jiří. Praha, 2007. (Documenta Pragensia, XXV.) 123–142.

2007b Dudeková, Gabriela: Vojenská cenzúra korešpondencie. Niekoľko úvah o vzťahu armády a spoločnosti za prvej svetovej vojny. In: *Miles Semper Honestus. Zborník štúdií vydaný pri príležitosti životného jubilea Vojtecha Dangla*. Ed.: Segeš, Vladimír–Šed'ová, Božena. Bratislava, 2007. 125–135.

2008 Dudeková, Gabriela: Každodenný život za vojny. In: Kováč, Dušan a kol.: *Prvá svetová vojna 1914–1918*. Bratislava, 2008. (Slovensko v 20. storočí, zv. 2.) 169–186.

2010 Dudeková, Gabriela: Vplyv Veľkej vojny a rozpadu Habsburskej monarchie na právne a spoločenské postavenie žien. In: *1918: Model komplexního transformačního procesu?* Ed.: Kostrbová, Lucie–Malínská, Jana. Praha, 2010. 169–191.

2011 Dudeková, Gabriela: Dvojsečná zbraň. Vojnové nadšenie, perzekúcie a problém lojality Slovákov v prvej svetovej vojne. In: Ivaničková, Edita a kol.: *Kapitoly z histórie stredo-európskeho priestoru v 19. a 20. storočí. Pocta k 70-ročnému jubileu Dušana Kováča*. Bratislava, 2011. 243–268.

2014 Dudeková, Gabriela: Eine Stadt an der Grenze im Grossen Krieg: Am Beispiel Pressburgs. In: *Der Erste Weltkrieg an der „Heimatfront“*. Tagungsband der 33. Schlaininger Gespräche, 22. bis 26. September 2013. Hrsg. v. Kropf, Rudolf. Eisenstadt, 2014. 113–148.

Gebhart–Šedivý

2001 *Česká společnost za velkých válek 20. století (pokus o komparaci)*. Ed.: Gebhart, Jan–Šedivý, Ivan. Praha, 2001.

Grayzel

2014 Grayzel, Susan R.: Men and Women at Home. In: *The Cambridge History of the First World War*. Vol. III. *Civil Society*. Ed.: Winter, Jay. Cambridge–New York, 2014. 96–120.

Heinemann

2004 Heinemann, Rebecca: *Familie zwischen Tradition und Emanzipation. Katholische und sozialdemokratische Familienkonzeptionen in der Weimarer Republik*. München, 2004.

Hirschfeld

2004a Hirschfeld, Gerhard: Der Erste Weltkrieg in der deutschen und internationalen Geschichtsschreibung. In: *Politik und Zeitgeschichte*, 29–30. (2004) 3–12.

2004b Hirschfeld, Gerhard: Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg: Kriegserfahrungen in Deutschland. Neuere Ansätze und Überlegungen zu einem diachronen Vergleich. In: *Zeitgeschichte-online*, 2004. Mai. <http://www.zeitgeschichte-online.de/sites/default/files/documents/hirschfeld2004.pdf>.

Holec

2008 Holec, Roman: Hospodárstvo. In: Kováč, Dušan a kol.: *Prvá svetová vojna 1914–1918*. Bratislava, 2008. (Slovensko v 20. storočí, zv. 2.) 99–135.

Horská

1990 Horská, Pavla: Demografie rodiny v 19. století. In: Horská, Pavla–Kučera, Milan–Maur, Eduard–Stloukal, Milan: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha, 1990. 379–399.

Hrušovský

1919 Hrušovský, Ján: *Zo svetovej vojny*. Martin, 1919.

Jakešová

2008 Jakešová, Elena: Sociálne pomery a zmeny v sociálnej štruktúre. In: Kováč, Dušan a kol.: *Prvá svetová vojna 1914–1918*. Bratislava, 2008. (Slovensko v 20. storočí, zv. 2.) 161–169.

Jelentés és évkönyv

1924 A. M. Kir. *Kormány 1915–1918. évi működéséről és közállapotról szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Bp., 1924.

Kiliánová

2003 Kiliánová, Gabriela: Divided Memories: The Image of the First World War in the Historical Memory of Slovaks. In: *Sociológia*, 35. (2003) 35. 3. sz. 229–246.

2004 Kiliánová, Gabriela: Erlebt und erzählt. Der Erste Weltkrieg aus der mikrosozialen Perspektive. In: *Aggression und Katharsis. Der Erste Weltkrieg im Diskurs der Moderne*. Hrsg. v. Ernst, Petra–Haring, Sabine A.–Suppanz, Werner. Wien, 2004. 263–281.

Kováč et al.

2008 Kováč, Dušan a kol.: *Prvá svetová vojna 1914–1918*. Bratislava, 2008. (Slovensko v 20. storočí, zv. 2.)

Krumeich

1993 Krumeich, Gerd: Kriegsgeschichte im Wandel. In: *„Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch...“ Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs*. Hrsg. v. Hirschfeld, Gerhard–Krumeich, Gerd–Renz, Irina. Essen, 1993. 11–24.

Krumeich–Hirschfeld

2014 Krumeich, Gerd–Hirschfeld, Gerhard: Die Geschichtsschreibung zum Ersten Weltkrieg. In: *Enzyklopädie Erster Weltkrieg: Aktualisierte und erweiterte Studienausgabe*. Hrsg. v. Krumeich, Gerd–Hirschfeld, Gerhard–Renz, Irina. Stuttgart, 2014. 304–315.

Kučera

2013 Kučera, Rudolf: *Život na příděl. Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*. Praha, 2013.

Lee Downs

2014 Lee Downs, Laura: War Work. In: *The Cambridge History of the First World War*. Vol. III. *Civil Society*. Ed.: Winter, Jay. Cambridge–New York, 2014. 72–95.

Lenderová–Jiránek–Halířová

2015 Lenderová, Milena–Jiránek, Tomáš–Halířová, Martina: *Vše pro dítě! Válečné dětství 1914–1918*. Praha, 2015.

Löwenstein

2001 Löwenstein, Bedřich: Paradigma války ve 20. století. In: *Česká společnost za velkých válek 20. století (pokus o komparaci)*. Ed.: Gebhart, Jan–Šedivý, Ivan. Praha, 2001. 33–43.

Mannová

2007 Mannová, Elena: Koncept lojality. Postoj k autoritám na Slovensku počas prvej svetovej vojny. In: *Historický časopis*, 5. (2007) 4. sz. 681–698.

Pap

1934 Pap Dezső: *A magyar szociálpolitika a világháborúban*. Bp., 1934.

Reimann

2004 Reimann, Aribert: Der Erste Weltkrieg – Urkatastrophe oder Katalysator? In: *Politik und Zeitgeschichte*, 29–30. (2004) 30–38.

Šedivý

2001 Šedivý, Ivan: *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*. Praha, 2001.

Šprocha–Tišliar

2008 Šprocha, Branislav–Tišliar, Pavol: *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava, 2008.

Štatistika Slovenska

1912 Stodola, Emil: *Štatistika Slovenska*. Turčiansky Sv. Martin, 1912.

Szabó

2014 Szabó, Dániel: Hogyan fogadták a magyarok az első világháborút? In: *Tiszatáj*, 68. (2014) 7. sz. 3–14.

Thurzo

1987 Thurzo, Ivan: *Medzi vrchmi a na rovine. Spomienky*. Bratislava, 1987.

Tiso

2002 Tiso, Jozef: Denník zo severného frontu. In: Tiso, Jozef: *Prejavy a články*. I. 1913–1938. Ed.: Fabricius, Miroslav–Suško, Ladislav. Bratislava, 2002. 17–84.

Tomka

2009 Tomka, Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Bp., 2009.

Valent

1998 Valent, Paul: *From Survival to Fulfillment: A Framework for the Life-trauma Dialectic*. Philadelphia, 1998.

Vinen

2007 Vinen, Richard: *Evropa dvacátého století*. Praha, 2007.

Vítek

2014 Vítek, Peter: *Prvá svetová vojna a Liptov*. Ružomberok, 2014.

Wehler

2003 Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Bd. 4. *Vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914–1949*. München, 2003.

Začková

2013 Začková, Jana: *Zabudnutí vojáci. Zajatci v oblasti Vojenského veliteľstva Bratislava 1914–1918*. Bratislava, 2014.

GABRIELA DUDEKOVÁ

FAMILY AND SURVIVAL STRATEGIES DURING THE FIRST WORLD WAR

LONG-TERM CHANGES IN THE SLOVAK SOCIETY

According to recent trends in historiography the author focusses on everyday life in the hinterland, presenting from a bottom-view the changes of mentality, interpersonal relations, mainly within families. She points at the fact that the war disturbed family planning and cycles, it prevented a lot of new marriages and births, and what is more, brought various illnesses and disability. From economic aspect the war changed the distribution of labour, in many cases women became breadwinners, their prestige and authority grew at their husbands' expense. However, many women were forced to stay in paid work after the war because of the post-war socio-economics crisis. On the other hand sexual indecency was evaluated inequally: while prostitution and violence in connection with soldiers remained taboo, women' adultery often led to the dissolution of the family. The most important factor in changes of the gender order (position of men and women in the family and the society) was the democratization and secularization of the new post-war regimes. At the end the author looks over possible survival strategies, i. e. avoiding to join the unit, efforts to get home at any cost from the front, while in the case of civil population ensuring everyday food and signs of demonstrative loyalty toward the authorities and the symbolic aspects of social and political life.

Kokugaku a Meidzsi-kori Japánban

A modern japán nemzettudat kialakulása¹

A 19. század második felében, több mint 200 éves elzárkózás után a Meidzsi-korszakban (1868–1912) a nyugati modellt követve, a nyugat-európai nemzetállamok példájára, a főként „felülről” végrehajtott modernizáció és irányított kettős – ipari és politikai – „forradalom” során modern intézményrendszerrel rendelkező nemzetállamot alakítottak ki Japánban. A Meidzsi-kori átalakítás alapozta meg Japán II. világháború utáni modernizációjának újabb fejezetét, az 1960-as évekbeli „japán csodát”. Japán gyors fejlődésének értelmezése mindmáig vita témáját képezi a szakirodalomban, és magyarázata évtizedek óta foglalkoztatja a Japánnal foglalkozó kutatókat, történészeket és társadalomtudósokat egyaránt. Mára már általánosan elfogadott, hogy a modernizációt elsősorban az ország belső viszonyai tették lehetővé, valamint hogy a modernizáció belső feltételei már a nyugatiak érkezése előtt megvoltak Japánban. A modernizációt megelőző Edo-korban (1600–1868) elterjedtek a későbbi fejlődést elősegítő szellemi – vallási, ideológiai, filozófiai – irányzatok, amelyet egyrészt Japán a kontinensről vett át (*konfucianizmus, buddhizmus*), másrészt a különböző rétegek életformájához kötődtek (*ie, sintó, busidó, zen*), valamint a földművesek önigazgató közösségét megvalósító faluközösség. Az Edo-korban különböző szellemi irányzatokból egy többé-kevésbé egységes ideológia jött létre; a szigorú etikán alapuló, a kötelességtudatot, önfegyelmet, lojalitást, szorgalmas munkavégzést és erkölcsös életet követelő világnézet pedig alkalmassá tette az országot a gazdasági, társadalmi, politikai fejlődésre. Az említett eszmei tényezők bizonyítják, a látszólag radikális változások mögött jóval nagyobb folytonosság húzódott meg, mint amit ebből a külvilág látott. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a japán nemzetállam megteremtése a 19. század második felében, a Meidzsi-korban az európai fejlődési modellt követte, az alapját képező kulturális örökség viszont az előző korszakban, az Edo-korban alakult ki.

A modernizációban és kulturális megalapozásában, valamint a nemzettudat megteremtésében a 18–19. század folyamán a *kokugaku* (hazai/nemzeti tudományok) játszott alapvető szerepet. A japán nemzettudat kialakulása nem a modernizációval kezdődött, hanem a kulturális identitás már létező (premodern) alkotóelemeinek felhasználásával, valamint a gyakorlatilag feledésbe merült elemek újra felfedezésével, az új viszonyokhoz való alakításával és elterjesztésével. A kokugaku – mint kibontakozó tudományos és kulturális mozgalom – az ősi japán nyelvet, irodalmat, mitológiát, (ős)történelmet és politikai ideoló-

¹ Wachutka, Michael: *Kokugaku in Meiji-period Japan. The Modern Transformation of 'National Learning' and the Formation of Scholarly Societies*. Leiden–Boston: Global Oriental, 2013. 313 p.

giát tanulmányozta, illetve helyenként újratemtette. Ily módon az elkövetkező évszázadokra meghatározta a japán kultúra, a japán kulturális örökség és identitás alakulását. A Meidzsi-korban a tudósok a kokugaku által megjelenített koncepcióból építkeztek egy modern nemzetállam és nacionalizmus kialakításához.

A kokugaku értelmezése korántsem volt egyértelmű. A II. világháborút követően széles körben – Japánban és azon kívül is – elterjedt az a nézet, miszerint a kokugaku jelentősen hozzájárult az 1930–1940-es évek japán militarizmusának és fasizmusának kialakulásához, sőt szellemi ihletőjének tekinthető, s emiatt sokáig nagyon negatívan ítélték meg. Mivel a kokugaku az „ősi japán jelleget” hirdette, többen a japán felsőbbrendűség ideológiai alapjaként értelmezve a japán ultranacionalizmus eredőjeként tartották számon. Pozitívnak csak a kulturális – nyelvészeti, irodalmi, történelmi kutatásainak – eredményeit értékelték, valamint azt, hogy a kokugakuból született a Meidzsi-korban a modern japán bölcsészettudomány. Újabban a modernista felfogás – elsősorban a társadalomtudományok – a kokugakut *nativizmus*ként értelmezi, olyan szellemi-kulturális (akár politikai) mozgalmaként, amely valamilyen valós vagy vélt külső fenyegetésre – ami lehet külső hatalom kulturális fölénye és terjeszkedése is – válaszul a hazai, saját kultúra védelmét, művelését, terjesztését tűzi ki célul. A Japánban kétségtelenül az ókortól létező nativizmus több elemző véleménye szerint azonban nem vonatkoztatható a kokugakura. A kokugaku irányzat és mozgalom kialakulásának és hatásának idején Japánt éppen nem fenyegette külső hatalom, így annak motivációja nem a védekezés volt elsősorban, hanem az önmeghatározás, a „japánság”, a japán nemzet identitásának definiálása.

A Meidzsi-kori Japán ideológiájával és tradícióival foglalkozó (modernista) szakirodalom alig beszél a modern kori japán hagyományok eredetéről vagy előképéről, mivel egyértelműnek veszi azok megkonstruált voltát („teremtett tradíciók”). Másrészt ezeknek a munkáknak éppen az a célja, hogy a folytonosságot megkérdőjelezzék, és a hagyományként érzékelt elemekről bebizonyítsák: modern kori konstrukciók, amelyeket csak az új hatalom legitimációja érdekében állítanak be hagyományként a politikai elit irányadó gondolkodói. Csak néhány esetben említik meg a kokugaku lehetséges szerepét a modern japán politikai ideológia kialakulásában. Az újabb szakirodalomban azonban már megjelentek olyan vélemények is, amelyek a kokugakut a pozitív nemzetépítés példájának tekintik. Ezen álláspontok szerint a kokugaku tudósai és ideológusai a közösség létező kulturális fogalmainak felhasználásával és fejlesztésével egy tudatos, modern nemzettudatot szerkesztettek, melyben a „japánság” egy individuális és kulturális (közös) identitás forrása lett.²

Az utóbbi évtizedben a japán tudományos élet újult érdeklődéssel fordult a kokugaku felé, és nemcsak úgy tekintenek rá, mint a múlt egyik jelentős áramlatára, hanem mint egy, a japán kultúrára és a sintóra máig ható szemléletre. Igaz, Japánon kívül a kokugakut továbbra is egy meghatározott társadalmi, politikai és intellektuális közegeben, a 18–19. századi, késő Edo-korban kialakult premodern – vagy legfeljebb kora újkori – jelenségnek tartják, amelyet még a nagymonográfiák sem kapcsolnak a későbbi, modern kori Meidzsi-kori eseményekhez és irányzatokhoz.

A fentebb röviden jelzett vitákba kapcsolódott be Michael Wachutka könyve, amely – témaválasztása és módszertana mellett – a téma megközelítése, illetve újraértelmezése miatt az utóbbi évek egyik legfontosabb munkája a japanológia területén. Wachutka könyve az újabb szemlélethez kötődik, amely a kokugakunak a modern nemzettudat kiala-

2 Minderről részletesebben: Farkas Ildikó: Japán modernizációjának előzményeihez. In: *Világtörténet*, 35. (2013) 2–3. sz. 165–193.

kulására gyakorolt hatását hangsúlyozza, valamint egyértelmű és világos folytonosságot lát a feudálisnak tartott Edo-kor és a modernizációt megvalósító Meidzsi-kor között. A német kutató munkája az első olyan feldolgozás, amely azt mutatja be, milyen alapvető szerepet játszott a modern Japánban egy „hagyományos” tudomány a nemzettudat kialakításában és az „igazi” nemzeti identitással rendelkező állampolgárok új generációjának felnevelésében, azaz hogyan élt tovább a „premodern” kokugaku a modern kori Japánban és hogyan határozta meg annak szellemiségét.

Már általánosan elfogadott tézisnek számít, hogy a kokugaku tudósok munkássága és mozgalma jelentősen hozzájárult az 1868-as Meidzsi-átalakuláshoz, az azonban, hogy számos kokugaku tudós fontos pozíciót töltött be a Meidzsi-kori állam politikai és oktatási szervezetében, már jóval kevésbé ismert. Wachutka éppen ezért arra koncentrál, hogy személyes életutakon és nézeteken keresztül bemutassa a kokugaku szellemiségben felnőtt Meidzsi-kori értelmiség és politikai elit jelentőségét a „nemzetépítés” folyamatában, amikor is a kokugaku a nyomasztó mértékű nyugatosítással szemben ellensúlyt képezhetett, és meghatározó volt a japán identitás megfogalmazásában. Ennek a folyamatnak a leírása során meg kellett határozni a szerzőnek, mi is a modern vagy Meidzsi-kori kokugaku, valamint hogyan alakult és hatott a 20. század első felében.

A könyv első négy fejezete a Meidzsi-kor elején és középső időszakában vizsgálja a kokugaku tudósok közéleti szerepvállalását a politikai, adminisztratív, vallási és oktatási területeken. Az első fejezetben az intézmények átalakítása és az ezekben dolgozók pályájának bemutatása olvasható. A második fejezetben különböző, a vallási ügyekkel foglalkozó közigazgatási szervezetek működésén keresztül láthatjuk az átalakulás aspektusait. A harmadik és negyedik fejezet az újonnan alapított felsőoktatási intézmények tanításaival foglalkozik. Ezekben a fejezetekben a szerző szemléletesen ábrázolja azt a Meidzsi-kor első felében lezajlott folyamatot, amelynek során a kokugaku névvel illetett nemzetközpontú diskurzus politikai-vallási mozgalomból oktatási területté és (humán) tudományággá vált, valamint hogy a „fukko sintó” (a sintó felélesztése) propagálásával foglalkozó csoport tevékenysége kiszélesedett, s nagy hatású irányzattá vált.

Az 5–8. fejezetben esettanulmányok mutatják be a kokugaku tudósok egyéni kezdeményezéseit nemzeti tudományokkal foglalkozó tudományos társaságok, szervezetek és hálózatok alapítására és szervezésére. Wachutka könyve az első olyan feldolgozás a szakirodalomban (Japánt is beleértve), amely három Meidzsi-kori kokugaku társaság és tagjai tevékenységét kutatta fel. Ezeknek az úttörő tudóstársaságoknak és a körjük szerveződő hálózatoknak az ambíciója egy valódi népoktatás megteremtésére a kokugakut fokozatosan modern tudományággá tette. Az átalakulás utáni kokugaku hatása máig látható a japán humán tudományokban: a nemzeti irodalom (*kokubungaku*), nyelv (*kokugogaku*) és történelem (*kokusigaku*) diszciplínáiban.

A társaságok a kokugaku szellemében eltérő háttérrel és elképzelésekkel rendelkező személyeket hoztak össze, akik ezekben a körökben vitatták meg az oktatással, a klasszikus japán irodalommal és történelemmel kapcsolatos nézeteiket. Wachutka munkája nemcsak azt mutatja be, hogyan alakult ki a Meidzsi-kor oktatáspolitikája a tudósok tevékenysége nyomán, de az értelmiségi hálózatok feltérképezésével rávilágít a korszak társadalmi-politikai viszonyrendszerére, a politikai irányok formálódásának módjára is. Wachutka „személyközpontú” feldolgozása – melynek része, hogy száznál is több tudós életének leírását közli a függelékben – új megközelítése a kokugaku témájának. Ez a prozopográfia – melynek vizsgálati tárgya egy adott történelmi időszakban jelentős szerepet játszó, valamely közös háttérrel rendelkező személyekből létrejött kisebb-nagyobb csoport – segít eligazod-

ni a Meidzsi-kori intézmények és intézkedések körében azzal, hogy az azokat működtető és megalkotó személyek közötti kapcsolatokat felderíti. Ennek segítségével be tudja mutatni azt a folyamatot, amelynek során a korszak ideológiai alapelvei kialakultak, és a politikai döntések megformálódtak. A szóban forgó egyének mind a késői Edo-korban születtek, nevelődtek, tanultak, és tudásukat, nézeteiket közvetítették a Meidzsi-korba, ezzel a „nemzeti tudományokat” részben megváltoztatták, részben a modern Japán identitásának alapvető elemévé tették. Így méltán állítható, hogy a kokugaku nem pusztán Edo-kori jelenség, hanem a modern japán történelemnek is fontos alkotója, amelynek ismerete nélkül nem lehet a modern japán történelmet megfelelően értelmezni.

A Tokugava-kor végén a kokugaku sok ember számára megfogható alternatívát jelentett a gyors és radikális változások nyomán bizonytalanságot magával hozó új világban, egyúttal szilárd tudományos-ideológiai alapot is biztosított a külföldi fenyegetéssel szembeni ellenálláshoz. A Meidzsi-kor elején a kokugaku spirituális kiindulópont lehetett a restauráció társadalmi felfordulása közepette, alapelv mindazon tudósok, sintoisták és császárhű szamurájok számára, akik részt vettek a restaurációs mozgalomban. A Meidzsi-kor elején Japán feltételezett tiszta és jellegzetesen „ősi japán” minőségének újjáélesztése az új kormányzat oktatási politikájának eszméi alapját jelentette, egyúttal egy egységes nemzeti ideológia megteremtésének a vezérelve lett.

Az 1868-as hatalom- és „rendszer”-váltásnak – melynek során a feudális szamuráj uralmat jelentő sógunátus megszűnt, és a császár „visszaállította” az egész ország és minden alattvalója felett egyformán érvényesülő hatalmát – nemcsak ideológiailag voltak részei a kokugaku tudósok, hanem az új kormányzatban számos fontos pozíció betöltésével tevékenyen részt is vettek. Az új hatalom fontos ideológiai alapvetései olyan lényeges tételeket tartalmaztak, amelyek a kokugaku tanításból származtak. Wachutka sorra veszi a deklarációk összeállítóit, szellemi háttérület, a hivatkozott történelmi forrásokat és azok kutatóit, a tudósok szellemiségének fórumot biztosító kulturális társaságokat, azaz a kokugaku tanítók útját a hivatalos politikai ideológiai megfogalmazásig. A császárközpontú állam eszméje, a császár isteni eredete, a sintó egyrészt mint nemzeti és államvallás, másrészt mint nemzeti ideológia szerepe, a *kokutai* (nemzeti egység) eszméje, a japán kultúra és nép egyedisége (sőt felsőbbrendűsége) mind olyan ideológiai elemek, amelyek a kokugaku keretei között formálódtak meg, annak hatására lettek egészen 1945-ig a modern Japán politikai ideológiájának alapelvei, kulturális és a nemzettudatra gyakorolt hatásai pedig mind a mai napig érezhetőek a közgondolkodásban és közbeszédben is (többek között a *Nihondzsinron*, azaz a japán kultúra jellegzetességeiről és egyediségéről szóló vitákban).

Wachutka nagyon fontos új szempontokat vezetett be a vizsgálódásba, és új értelmezési lehetőségeket mutatott be a kokugaku, a modernizáció és a nemzettudat összefüggéseinek témakörében. Elsőként vizsgálta a személyeket, akik az ősi japán nyelv, irodalom és történelem kutatása során felderítették, felelevenítették, vagy akár a „hézagok” kitöltésével megalkották a japán kultúra jellegzetes vonásait, eszméit, illetve elsőként kutatta azokat az informális csatornákat, melyeken keresztül nézeteik formálódtak. Mindezzel – mondhatjuk, akár még szándékán kívül is, hiszen nem ez volt az elsődleges célja – a szerző rávilágít a japán döntéshozatal mechanizmusára, amelyről már sokat írtak a társadalomtudósok. Az autoriternek tartott japán vezetési rendszerben a meghatározáshoz „nem illő” jelenségek láthatóak: testületi kormányzás, kollektív irányítás (ez a döntésekre, így a felelősségre is vonatkozik), a vitákban kikristályosodó álláspontok, konszenzuson alapuló döntés.

Az álláspontok azonban csak akkor válhattak politikai programmá, ha a társaságokban tevékenykedő személyek megfelelő pozícióba kerültek. Wachutka éppen ezt a folyama-

tot mutatja be, illetve azt a mechanizmust deríti fel, hogy a nyugati viszonyokat átvevő ország vezető rétege milyen módon alkotta meg saját, szilárd identitását, örökségét, hagyományait, ideológiáját a kokugaku eszmerendszeréből. Így a szerző magyarázatot tud adni arra, miképp alakult ki a Meidzsi-kor ideológiája, és hogyan váltak a nézetek politikai programmá. Mindezzel arra a régóta létező kérdésre is választ kapunk, hogy miközben a Meidzsi-kori Japán mindent a Nyugattól tanult el, és teljes gazdasági-politikai-társadalmi viszonyrendszerét a nyugati mintára alakította át, miként tudott mégis a japán hagyományokra építeni, és miként tudta sajátos kultúráját megtartani ebben az átalakulásban. Ennek a folyamatnak a lezajlása eddig nem volt világos, a korábbi munkák eszmékről beszéltek, a kormányzó elit döntéseiről, az eszmék előtérbe kerüléséről, uralkodóvá válásáról, elterjedéséről – csak éppen az maradt ki: hogyan és miképpen zajlott mindez a valóságban.

A szerző az informális csatornákat mutatja meg, a módot, hogyan követték az Edo-kori kokugaku tudósok munkásságát tanítványok, majd pedig még újabb tanítványok, akik társaságokba tömörültek, fórumot teremtve a nézetek megvitatására. A követők megfelelő hivatalba kerülve meg is valósították az új elképzeléseket. Nemcsak a tudósok kerültek pozícióba, hanem a korszak legfelsőbb vezetői is személyes kapcsolatban álltak velük, ennek hatása is jól látható az intézkedésekben. Azzal, hogy a kokugaku társaságok a kezdeti tudományos, filológiai kérdésekről áttértek a közügyek megvitatására, lehetőséget biztosítottak ideológiai és politikai viták folytatására egy olyan környezetben, ahol erre kevés egyéb mód adódott. Új nyelvezetet és felfogást vezettek be, amelyek aztán meghatározták a modern japán közbeszédet. Kialakították az új képet Japánról mint egységről, a japánságról mint közösségről, megalkották a „japánság” nemzeti kánonját a történelemtudományban és az irodalomtudományban. A társaságoknak és a tudósoknak alapvető szerepük volt a nyelv mint a kulturális és nemzeti identitás legfőbb hordozója elvének megszilárdulásában, ez a nézet pedig a 19. századi nyelvi reform egyik alapja lett. Mindezekkel Wachutka meggyőzően bizonyítja azt a többek által vitatott állítást, hogy a kokugaku a japán nemzetépítés egyik legfontosabb alapja és tényezője.

Farkas Ildikó

A Balkán-háborúk képe a francia szakirodalomban¹

A Balkán-félszigettel foglalkozó kutató mindig nagy várakozással tekint egy nemzetközi szerzőgárda által a térség történelméről írt könyvre, különösen ha az a félszigetet alapjaiban megrengető 1912–1913-as Balkán-háborúkról szól. Még akkor is, ha az első perctől kezdve világos, hogy az egymás mellé helyezett, rendkívül széles tematikát felölelő tanulmányok között különösebb kapcsolóerőt feltételezni túlon túl optimista elvárás egy tanulmánykötet esetében. Pozitív viszont, hogy a téma szempontjából számos szaktekintélyt szólaltat meg, így a kutatónak lehetősége nyílik tájékozódásra a legújabb elméletek és eredmények között. Hiú remény azonban, hogy az egyes kérdésköröket különböző szemszögből látó, eltérő nemzeti vagy globális narratívák alapján álló kutatók tanulmányait összevetve árnyaltabb kép rajzolódik ki a konfliktusról, netalán a kutatók reflektálnak egymás állításaira, és párbeszéd vagy vita bontakozhat ki a világháború előzményének – vagy a legújabb felfogás szerint részének – tekinthető konfliktus kapcsán. (Abból a szempontból a Balkán-háborúk mindenképpen a világháború előzményének számítanak, hogy ekkor bizonyosodik be, a nagyhatalmi koncert nem működhet tovább.) Erről azonban itt szó sincs – a kötet arra ugyan alkalmas, hogy egy-egy fontosabb problémát megismerjünk, de az esetek zömében ez vagy nem jelent túl mély ismeretet, vagy pedig túlzottan speciális témakörök kerülnek bemutatásra. Az egyenetlenség mellett az egyoldalú megközelítés dominál – még akkor is, ha az adott téma szaktekintélye szólal meg –, átfogó képet nem kapunk a konfliktusról. Ez persze nem feltétlenül probléma, a kötetet ugyanis azok számára írták, akik kiterjedt ismeretekkel rendelkeznek a korszakról.

A Catherine Horel szerkesztett, francia és angol nyelvű tanulmányokat tartalmazó kötet egy nagy nemzetközi projekt második produktumaként jelent meg. A 2011-ben kiadott, szintén Horel által szerkesztett első könyv a boszniai annexió recepcióját és következményeit tárta az olvasó elé. Jelen kötet kétségkívül pozitív vonása, hogy – a korábbiakkal szemben – a nemzeti történetírások szélsőséges nézeteket valló képviselői nem kaptak teret, meglepő viszont, hogy a térség történetében leginkább érintett osztrákok, magyarok és oroszok (!) alig szerepelnek a szerzők között, a hivatkozott szakirodalomról nem is beszélve. Mivel a kötet egy párizsi konferencia tanulmányait jelenteti meg, nem meglepő a franciák és az olaszok túlsúlya (és az angolok hiánya), öröndetes viszont, hogy a kisállamok képviselői is teret kaptak. A kötetből latens módon a francia történetírás nemzetközi kapcsolatainak fő irányai – és a konfliktussal kapcsolatos álláspontja – is kiolvashatók. Mindenképpen érdemes említeni a bizonyos fokú „távolságtartást” az eseményektől (a bolgár politikát egy román elemzi, az 1913-as

1 *Les guerres balkaniques (1912–1913). Conflits, enjeux, mémoires.* Dir.: Horel, Catherine. Bruxelles–Bern–Berlin–Oxford: P.I.E.–Peter Lang, 2014. 348 p. (Enjeux internationaux, 31.)

albán–macedobolgár felkelést egy francia), ugyanakkor a világháborús győztesek túlsúlya is egyértelmű. A tanulmányokra alapvetően jellemző, hogy bár igen körültekintő és széles körű szakirodalmat használnak a lábjegyzetekben – ennek alapján szintén rekonstruálható a kapcsolati háló –, elég gyakori a körbehivatkozás (ráadásul ismétlésszerűen, ami rámutat arra, hogy a nemzetközi hivatkozások száma sem objektív mutató), a törzsszövegben pedig számos elütés található. Szintén felismerhető, hogy a románok nemzetközi beágyazottsága elég jó, mind a Sorbonne-on tanítókat, mind a bukarestieket, mind a iasi-akat értve ezalatt.

A három tematikus csoportba rendezett tanulmányok színvonala eltérő. Az első blokkot a konfliktusok történeti elemzése alkotja. Itt kiemelkedik mind a téma, mind a megközelítés szempontjából Dimitar Tasić tanulmánya, aki az irreguláris erők katonai szerepét és társadalmi bázisát vizsgálta három félkatonai csoport tevékenységének elemzése alapján. Megállapítása szerint mind céljait, mind módszereiket, mind összetételüket tekintve a heterogenitás jellemezte az irregulárisokat. A prokupjei bázist fenntartó Vojislav Tankosić kapitány csapatai sok boszniai muszlimot és albánt is tömörítettek, akik a szerb célokért harcoltak. Vojin Popović őrnagy 1300 fős hadereje pedig helyi, kifejezetten muszlimellenes macedóniai szlávokból verbuválódott. Tankosić teljesen önállóan cselekedett, a hadműveleteket is a hadüzenet előtt, felhatalmazás nélkül indította meg, kész helyzet elé állítva a diplomáciát. A Fekete Kéz megbízottjaként attól tartott, hogy a törökök elleni háború a nagyhatalmi nyomás miatt elmarad. (Tankosić a retorzióktól Apis barátsága miatt megmenekült.) Mély nyomot hagyva a reguláris erők moráljában Tankosić emberei voltak a felelősök a hátszágban elkövetett legtöbb gyűjtogatásért és erőszakért, a hadifoglyok bántalmazásáért a meghódított területek „pacifikációja” során. E csoport ugyanis zömmel korábban a térségből elmenekült metohiai és koszovói szerbekből és muszlimokból állt, akik személyes sérelmeiket kívánták megtorolni (nem feltétlenül nacionalista alapon). Ezzel szemben Branko Vukosavljević csapatai, melyek a Szandzsákot vették célba (a vezetőjük itt szolgált 1905–1909 között, s szintén a Fekete Kéz tagja volt), sokkal fegyelmezettebbek voltak, s engedelmeskedtek a felső vezetésnek, és toleránsabbak voltak a helyi lakossággal. A Monarchiából származó, Macedóniában letelepült Vasilije Trbić csapatai helyiekből, mind bolgár, mind szerb érzelmű szlávokból toborzódtak, de e csoport is számos atrocitást követett el.

Patrick Louvier tanulmánya a krétai muszlim lakosság lassú létszámcsökkenéséről az 1897-es autonómia elnyerésétől 1913-ig, egyike a legjobbaknak. Egyrészt szakít a hagyományos felfogással, hogy a krétai törökök zöme városlakó volt, illetve megvizsgálja, hogy a bevándorlók és a renegátok hány százalékukat tették ki, másrészt számos elsődleges forrást, konzuli beszámolót használ fel, és számszerűleg is megkísérli a lélekszám változásának rekonstrukcióját. Emanuele Constantini szaloniki zsidó közösségről írt kitűnő tanulmánya e közösség Szaloniki státusára vonatkozó diplomáciai tárgyalásait vizsgálja. A kereskedelem zavartalanságában érdekelt közösség – mely itt a városban egyébként teljes társadalommal rendelkezett a gyári munkástól a gyártulajdonosig – a nagyhatalmak zsidóságán és a nemzeteken átívelő zsidó szervezeteken keresztül próbált befolyást gyakorolni a döntéshozókra. Bernard Lory az 1913-as albán–macedobolgár felkelés historiográfiai recepciójának vizsgálatán túl az események rekonstrukcióját is megkísérli. A bolgárul kitűnően olvasó francia a felkelés egyik vezérének, Milan Matovnak az emlékiratait is felhasználja, de nem ismeri a vele rivális Petar Csaulev szintén publikált naplórészleteit, így a felkelés belső szervezetének rekonstrukciója hiányos. A szerb Vojislav Pavlović tanulmánya nem sokat bővít szakmai ismereteinken, zömmel a szerb nemzeti történetírás elképzeléseinek francia nyelvű ismertetése. Ennél jobb a Sorbonne-on tanító Traian Sandu román Balkán-politikáról írott tanulmánya (mert legalább őszinte és objektív a román törekvéseket és a mögötte álló érvrendszer ru-

galmasságát illetően). Gabriel Leanca tanulmánya Dél-Dobrudzsa román megszerzése és a francia–orosz szövetség kapcsolatát illetően viszont remekül hasznosítható, román, bolgár és francia anyagot egyaránt felhasználó munka.

A kötet második fele a nemzetközi beavatkozás módjaival foglalkozik, de a tanulmányok zöme áttekinthető jellegű. A Fabrice Jesné–Mathieu Jestin francia szerzőpáros nagyhatalmi konzulok háborús szerepét elemző tanulmánya üde színfoltja a kötetnek: humanitárius, diplomáciai és gazdasági érdekeket szem előtt tartó tevékenységük mind elemzésre kerül a szövegben. Ugyanez érvényes Nadine Akhund tanulmányára a Carnegie Bizottság Balkán-háborút követő feltáró munkájának tudományos és politikai háttéréről. Részletesen beszámol a megrendelő céljairól, a jelentés megírásában részt vevő személyek kiválasztásának módszeréről (a békebizottság vezetője személyes ismerőseit-bizalmasait kérte fel, akik többsége viszont helyettest állított), kapcsolati hálójukról, egymáshoz való viszonyukról. A jelentést összeállító hat emberből kettő el sem jutott a tényleges helyszínre, illetve idő előtt kilépett a csapatból. Josef Redlich, akit az eredetileg kiválasztott Heinrich Lammasch helyett válogattak be, az osztrák–magyar diplomácia neheztelése miatt nem tudta munkáját elvégezni, a német küldött nem kapott útlevelet Belgrádba. Az egymást jól ismerő macedónszakértő Pavel Miljukov (az eredeti orosz jelölt visszalépése után annak ajánlásával került be a csapatba) és az angol Henry Noel Brailsford bolgárbarát érzelmei nyomot hagytak a könyv formában is megjelentetett jelentésen, mely tehát objektívnek nem tekinthető, viszont ez az első civil beszámoló a háború költségeiről és az elkövetett atrocitásokról. Odile Moreau Stephane Lauzanne, a francia *Le Matin* újságírójának Balkán-háborús beszámolóit elemzi: egyrészt török oldalon viszonylag kevés nyugati újságíró tevékenykedett és írta meg benyomásait a Balkán-háborúról (angol oldalról Ashmead-Bartlett említhető), másrészt a tanulmány szisztematikus elemzést ad az oszmán politikai helyzetről, mely 1912-ben olyan kaotikus volt, hogy ezek után nem meglepő a kisállamok győzelme. Az erősen lábjegyzetelt tanulmány a nemrég közzétett török Balkán-háborús forrásokra is támaszkodik.

A harmadik rész a konfliktusról szóló tudósítások, memoárok, historiográfiai értelmezések elemzését tartalmazza. Itt kiemelendő a román Daniel Cain tanulmánya. Újságíróról ritkán neveznek el főutcát – a *The Times* egykori tudósítója, a Balkán Szövetség kiépítésén és egyben tartásán fáradozó, önjelölt diplomatává avanzsáló David Bouchier érdemelte ki ezt Szófiában. A másik román történész, Claudiu-Lucian Topor a nemzeti retorika szerepét vizsgálta a román sajtóban a második Balkán-háború idején (izgalmas kérdés egy olyan háború indoktrinációja, melyben Románia nem hivatkozhat az etnikai elvre). A szerb Stanislav Sretenović a Balkán-háborúk megítélését elemzi a két Jugoszlávia historiográfiájában. A háborúnak internacionalista és nem burzsoá-hódító jellegét adni elég nehéz volt marxi alapon, s a kortárs szerb szocialisták, például Dimitrije Tucović támadták is, ugyanakkor a nemzeti függetlenséget, sőt az egyesülést a szocialista történetírás haladó fejleményként értékeli más országokban is. Az első Jugoszlávia fennállása idején a hivatalos ideológia úgy ítélte meg, hogy a két Balkán-háború „bosszú volt Koszovóért és Szlivnicáért” (az 1389-es oszmán és az 1885-ös bolgár vereségért). A kötetet a franciás neveltetésű bolgár, Csavdar Marinov írása zárja Macedóniáról, melyben vitás kérdések historiográfiai háttérét vizsgálja, vajon a macedónok elszenvedői vagy aktorai voltak az eseményeknek (tikvesi felkelés); a szerbek felszabadítók vagy elnyomók voltak stb. Összességében a kötetben található körülbelül egy tucat jó minőségű és szakirodalomban gazdag írás kárpótlást nyújt az ugyanennyi gyenge tanulmány és egyenetlen színvonal okozta kellemetlen percekért.

Demeter Gábor

Az albán tűzfészek szerepe a világháború kirobbanásában¹

A szófiaei Macedón Tudományos Intézet, az Állami Levéltár, a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a skopjei Bolgár Kulturális Klub 2013. szeptember 28-án közös konferenciát rendezett a mára már elfeledett „harmadik” Balkán-háború, a szerbellenes albán–macedobolgár felkelés kitörésének (1913. október) 100. évfordulója alkalmából. Az események jelentőségét aláhúzza, hogy a két Balkán-háborút (1912–1913) korábban a bolgár és most egyre inkább a nyugati történetírás is nem egyszerűen a Nagy Háború előzményeként, hanem annak részeként kezeli, folytonosságot látva 1912–1914 eseményei között. Az említett ülészakon elhangzott előadások kötetben is megjelentek. Ez persze önmagában még nem ok arra, hogy a konfliktus és a könyv megragadja figyelmünket, hiszen számtalan egyenetlen színvonalú tanulmánykötet látott már napvilágot. Itt azonban koncepcionálisan eltérő dologról van szó, és nemcsak abban az értelemben, hogy a szerzők az eseményeket – a bolgár fél álláspontját hangoztatva – másképp interpretálják, mint teszik azt a szerbek, vagy akár a nyugat-európai történészek, hanem azért, mert a tanulmánykötetben nem az előadásokon, hanem a forrásközléseken van a hangsúly. A 300 oldalas könyv kétharmada a szófiaei levéltárakban található, az albán–macedobolgár felkeléshez kapcsolódó jelentések faksimile kiadása (ahol az írás olvashatatlan, ott a szerkesztők átírták a szöveget). A maradék 100 oldalon bilingvis, bolgár és albán nyelvű tanulmányokat olvashatunk, amelyek az itt közölt iratokra támaszkodnak, tehát a torzítás lehetőségét a minimálisra redukálják (igaz, az elhallgatás lehetősége fennáll). De a tanulmányok egyébként is megmaradnak a tények közlésének szintjén, s nem átideologizáltak.

Először is a nyugati szakirodalomban kevésbé tudott, hogy a Dibrában kitört albán felkelést nagyobb külső támogatás segítette (Belső Macedón Forradalmi Szervezet, IMRO), mint belső, hiszen Iszmail Kemali albán kormánya ugyan támogatta a megmozdulást, de a másik hatalmi centrum – Esszad pasa és társai, akik a Macedóniát és Koszovót a két Balkán-háborúban megszerző szerbekkel kooperáltak – nem lépett akcióba, miként elmaradt Issza Boletini támogatása is hasonló okok miatt. A szerbek persze az IMRO részvétele miatt azzal érvelnek, hogy a felkelésben a bolgár állam revanspolitikája is benne van, ez azonban csak helyel-közzel felel meg a valóságnak. Mert igaz ugyan, hogy a tikvesi felkelés vezetői Albániába menekültek a második Balkán-háború bolgár veresége után, s igaz az is, hogy Jane Szandanszki maga is tárgyalt Iszmail Kemalival és Haszan Pristinával, a szerbellenes albán kormány vezetőivel, de a bolgár kormányzat számára a felkelés túl későn jött. A második

¹ 100 години от Охридско-Дебърското въстание. Състав.: Гребенаров, Александър Георгиев-Георгиев, Георги Николов. София: Институт за исторически изследвания при БАН, Държавна агенция „Архиви”, Македонският научен институт–Скопие: Българският културен клуб, 2014. 311 р.

Balkán-háború előtti tárgyalások sokkal nagyobb sikerrel kecsegtettek volna bolgár szemszögből, s júliusig a bolgár kormányzat támogatta is az albánokkal való kooperációt. Kemali kormánya azonban sem pénzzel, sem fegyverrel, sem elszántsággal nem rendelkezett, a tikvesi macedobolgár (IMRO) felkelés kudarca pedig intő jel volt számára. A szeptember végén kitört felkelés tehát spontán volt, de erejét mutatja, hogy reguláris, tűzérsséggel is rendelkező szerb alakulatok ellen is ért el ideiglenes sikert. Ezekben a harcokban részt vett Petar Csaulev, az IMRO központi bizottságának tagja, mégpedig az egyik támadó szárny vezetőjeként és Hriszto, illetve Milan Matov, szintén IMRO-tagok, akik albán egységek felett is parancsnokoltak. Reguláris bolgár tisztek jelenlétéről azonban nem tudunk (nevezettek részt vettek a bolgárok oldalán a két Balkán-háborúban és Alekszandar Protogerov alezredes – szintén IMRO-tag – révén katonai kapcsolatuk is volt, mi több közvetlenül kormánytagok – Genadij Genadiev – kezébe küldték leveleiket), de a kormányzat pénzügyi segítséget csak a felkelés leverése után küldött. Ez persze nem azt jelenti, hogy a bolgár kormányzat nem profitálhatott volna a felkelés sikeréből. Mindenesetre az albán kártya, melynek kijátszására a törökök (és a szerbek) ellen már 1909 óta készültek a bolgárok – mint ez kiderül Georgi Georgievnek, a bolgár–albán kapcsolatok alakulását vizsgáló tanulmányából –, értékét veszítette azzal, hogy a Balkán Szövetség végül orosz közvetítéssel, a szerbek bevetelével antantbarát entitásként jött létre, így az albánok hirtelen a másik táborban találták magukat.

Szintén érdekes adalék, hogy a nyugati történészek nagy része nem tud Csaulev hátrahagyott dokumentumairól, naplójáról, és pusztán a két Matov tevékenységére fókuszál (mint a Catherine Horel szerkesztette kötetben a neves francia Balkán-kutató, Bernard Lory), noha Csaulev naplója publikálásra került a Makedonszki Pregledben. A nyugatiak azonban inkább a Macedonian Review cikkeit olvassák, s nem a „bolgárbarát” Makedonszki Pregledet, noha az ideológiai elfogultságon felülemelkedve számos alapidokumentumot találhatnának kutatásaikhoz itt is. Ilyenek például az első albániai bolgár ügyvivő, Todor Pavlov jelentései az albán és macedobolgár menekültek helyzetéről, a bolgár kormány humanitárius segélyakciójáról, vagy Kolusev cetinjei bolgár követ jelentései, aki egyértelműen jelezte, hogy az albán fél nem jó szövetséges, mert sem elismertsége-támogatottsága, sem fegyvere nincs, az előkelők egy része pedig szerb zsoldban áll. De elsőrangú forrást találunk a bosz-szúból Albániába benyomuló szerb haderő albánellenes atrocitásairól, településenként konkrét számokkal. Közben kirajzolódik a bolgár diplomácia háttérembereinek szerepe, kARRIERE (James Bourchier, a The Times tudósítója és a Balkan Committee tagja mint diplomata, Szimeon Radev, az újságíróból lett bucaresti követ, Jane Szandanszki hazatérése Albániából Bulgáriába Budapesten keresztül), mindez eredeti, másutt nem (legfeljebb a Makedonszki Pregled lapjain) közölt források alapján. Pavlov memorandumai alapján képet kapunk a születő albán állam belső problémáiról, kormányválságairól, a helyi potentátok hatalomgyakorlási technikáiról, az adószedésről, fegyvercsempészetéről stb. Szintén fontos a tanulmányok bilingvis jellege, hiszen az albán történetírás sokáig albán felkelésként kezelte az eseményeket, noha ez már az ideiglenesen felszabadított területek etnikai jellegéből sem következhetett.

Grebenarov tanulmánya kilenc, 1878–1916 közötti népszámlálást sorakoztat fel a térség részlegesen szláv jellegének alátámasztására. Ez egyben a statisztikai vizsgálatok irányában is jó kritika, hiszen sem a népességszám, sem a vizsgált területegység, sem a mérőszám (falú, felnőtt férfi, összes lakos), sem az egyes népszámlálások/bebecslések során használt etnikai terminus technicusok (exarchista szláv, bolgár, muszlim szláv, keresztény albán stb.) nem egyeznek. Így még Kral konzul 1897-es és Vaszil Kancsov iskolafelügyelő, oktatási miniszter 1900-as statisztikája sem vethető össze (noha a lakosságadatok nagyjából egyeznek), miként az 1901-es, falvankénti bontást alkalmazó vilajettérképek alapján sem kapunk

képet a lakosságszámról. Noha a kötet egyértelműen a bolgár történetírás álláspontját kívánja bizonyítani, mégis mindezt tárgyilagosan, mondanivalóját jó forrásbázissal alátámasztva teszi, ráadásul igényes kivitelben. (Ehhez egyetlen kritika: néhány esetben az A/4-es lapokon lévő diplomáciai jelentések kicsinyítése olyan jól sikerült, hogy nem B/5-ös, de A/5-ös lett belőlük, ami a 100 éves, lila tintával gépelt szövegek esetében az olvasónak némi nehézséget okoz.)

Az etnikai tisztogatások (szerb, görög), a kölcsönös nagyhatalmi és kisállami érdekelttség a térségben (szerb vasúttervek, macedón bandák hátországa), az albán állam szervezatlensége, illetve belső ellentétei (Wied, Esszad és Iszmail Kemali), a gyenge végrehajtó hatalom szinte predesztinálták, hogy a régió a félsziget egyik gyűjtőpontja legyen, s mindenféle kalandor- és geopolitikai kombinációk terepévé váljon. Albánia sorsa a békés nemzetközi együttműködés, a nagyhatalmi koncert végső kudarcát szimbolizálja (a nagyhatalmak 1903–1908-ban Macedóniában, majd a két Balkán-háborúban már leszerepeltek; a nemzetközi határkijelölő bizottság 1914 őszén még agonizált, miközben a bizottsági tagok országai már javában háborúztak). Az albán kérdés megoldatlansága a világháború idején is nyilvánvaló volt és konfliktusokat szült a szemben álló felek – a térséget gazdasági érdekszférájába vonni igyekvő vagy gyarmatosítani kívánó Ausztria–Magyarország, Olaszország és a hezitáló Görögország – között.

Demeter Gábor

MTA

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

**Történettudományi
Intézet**

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA BTK Történettudományi Intézet

A kiadásért felel Fodor Pál igazgató

A szerzési, tördelési munkálatokat

az MTA BTK TTI tudományos információs
témacsoportja végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

The Great War's Interpretations in Regional Approach (László Szarka)	165
--	-----

Studies

László Szarka: From Multi-national Empires to Multi-ethnic Nation States: State-Building Nationalism in East-Central European Countries during the First World War	171
Enikő Gyarmati: Austria–Hungary in the First World War – in the Recent English Language Scholarly Literature	193
Mile Bjelajac: The Role of Serbia in the Current Historical Debates on the Origins of the First World War	217
Ágnes Ózer: Nothing New in Serbia: The Assessment of the First World War and the Reception of the Newest Foreign Literature in Serbia	241
Barna Ábrahám: The International Dimension of the Slovak Question during the First World War	257
László Kürti: Identity and Propaganda in the Art of Miltiades Manno at the Time of the First World War	289
Gabriela Dudeková: Family and Survival Strategies during the First World War: Long-term Changes in the Slovak Society	311

Book Reviews

Kokugaku in Meiji-period Japan: The Emergence of the Modern Japanese National Consciousness (Ildikó Farkas)	333
The Image of Balkan Wars in the Recent French Literature (Gábor Demeter)	338
The Role of the Albanian Storm Centre in the Outbreak of the First World War (Gábor Demeter)	341

SZERZŐINK

Ábrahám Barna, PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet • Bjelajac, Mile, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, igazgató, Institut za noviju istoriju Srbije (Szerbiai Modern Kori Történeti Intézet), Belgrád • Demeter Gábor, PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet • Dudeková, Gabriela, PhD, tudományos főmunkatárs, Historický ústav SAV (Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet), Pozsony • Farkas Ildikó, PhD, tudományos munkatárs, egyetemi docens, MTA BTK Történettudományi Intézet, Károli Gáspár Református Egyetem • Gyarmati Enikő, doktorandusz, Eszterházy Károly Főiskola, Eger • Kürti László, habilitált egyetemi tanár, Miskolci Egyetem BTK • Ózer Ágnes, a történettudomány doktora, múzeumi tanácsos, igazgató, Muzej Vojvodine (Vajdasági Múzeum), Újvidék • Szarka László, kandidátus, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáman: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

A Világtörténet 2015-ös évfolyamának megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap